

Теми наукових розробок відповідають актуальним проблемам військово-спеціальних наук: військової психології, військової географії, військового перекладу та лінгвістичного забезпечення військ, воєнної економіки, інформаційної безпеки, військового навчання і виховання та спрямовані на їх розв'язання. Зміст Вісника надає можливість зрозуміти основні напрямки творчих пошуків науково-педагогічних і наукових працівників, учених, здобувачів, ад'юнктів, що пов'язані із проблематикою розбудови Збройних Сил України.

Темы научных разработок соответствуют актуальным проблемам военно-специальных наук: военной психологии, военной географии, военного перевода и лингвистического обеспечения войск, военной экономики, информационной безопасности, военного обучения и воспитания и направлены на их решение. Содержание Вестника позволяет понять основные направления творческих поисков научно-педагогических и научных работников, ученых, соискателей, адъюнктов, связанные с проблематикой строительства Вооруженных Сил Украины.

The research topics are urged by and aimed at solving current problems of military-special sciences: military psychology, military geography, military translation and linguistic support of operations, military economy, information security, military education and training. The Herald provides an overview of the research interests of scientists, scholars, teachers, and postgraduate students devoted to the development of the Armed Forces of Ukraine.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.В. Балабін, канд. філол. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В.І. Алещенко, д-р психол. наук, проф.; Л.Ф. Бурлачук, д-р психол. наук, проф.; І.В. Данилюк, д-р психол. наук, проф.; А.Б. Коваленко, д-р психол. наук, проф.; І.О. Ольховой, канд. геогр. наук, доц. (заступник відповідального редактора); О.Д. Сафін, д-р психол. наук, проф. (відповідальний за напрям: психологія); О.І. Сторубльов, канд. техн. наук, доц. (відповідальний секретар); Ю.М. Швалб, д-р психол. наук, проф.
Адреса редколегії	03680, Київ, вул. Ломоносова, 81, Військовий інститут; ((38044) 521 32 89; тел./факс (38044) 521 32 92; ел. пошта: viknu@univ.net.ua офіційний сайт: www.mil.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою Військового інституту 21.04.2016 року (протокол № 13)
Атестовано	"Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки" відповідно до п.6 наказу Міністерства освіти і науки України від 09.03.2016 №241 включено до Переліку наукових фахових видань України у галузі науки "Психологія".
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КВ № 17617-6467Р від 29.03.11р.
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43 ((38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

The research topics are urged by and aimed at solving current problems of military-special sciences: military psychology, military geography, military translation and linguistic support of operations, military economy, information security, military education and training. The Herald provides an overview of the research interests of scientists, scholars, teachers, and postgraduate students devoted to the development of the Armed Forces of Ukraine.

Теми наукових розробок відповідають актуальним проблемам військово-спеціальних наук: військової психології, військової географії, військового перекладу та лінгвістичного забезпечення військ, воєнної економіки, інформаційної безпеки, військового навчання і виховання та спрямовані на їх розв'язання. Зміст Вісника надає можливість зрозуміти основні напрямки творчих пошуків науково-педагогічних і наукових працівників, учених, здобувачів, ад'юнктів, що пов'язані із проблематикою розбудови Збройних Сил України.

Темы научных разработок соответствуют актуальным проблемам военно-специальных наук: военной психологии, военной географии, военного перевода и лингвистического обеспечения войск, военной экономики, информационной безопасности, военного обучения и воспитания и направлены на их решение. Содержание Вестника позволяет понять основные направления творческих поисков научно-педагогических и научных работников, ученых, соискателей, адъюнктов, связанные с проблематикой строительства Вооруженных Сил Украины.

EXECUTIVE EDITOR	V. Balabin, PhD in Philology, Professor
EDITORIAL BOARD	V. Aleshchenko, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; L. Burlachuk, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; I. Danyliuk, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; A. Kovalenko, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; I. Olkhovoy, PhD in Geography, Associate Professor (Deputy Editor in Chief); O. Safin, Doctor of Sciences in Psychology, Professor (responsible for the area: Psychology); O. Storubliov, PhD in Technical Sciences, Associate Professor (Executive Secretary); Y. Shvalb, Doctor of Sciences in Psychology, Professor
Address	Military Institute, 81, Lomonosova str., Kyiv, 03689; ((38044) 521 32 89; tel./fax (38044) 521 32 92; www.mil.univ.kiev.ua
Approved by the	Scientific Council of Military Institute 21.04.2016 (protocol № 13)
Certified by the	"Visnyk of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military-Special Sciences" was included in the List of Scientific Professional Publications of Ukraine in the specialty "Psychology" in compliance with provision №6 of the Order of Ministry of Education and Science of Ukraine №241 of 09.03.2016
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine State Certificate № 17617-6467P issued on 29.03.2011
Founded and published by	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv University Publishing State Certificate № 1103 issued on 31.10.2002
Address:	Office 43, 14 Shevchenka Blvd, Kyiv, 01601 ((38044) 239 31 72, 239 32 22; Fax 239 31 28

ЗМІСТ

ПСИХОЛОГІЯ

Алещенко В. Феноменологія "гібридної війни" та її особливості у виконанні Російської Федерації: інформаційно-психологічний аспект	6
Андрусишин Ю. Психологічні аспекти розвитку емоційно-вольової стійкості особистості	11
Балабушка Є. Теоретичні підходи до проблеми психічної ригідності особистості учасника бойових дій	14
Дацков А. Основні напрямки, форми і методи роботи психолога з переходу від психореабілітації комбатанта до його післятравматичної стресової адаптації	17
Іванова Н. Мотивація фахівця до професійної діяльності: поняття, зміст та функції	21
Кузьменко Ю. Аналіз взаємозв'язку між психологічним віком, узагальненим плануванням власного життя студента та складними умовами природного середовища	25
Перепелюк Т. Підвищення професійної майстерності педагогічних працівників навчальних закладів	30
Сторожук Н., Мась Н., Покотило В. Сучасний стан системи психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції	34
Сафін О. Реабілітація та реадaptaція учасників бойових дій: психологічний аспект	38
Харченко Н. Постать Г.С. Костюка як центральний аспект досліджень провідних вчених сьогодення	43
Шимко В. Системна локалізація предмета в психологічних дослідженнях: процедура структурно-онтологічної візуалізації	47

ЛІНГВІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬК (СИЛ)

Білан М. Типологія текстів французьких статутних документів і відтворення їхнього прагматичного потенціалу	52
Гулей Т. Прототипізація як спосіб категоризації та концептуалізації (на прикладі англійських назв сучасних військових реалій)	59
Тирион І. Військовий блог у сучасному англомовному мас-медійному континуумі	61

КОМУНІКАЦІЙНО-КОНТЕНТНА БЕЗПЕКА

Любовець Г., Король В. Моніторингові технології як відображення контентного інформаційно-інерційного публічного еха	65
---	----

ПЕДАГОГІКА

Залеський Є., Аронов А., Сидоров Ю. Система дистанційного навчання ВІКНУ	70
--	----

СОДЕРЖАНИЕ

ПСИХОЛОГИЯ

Алещенко В. Феноменология "гибридной войны" и её особенности в исполнении Российской Федерации: информационно-психологический аспект	6
Андрусишин Ю. Психологические аспекты развития эмоционально-волевой стойкости личности	11
Балабушка Е. Теоретические подходы к проблеме психической ригидности личности участника боевых действий	14
Дацков А. Основные направления, формы и методы работы психолога по переходу от психореабилитации комбатанта к его послетравматической стрессовой адаптации.....	17
Иванова Н. Мотивация специалиста к профессиональной деятельности: понятия, содержание и функции	21
Кузьменко Ю. Анализ взаимосвязи между психологическим возрастом, обобщенным планированием собственной жизни студента и сложными условиями природного окружения.....	25
Перепелюк Т. Повышение профессионального мастерства педагогических работников учебных заведений.....	30
Сторожук Н., Мась Н., Покотило В. Современное состояние системы психологической реабилитации участников антитеррористической операции.....	34
Сафин А. Реабилитация и реадаптация участников боевых действий: психологический аспект.....	38
Харченко Н. Фигура Г.С. Костюка как центральный аспект исследований ведущих ученых современности	43
Шимко В. Системная локализация предмета в психологических исследованиях: процедура структурно-онтологической визуализации	47

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВОЙСК (СИЛ)

Билан М. Типология текстов французских уставных документов и воспроизведение их прагматического потенциала	52
Гулей Т. Прототипизация как способ категоризации и концептуализации (на примере английских названий современных военных реалий).....	59
Тырон И. Военный блог в современном англоязычном масс-медийном континууме.....	61

КОММУНИКАЦИОННО-КОНТЕНТНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

Любовец Г., Король В. Мониторинговые технологии как отображение контентного информационно-инерционного публичного эха	65
---	----

ПЕДАГОГИКА

Залесский Е., Аронов А., Сидоров Ю. Система дистанционного обучения ВИКНУ	70
---	----

CONTENTS

PSYCHOLOGY

Aleshchenko V.	
Phenomenology of "hybrid war" and its features in the Russian Federation: information-psychological aspect.....	6
Andrusyshyn Y.	
Psychological aspects of the personality's emotional-volitional stability development.....	11
Balabushka E.	
Theoretical approaches to the problem of psychic rigidity of combatant's personality.....	14
Datskov A.	
Basic directions, forms and methods of psychologist's activity concerning combatant's transition from psychological rehabilitation to posttraumatic stress adaptation	17
Ivanova N.	
Specialist's motivation to professional activity: notion, contents and functions.....	21
Kuzmenko Y.	
Analysis of interrelation between psychological age, generalized planning of student's personal life and difficult conditions of environment.....	25
Perepelyuk T.	
Professional development of teaching staff in educational institutions	30
Storozhuk N., Mas N., Pokotylo V.	
Current state of psychological rehabilitation system of anti-terrorist operation participants.....	34
Safin O.	
Rehabilitation and readaptation of combatants: psychological aspect.....	38
Kharchenko N.	
The figure of G.S. Kostyuk as a central aspect of researches by leading scientists of our time	43
Shymko V.	
System localization of research subject in the psychological studies: procedure for structural and ontological visualization	47

LINGUISTIC SUPPORT OF FORCES' ACTIVITY

Bilan M.	
French army regulation documents typology and the realization of their pragmatic potential.....	52
Gulei T.	
Prototypicality as a way of categorization and conceptualization (by examples of English names of modern military objects).....	59
Tyron I.	
Military blog in contemporary English mass-media continuum	61

COMMUNICATION-CONTENT SECURITY

Liubovets H., Korol V.	
The monitoring technologies that reflect the information and inertial public echo content	65

PEDAGOGY

Zaliesky Y., Aronov A., Sidorov Y.	
The system of distance learning in Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv	70

**ФЕНОМЕНОЛОГІЯ "ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ"
ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ У ВИКОНАННІ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ:
ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Стаття присвячена феноменології "гібридної війни" та її особливостям у виконанні Російської Федерації. Досліджено інформаційно-психологічний складник "гібридного" протистояння та механізм його застосування, в тому числі і проти України. Наголошується, що сусідня держава приділяє надзвичайно велику увагу розвитку форм та методів ведення гібридної війни, інформаційних маніпулятивних технологій, психологічного тиску, пропаганди тощо. Сформульовано рекомендації для реалізації відповіді, передусім, на інформаційну агресію проти України.

Ключові слова: "гібридна війна", інформаційно-психологічна війна, інформаційно-психологічні операції, інформаційні маніпулятивні технології, психологічний тиск, ЗС України, особовий склад.

Постановка проблеми. Війна на сході України дає підстави стверджувати, що Російська Федерація (РФ) активно реалізує власну концепцію "гібридної війни" з метою досягнення своїх геополітичних цілей в сучасному світі. У цьому контексті феноменологія нової війни та аналіз особливостей її проведення сусідньою державою в збройних конфліктах, у тому числі і проти України, вироблення шляхів ефективного захисту від її негативного інформаційно-психологічного впливу, є надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналізуючи ступінь наукової розробки дослідження проблеми, необхідно підкреслити, що загалом психологічній науці бракує ґрунтовних розвідок феномену "гібридна війна". Важливі публікації з цієї теми останнім часом були зроблені такими науковцями, як: В.П. Горбулін, В.В. Глазунов, Т.М. Дзюба, С.Я. Жук, Б.А. Кормич, В.О. Косевцов, О.В. Литвиненко, Є.А. Макаренко, Г.Н. Перепелиця, Г.Г. Почепцов, Ю.І. Радковець, А.О. Рось, В.В. Остроухов, О.В. Соснін, В.М. Телелим, В.О. Хорошко та іншими, якими досліджено підходи до вирішення проблеми інформаційної безпеки держави або окремих її складників, у тому числі у воєнній та інформаційній сферах [3,9,10].

Концептуальним обґрунтуванням цієї війни протягом ХХІ ст. займалися, насамперед, американські військові теоретики Р. Глен, Дж.Гордон, Д.Кілкаллен, Дж. Маккуен, Дж. Маттіс, Дж. Мацумура, Д.Ласіка, У.Немет, Е.Сімпсон, Р.Уїлкі, Н.Фрейер, Ф.Гоффман, норвезький фахівець Г. Карлсен, нідерландський – Франк ван Каппен та ін. [11,13,14]. Хоча деякі зарубіжні вчені (К. Лоу, П. Мансур, У. Мюррей, Н. Ямагучі та інші) вважають, що нічого нового ця концепція для теорії військового мистецтва не дає, оскільки ті або інші гібридні загрози та форми військових дій вже існували у військовій практиці минулого.

Цікавими є науково-аналітична стаття "Гібридна війна" як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу В. Горбуліна та презентація видання "Гібридна війна: вижити і перемогти" Є. Магди. В них авторами визначено особливості її реалізації в рамках концепції "війни трьох кварталів", розкрито історичний, енергетичний та інформаційно-психологічний аспекти та аргументовано конкретні причини, через які Україна стала жертвою агресії з боку Росії [3].

Теж заслуговує на увагу спеціальний випуск "Гібридні війни" як продовження "гібридної політики" підготовлений аналітиками та експертами Незалежного аналітичного центру геополітичних досліджень "Борисфен Інтел" під загальною редакцією віце-президента Центру

Ю. Радковця. В матеріалах спеціального випуску експерти "Борисфен Інтел" на прикладі російської анексії Криму та воєнної агресії на сході України діляться результатами досліджень щодо особливостей феномену "гібридної війни" та "гібридного миру": їх стратегій, нових технологій та механізмів підготовки і проведення (у т. ч. інформаційних, економічних та енергетичних), розглядається ряд можливих варіантів прихованої ("гібридної") агресії Росії проти України та інше [10].

У зазначених виданнях сформульовані висновки та рекомендації для України в плані протистояння Росії в "гібридній війні". Вони є актуальними, досить аргументованими. Між тим системно досвід проведення "гібридної війни", її інформаційно-психологічної складової проти України не повинен залишатися поза професійним інтересом українських психологів.

Мета статті: здійснити феноменологічний аналіз "гібридної війни" у виконанні РФ проти України, її інформаційно-психологічного аспекту, визначити проблемні питання та шляхи їх вирішення.

Викладення основного матеріалу дослідження. Визначенню поняття "гібридна війна" та його змісту присвячено чимало коментарів науковців, експертів, науково-методичних видань. Більшість схиляється до думки, що "гібридна війна" не несе в собі нічого принципово нового. Згідно з її популярною назвою, гібридна війна на відміну "традиційного" військового вбивства є схрещуванням "генетично" різних форм соціальної дії. Це нова комбінація старих елементів, які вже були в ужитку. Так, інтернет-енциклопедія "Вікіпедія" визначає "гібридну війну" (англ. Hybrid warfare) як "воєнну стратегію, що поєднує звичайну війну, малу війну і кібервійну". Там само зауважено, що цей термін використовується також у випадках, коли потрібно охарактеризувати гнучку і складну динаміку бойового простору (англ. Battlespace), що передбачає легку адаптацію та гнучку реакцію.

Г.Г. Почепцов – відомий експерт з інформаційної політики та комунікаційних технологій, автор численних книг з цих питань вважає, що новим у визначенні поняття "гібридна війна" стало об'єднання цих складових в єдине ціле, а також додаткова особлива роль інформаційно-психологічного компоненту, який на різних рівнях забезпечує функціонування і створює умови для визнання війни справедливою власним населенням, без чого не буває сучасних воєн. Реально це перевернутий варіант того, що має місце у випадку нерегулярної війни, де задіяні повстанці чи партизани. Повстанці – це цивільні зі зброєю, а "зелені чоловічки" – це військові з прикметами цивільності. Тобто в першому варіанті від-

бувається "перехід" цивільних у військових, в другому – військових у цивільних [9].

У редакційній передмові довідника Military Balance 2015 "гібридна війна" інтерпретується як "використання військових і невійськових інструментів в інтегрованій кампанії, спрямованій на досягнення несподіваності, захоплення на себе ініціативи і отримання психологічної переваги, використовуючи: дипломатичні можливості; масштабні і швидкі інформаційні, електронні і кібероперації; покриття та приховування військових і розвідувальних дій; в поєднанні з економічним тиском.

Заслугує на увагу визначення, запропоноване американським військовим теоретиком, автором книги "Випадкова герилья" (англ. "The Accidental Guerilla") Девідом Кілгалленом: "...гібридна війна – це краще визначення сучасних конфліктів, вона містить у собі комбінацію партизанської та громадянської воєн, а також замаху й тероризму" [13]. Деякі американські експерти зупиняються на трактуванні сутності змісту "гібридної війни" як "форми воєнних дій із залученням у конфлікт різномірних за складом, засобами, рівнем і характером підготовки сил". Це визначення поєднується ще з одним – "гібридними загрозами".

Змістом воєнних дій у війні цього типу стає не фізичне знищення збройних сил супротивника, а деморалізація й нав'язування агресором своєї волі всьому населенню держави. Фактично реалізується класична ідея відомого китайського стратега Сунь Цзи: "Сто разів поборотися й сто разів перемогти – це не краще із кращого; краще із кращого – скорити військо супротивника, не борючись" [12].

Риси гібридності ми бачимо в корейській та в'єтнамській кампаніях: змішання суб'єктів дії, участь військ регулярних, іррегулярних, іноземних, явних і закамурфльованих, герильї, цивільних осіб, поєднання економічних, психологічних, інформаційно-пропагандистських заходів, демонстраційних дій, провокацій, диверсій. Важливий рубіж – зміна співвідношення між власне бойовими діями та іншими операціями. В'єтнам показав, що війну виграють не лише завдяки прямій силовій перевазі.

У Пентагоні ще у 2004 р. вважали, що до "гібридної війни" можуть удатися насамперед Китай, Північна Корея, Іран і Росія, що насправді підтвердилось, наприклад, фактом застосування технологій "гібридної війни" влітку 2008 р. під час воєнного конфлікту в Південній Осетії. Російські збройні сили одночасно із застосуванням регулярних військових формувань вели проти Грузії інформаційну, кібер- та економічну війну, на що у свій час звертав увагу, коментуючи цю війну, колишній міністр оборони США Роберт Гейтс: "...досить неоковирна, але убивчо дієва наступальна операція російських військ у Грузії із застосуванням звичайних озброєнь була посилена технологічно складною кібератакою та добре скоординованою пропагандистською кампанією".

У 2009 р. автор монографії "Стратегічні наслідки гібридних воєн: теорія перемоги" генерал-лейтенант ВПС США Д. Ласіка виокремив характерні особливості "гібридних воєн" [11]. Він стверджує, що, по-перше, основою ведення "гібридних воєн" є їхня інформаційно-психологічна складова, а об'єктом впливу ініціатора "гібридної війни" стає насамперед суспільна свідомість, а не збройні сили чи інфраструктура. По-друге, "гібридні загрози" мають нечітку форму, їх важко виокремити з навколишнього оточення, що робить фізичну (силову) складову діяльності ініціатора складною для виявлення, ідентифікації та протидії. Гнучкість тактики "гібридної війни" посилюється активним використанням умов місцевості, зокрема міської, що є додатковим фактором

збільшення руйнівних наслідків конфлікту. Крім того, ще однією особливістю "гібридних воєн" можна назвати використання повного спектра засобів впливу як інформаційно – психологічного, так і військового.

Слід зазначити, що російські військові експерти та науковці вже тривалий час і досить глибоко розробляють тему "гібридних воєн". Є попередники з теорії подібних нетрадиційних воєн. Ними вважають радянського військового теоретика комдива Георгія Іссерсона, який ще у 1940 році в книзі "Нові форми боротьби" виклав свою точку зору на такі війни, при тому, що це суперечило пануючим на той час у військовому мистецтві поглядам. Всі, починаючи з генерала Герасимова, цитують один її пасаж: "Війна взагалі не оголошується. Вона просто починається наперед розгорнутими збройними силами". Неголошення війни – це теж комунікаційна характеристика саме нової доби. Посилення ролі інформаційних впливів у процесі військового протистояння прогнозував у минулому столітті полковник Є. Месснер, начальник штабу Л. Корнілова і барона П. Врангеля, який висунув концепцію стосовно того, що війни в майбутньому відбуватимуться не за нові території і ресурси, а за "душі народів", і будуть це бунтівні війни – "заколотні війни" ("мятежные войны"), у яких найважливішими стратегічними об'єктами стають "душа ворожої армії, душа ворожого народу". "Розтлити дух ворога і вберегти від розтління свій дух – ось сенс боротьби", – робив висновок військової теоретик [7].

У радянський період відомою науковою працею з проблем інформаційно-психологічного протистояння є надрукована "Воєнвидав" у 1984 році монографія Волкогонова Д. А. "Психологічна війна: підірвні дії імперіалізму в сфері суспільної свідомості"

Після розпаду Радянського Союзу проблема формування концептуальних основ стратегії і тактики її реалізації у сфері глобального і регіонального інформаційно-психологічного протистояння постійно знаходилася у центрі уваги фахівців Російської Федерації. Зі зазначеної тематики написана значна кількість наукових і фахових публікацій. Однією із перших публікацій у масових тиражах з цієї тематики в РФ стали роботи Д.С.Черешкіна, Г. Л. Смоляна і В. Н. Цигічка, зокрема їх публікації в пресі "Зброя, котра може бути загрозливою ядерної" ("Независимая газета" від 18.11.1995 р.), Пізніше – стаття М.Делаграмматика "Останній солдат суперімперії або кому небхідна кібервійна" ("Литературная Россия" від 26.04.1996 р.).

Помітними російськими науковими працями стали навчальний посібник із геополітики О. Дугіна "Основы геополитики. Геополитическое будущее России", виданий у 1997 році, та С.П. Расторгуєва "Информационная война", де автором були розкриті основні аспекти проблеми інформаційної складової нових воєн, показана її історія, сучасний стан розробленості проблеми та її перспективи, введені в науковий обіг основні визначення, сформульовані ключові завдання, котрі мають бути невідкладно вирішені для підготовки умов розробки конкретної тактики і стратегії інформаційно-психологічного впливу, а також представлено низку важливих оригінальних результатів з теорії інформаційної зброї.

Грунтовно явище сучасної інформаційної складової новітніх воєн дослідив у своїй монографії "Государственная информационная политика в особых условиях" російський науковець, випускник Академії ФСБ А.В. Манойло. У монографії представлена розроблена автором концепція інформаційного протистояння й державної інформаційної політики в умовах загрози використання іноземними державами арсеналу сил,

засобів і методів інформаційно-психологічної війни в політичних цілях. У цій концепції війна розглядається як інструмент політичного впливу й засіб досягнення політичних цілей. Показаний новий підхід до визначення внутрішньої структури психологічних операцій як комбінації основних її елементів – дезінформування, лобювання, маніпулювання, шантажу й управління кризами. Автор так визначає статус нової війни: "Информационно-психологическая война в настоящее время представляет собой наиболее социально опасную форму [...] противоборства, осуществляемого насильственными средствами и способами воздействия на информационно-психологическую сферу противника с целью решения стратегических задач"

У 2003 році логічним завершенням досліджень порушеної проблеми стало видання російськими дослідниками Манойлом А.В., Петренком О. І., Фроловим Д. Б. монографії "Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны". Авторами розроблена нова концепція інформаційно-психологічної війни як інструмент досягнення політичних цілей. Проте на думку російського визнаного фахівця із інформаційного протистояння А.В. Манойла саме інформаційно-психологічні операції володіють найбільшою вражаючою дією і становлять особливу соціальну небезпеку[6].

У Росії відправним моментом сучасних науково-теоретичних досліджень щодо феномену "гібридних війн" вважається доповідь начальника Генерального штабу Збройних сил Російської Федерації генерала В. Герасимова "Основні тенденції розвитку форм і способів застосування Збройних сил Російської Федерації, актуальні завдання воєнної науки з їх вдосконалення" на загальних зборах Академії воєнних наук РФ наприкінці січня 2013 року в Москві. Його доповідь – це узагальнені підсумки досить тривалої роботи воєнних аналітиків і спеціалістів (провідних експертів) ГШ ЗС РФ, які певний час працювали над концептуалізацією проблеми "гібридної війни" в сучасних умовах та вели пошук механізмів її вирішення. Також у цій доповіді вказувалось, як мав би розгортатися сучасний військово-політичний конфлікт, які складові мали б у ньому використовуватись та на якому етапі. Крім того, в доповіді наголошувалось на зростанні ролі невоєнних методів тиску на супротивника. Співвідношення невійськових і військових заходів 4:1.

Зараз вже можна впевнено стверджувати, що багато з того, що оприлюднив у своїй доповіді начальник ГШ ЗС РФ генерал В. Герасимов, практично використовувалось при захопленні Росією Криму, а потім і на сході України. Сьогодні можна констатувати, що проти України розпочата і зараз ведеться повноцінна війна – "гібридна" за формою та "асиметрична" за змістом. Мета її повернути Україну до сфери впливу Росії.

У російському варіанті гібридної війни задіяні не лише збройні сили. Росія активно використовує проти України ще два види впливу: внутрішній і зовнішній. Впливові політики та партії (а якщо вони не впливові, Росія все одно подає їх як впливових у власних ЗМІ) підтримують точку зору Росії, намагаючись створити відповідний тиск на Україну. Назвемо цей феномен створенням і активацією союзників як всередині країни, так і в світі.

Ось висловлювання на цю тему британського військового аналітика Р. Торнтон: "Російський інформаційний продукт розрахований впливати на розум. Однак ті, на кого впливають, повинні бути відповідно підготовленими. Москва є у вигазі стосовно цієї умови, оскільки нові незалежні держави, що раніше були частиною Ра-

дянського Союзу, мають велику кількість етнічних росіян, як і російськомовних громадян. Ці російські меншини в таких країнах, як Україна, Прибалтика, Молдова та Грузія є принциповою ціллю сьогodнішньої кампанії інформаційної війни з Москви [9].

Аналіз розвитку ситуації навколо України дає всі підстави стверджувати, що сьогodні наша держава зіткнулася саме із цією формою ведення воєнних дій. Це підтверджується особливостями розвитку воєнного конфлікту, відмінною ознакою якого є відсутність прямих бойових зіткнень регулярних військ та існування змови держави – агресора з недержавними формуваннями, котрі діють на території України: загонами бойовиків, "козацтва", місцевого криміналітету, групами місцевого населення сепаратистського спрямування (коллабораціоністами).

Характерними особливостями "гібридної війни" є те, що основою її ведення стає поруч з економічними, військовими й інформаційно-психологічна складова, а основним об'єктом впливу в цій війні є не противник, а населення, що "визволяється". Завдання і метод такої війни – спонукання громадян до зради власній державі та підтримки агресора. Також задіюються всі засоби для формування бажаної для загарбника картини подій у сприйнятті міжнародної громадськості

Сьогodні гібридна війна розгорнута на усіх можливих напрямках. Це не лише інформаційна війна, а одночасно й економічна, репутаційна, смислова, людська. На неї повинні працювати всі, хто має вплив на населення: актори, співаки, письменники, режисери. Військові дії задають лише фон для більш масштабної війни в людському розумі [5,8,9].

Отже, сутність "гібридної війни" можна також визначити, як війну недержавних збройних формувань проти держави як такої й без офіційної участі у війні державних збройних сил вторгнення. Це війна, яка у своїх основах містить елементи найбільш сучасних знань і технологій (наприклад, інформаційних і комп'ютерних війн), до самих архаїчних і диких способів убивства людей, при відсутності в убивць навіть тіні моральних незручностей. Це війни нового варварства, це шлях від війни цивілізованої до війни інстинктивної, від державно організованих форм збройної боротьби, військового права й військової етики до тотального геноциду людей на території супротивника й культу смерті як такого. Це шлях усунення моральних обмежень насильству й смерті.

З урахуванням наукової думки експертів, варто зазначити, що гібридна війна складається з трьох основних етапів: підготовчого, активного та завершального. На підготовчому етапі (який може тривати кілька років) керівництвом країни-агресора, за активного залучення спецслужб, вживаються заходи з формування ідеологічних, політичних та військових передумов майбутньої агресії. На активному етапі (як правило, триває до року) проводиться прихована агресія проти обраної країни з метою безпосередньої реалізації поставлених цілей. На завершальному етапі (тривалість необмежена) агресором проводиться наступна робота щодо закріплення своїх позицій в країні-об'єкті агресії.

Розпочинаючи з другої половини 90-х років минулого століття, елементи та технології концепції "гібридних війн" застосовувались Росією у Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії та Нагірному Карабасі. З початку 2000-х років аналогічний сценарій активно використовується РФ також і щодо України (в рамках встановлення російського контролю над пострадянським простором під гаслом побудови "російського світу").

Головною метою "гібридної війни" Росії проти України – послабити та децентралізувати нашу державу,

привести до влади проросійське, підконтрольне Росії керівництво, зірвати її європейський курс, повернувши Україну під свій контроль. При цьому стратегія та тактика дій Москви проти України включає послідовні кроки з реалізації розглянутих вище підходів. Зараз сусідня держава намагається реалізувати другий етап "гібридної війни" проти України та водночас (з вересня м. р. після досягнення Мінських домовленостей) виконати окремі елементи третього етапу, проводить масштабну інформаційну кампанію антиукраїнської спрямованості.

Нестандартність такої війни полягає у неофіційному залученні державою-агресором недержавних виконавців – "ввічливих чоловічків", "добровольців", які, по суті, є банальними найманцями та місцевими запроданцями. Вони не зв'язані міжнародним правом, а просто виконують "брудну роботу".

От і сьогодні в нашій державі діє розгалужена агентура спецслужб РФ, російські диверсанти та найманці. А Росія постачає їм зброю та нових бойовиків, веде обстріли наших позицій зі своєї території. У неоголошеній, так званій "гібридній війні" проти України вона активно застосовує методи інформаційно-психологічної війни, прагнути зруйнувати моральний стан військовослужбовців та цивільного населення нашої держави. Збройний конфлікт на сході України з використанням технологій "гібридної війни" стає конфліктом на виснаження, в якому відбувається поступове, тотальне руйнування економічної та соціальної структури суспільства, та активно проводяться заходи "інформаційно-психологічного впливу" [2,8,10].

Слід зауважити, що зазначені подібні підходи ретельно опрацьовувались ще в першу чеченську війну 1996 році під час військового протистояння на Північному Кавказі. Інформаційно-психологічна війна велась активно як однією, так і іншою стороною. Різниця полягала лише в інтенсивності, можливостях та масштабах дій. Російська Федерація "виграла" другу чеченську війну якраз завдяки умілому веденню ІПВ і програла першу, через невдале використання наявних засобів інформаційного впливу. Чеченці ж завдяки умінню швидше аналізувати оперативну обстановку та обирати найдієвіші методи змогли дискредитувати діяльність федеральних військ на початку конфлікту.

Ще одним показовим прикладом інформаційно-психологічного впливу є проведення РФ під час грузинсько-російського конфлікту 2008 року спеціальної інформаційної операції з використанням глобальної мережі Інтернет. Російський сегмент всесвітньої глобальної мережі (користувачі Інтернету називають його "Рунет") розвивається вкрай динамічно. Тому його користувачі оперативно отримували і поширювали інформацію з регіону конфлікту. Завдяки великому обсягові не просто було відслідковувати процес її часткового приховування або невірного подання. Крім того, здійснювалися хакерські атаки на деякі інформаційні ресурси Грузії, що фактично послабило дії грузинської сторони в інформаційній площині конфлікту.

Інформаційні заходи стали невід'ємною частиною політики держави. У цьому сенсі Росія не тільки випередила розвинені європейські країни, а й стала суперничати в питаннях інформаційного впливу зі США та Китаєм. Бюджет міжнародної інформаційної агенції "Russia today" у 2014 році сягнув 400 млн. крб. У листопаді 2014 року вона запустила новий бренд – медіагрупу Sputnik, яка буде повністю орієнтована на зарубіжну аудиторію. Sputnik буде вести сайти і віщати із своїх студій на місцевих частотах у 34 країнах, 30 мовами, в тому числі і російською.

Зараз ця робота координується на державному рівні помічником президента РФ. У збройних силах ці функції покладено на першого заступника начальника Генерального штабу ЗС Росії. Воєнні дії проти України супроводжуються масованими інформаційно-психологічними операціями та кіберопераціями.

Намагання Російської Федерації провести кампанію із введення збройних сил до АР Крим супроводжувалось діями, які мали всі ознаки підготовленої та продуманої за цілями, заходами та наслідками інформаційно-психологічної спецоперації, скерованої в першу чергу на російську аудиторію, а вже потім – на українську та західну [3,5,11].

Об'єктами інформаційного впливу були визначені:

- аудиторія об'єкта нападу – в цьому випадку України (для формування точки зору про справедливості рішень РФ і планів російського керівництва);

- внутрішня аудиторія Росії та аудиторії підтримуючих її держав (для демонстрації впевненості дій російського керівництва і формування у населення думки щодо підтримки рішень Кремля);

- зовнішня аудиторія (для створення інформаційних умов позитивного сприйняття політики Росії).

Ключовими завданнями цієї спецоперації було:

- деморалізація населення України;
- деморалізація особового складу збройних сил та силових відомств, а також спонукання їх до державної зради й переходу на бік супротивної сторони;

- формування у громадян Росії та України викривленого "медіабачення" подій, що відбуваються, а не їх дійсних причин та наслідків;

- створення вигляду масової підтримки дій РФ з боку населення Південно-Східних регіонів України;

- психологічна підтримка українських прихильників радикального зближення регіонів Сходу й Півдня України з РФ [2,3,8].

Зазначені завдання реалізувались через майже повний спектр каналів комунікацій, до яких передусім слід віднести: традиційні ЗМІ; електронні ЗМІ (телебачення); інтернет-ЗМІ; соціальні мережі. При цьому використовувались усі методи інформаційно-психологічної боротьби – від розміщення тенденційною інформації та напівправди до неприхованої неправди ("фейку"). Крім того, були використані і більш традиційні заходи, що мали посилити вплив зазначених каналів на населення (як російське, так і українське), зокрема – перешкоджання діяльності ЗМІ на Кримському півострові, спроби припинення функціонування мережі Інтернет. Також використовувались механізми блокування веб-ресурсів, що активно спростовували (могли спростовувати) неправдиві повідомлення. Зокрема на виконання вимог Роскомнадзору в соцмережі "В контакте" було заблоковано сторінки "Правого сектору" (начебто за розміщення заклику до Доку Умарова розпочати терористичну активність у Росії та "Євромайдану").

Показовим є захоплення державної телерадіокомпанії у Донецьку. Вже в перші хвилини після штурму телерадіокомпанії, у центральну апаратну зайшли фахівці, які дуже швидко налаштували на частоті державної ТРК трансляцію каналу "Росія 24", де постійно транслюється антидержавний по відношенню до України контент російського виробництва, інколи цю трансляцію перебиває реклама самопроголошеною республіки щодо страйків, опору Києву та мобілізації до збройних формувань. Те саме стосується і радіо, де на частоті першої програми Національного радіо України у Донецькій області було включено Радіо Росії. Практично весь травень 2015 року в Донецькій та Луганській областях у аналоговому та цифровому наземному ефірі

відсутні такі потужні мовники, як: "Перший Національний", "Інтер", "1+1", "Україна", ICTV, "5 канал". На їх частотах відбувається трансляція російських телеканалів: ОРТ, НТВ, РТР, Росія 24. Так само з ефіру зникли регіональні мовники. Окремо слід сказати про так зване "Радіо Вести", ефір якого вражає ненавистю до України та українців. Так звані незалежні експерти маніпулюють свідомістю громадян, а інколи просто брешуть, спотворюючи інформацію, брутально ображаючи Україну та її громадян [4].

Таким чином, складова інформаційно-психологічного супроводу у "гібридних війнах" має вирішальне значення. Існуючий на сьогодні збройний конфлікт на Донбасі є не тільки силовим, а й жорстоким інформаційно-психологічним протистоянням.

Сьогоднішня дійсність України наочно підтвердила, що буквально всі дипломатичні, економічні, військові, політичні та інші кроки держави здійснюються в тісному інформаційному супроводі. Сила сучасної держави залежить не тільки від її економічного і політичного потенціалу, а й від власної системи інформаційної безпеки [1].

І зараз в цих умовах, коли воєнні дії призупинені і де-хто думає, що основна небезпека вже позаду, автор впевнений, що на інформаційному фронті ситуація лише загострюється. Цинічна брехня є найстрашнішою російською зброєю. Особливо прикро, коли їхні "качки" легко гніздяться в українському інформаційному просторі і з'являються з російських джерел по всіх інформаційних каналах України, а "фейки", на кшталт розіп'ятого хлопчика у Слов'янську, легко розповсюджуються деякими мас-медіа і нібито патріотичними політиками.

"Зрозуміло, що військовослужбовці Збройних Сил України, інших силових структур – в числі головних об'єктів системних інформаційних атак з боку ворога. Погубити душу – це теж вивести із строю. Тематика та спрямованість інформаційно-психологічних операцій проти військовослужбовців дуже широкі: демотивація, розпалення недовіри до військового керівництва; розповсюдження час від часу панічних чи депресивних настроїв, поява в соціальних мережах популярного, завдяки їхнім зусиллям, хештегу "все кінець, всьо пропало"; спекуляція на тих недоліках, які ми об'єктивно не встигли подолати, не помічаючи, скільки було зроблено і як зараз забезпечена наша армія, порівняно з тим, що було рік-півтора року тому" [1,2,3].

Нинішня війна проти України, яка ведеться силами іррегулярних (незаконних) збройних формувань та анонімних (приватних) військових підрозділів (фірм), відрізняється відсутністю відкритого протистояння, використанням нових тактик, дезінформації, створенням за короткий час атмосфери паніки й загроз, використанням місцевих жителів як "живого щита". Паралельно з боями, вибухами, захопленням полонених ведуться інші дії, які на думку стародавнього китайського стратега Сунь-Цзи, набагато важливіші від вогневого і силового впливу на противника [12].

Усе це вимагає удосконалення державної інформаційної політики у воєнній сфері; попередження та ефективної протидії інформаційно-психологічним впливам іноземних держав, спрямованим на підрив обороноздатності, порушення суверенітету і територіальної цілісності України, дестабілізацію внутрішньої соціально-політичної обстановки, провокування міжетнічних та міжконфесійних конфліктів в Україні.

Слід визнати, що загрози воєнній безпеці України можуть бути реалізовані і через недостатні та непрофесійні зусилля органів державної влади України в сфері протидії пропаганді та інформаційно-психологічним операціям Російської Федерації.

Виходячи з вищенаведеного, необхідно невідкладно внести низку уточнень та змін до планів розвитку, реформування й модернізації Збройних Сил та інших силових структур України. Серед основних напрямів удосконалення видів всебічного забезпечення військ (сил) слід визначити: внесення змін до ідеологічного й морально-психологічного забезпечення ЗС України, захисту населення та військ (сил) нашої держави від негативного інформаційно-психологічного впливу в єдиній системі сектора безпеки та оборони держави, враховуючи досвід проведення АТО на сході країни. Зазначене може здійснюватись лише цілеспрямованим використанням всіх наявних сил і можливостей держави.

Висновки з даного дослідження. Проведене дослідження свідчить, що застосування технологій "гібридної війни", її інформаційно-психологічної складової проти України стало невід'ємною частиною політики РФ. Це не лише інформаційна війна, а одночасно й економічна, репутаційна, смислова, людська. Сусідня держава приділяє надзвичайно велику увагу розвитку форм та методів її ведення, психологічному тиску, пропаганді тощо. На сьогодні гібридна війна розгорнута на усіх можливих напрямках, координується на державному рівні. Цілеспрямована діяльність Росії в інформаційній сфері дає змогу провокувати напруженість і в інших регіонах України, підтримувати антиукраїнські настрої серед російського населення, дискредитувати Україну та виправдовувати свою політику в країнах ЄС.

Все це вимагає повного переосмислення загальних підходів до підтримання національної безпеки України, підвищення ефективності спеціальних інформаційних заходів впливу в районі проведення антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях і на тимчасово окупованій території та зосередження сил і засобів для організації ефективної протидії проведенню ворожих інформаційно-психологічних операцій проти України.

Гібридна війна буде надавати перевагу тому, хто вміє працювати з масовою свідомістю. Стратегічні комунікації, зв'язки з громадськістю та інформаційні заходи необхідно повністю інтегрувати в усі аспекти діяльності Збройних Сил України, а питання інформаційно-психологічних операцій має бути головною темою в будь-якому міжвідомчому підході до прийняття рішень в умовах ведення такої війни. Зусилля політичних сил, органів державної влади й управління, силових структур сектора безпеки та оборони і громадянського суспільства потрібно спрямовувати на консолідацію та мобілізацію всіх ресурсів країни для подолання зовнішніх і внутрішніх загроз суверенітету й територіальній цілісності України.

Перспективи подальших досліджень проблеми. Важливо продовжити докладне вивчення феномена "гібридної війни" із широким залученням науковців, військових експертів для розроблення комплексного нормативного документа щодо проведення спеціальних інформаційних операцій, передбачивши узгодження понятійного апарату, визначення профільних структурних підрозділів державних органів та їх завдань і повноважень у мирний, воєнний час. При цьому слід ураховувати як теоретичний, так і практичний досвід ведення АТО на території України для викриття заходів підготовки "гібридних війн", визначення доцільних шляхів їх запобігання і ведення.

Список використаних джерел

1. Алещенко В. І. Основні умови ефективного державного управління процесом забезпечення інформаційної безпеки України у воєнній сфері / Алещенко В. І., Сніцаренко П. М., Кливець В. В. // Стратегічні пріоритети: №4 (21) – 2011 – С. 23–33.

2. Аналітична записка "Щодо інформаційно-психологічної складової агресії Російської Федерації проти України (за результатами подій 1-2 березня 2014 року)". – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1476/>

3. Горбулін В. П. "Гібридна війна" як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / В. П. Горбулін // Стратегічні пріоритети. – К.: НІСД, 2014. – 4. – С. 5 – 12

4. Джолос О. Інформаційна складова гібридної війни – погляд з Донбасу / 27.05.2014 – <http://novosti.dn.ua/details/226145/>

5. Киселев В.А., Воробьев И.Н. Гибридные операции как новый вид военного противоборства // Военная мысль. – 2015. – № 5

6. Маноило А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны, – 2-е изд., стереотип. – М.: Горячая линия. Телеком, 2006. – 541 с.

7. Месснер Е. Измерения войны [Электронный ресурс] / Е. Месснер // Хочешь мира, победи мятежевойну! Творческое наследие Е. Э. Месснера. – М.: Военный университет; Русский путь, 2005. – 696 с. – (Российский военный сборник). – Режим доступа: http://militera.lib.ru/science/0/pdf/messner_ea01.pdf. – Загл. с экрана.

8. Парубій А. В. Війна Росії проти України і світу. "Українська правда" 06 серпня 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2014/08/6/7034046/?a_tempt=1.

9. Почепцов Г.Г. Гібридна війна: інформаційна складова. Режим доступу: http://www.jimagazine.lviv.ua/2015/Pochepcov_Ros_konteksty_hybridnoj_vijny.htm.

10. Радковець Ю.І. "Гібридна політика" сучасної Росії як стратегія реалізації її національної геополітики". Газета "Урядовий кур'єр" № 194 (5568) від 20.10.2015 року.

11. Lasica D. T. Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory : Monograph / D. T. Lasica. – USA, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA513663>.

12. Sun Tzu. The Art of War / Sun Tzu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://classics.mit.edu/Tzu/a>.

13. Kilcullen D. Out of the Mountains: The Coming Age of the Urban Guerrilla / D. Kilcullen. – Oxford. University Press, 2013. – P. 384 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.amazon.com/Out-Mountains-Coming-UrbanGuerrilla/dp/0199737509#reader_0199737509.

14. Ван Каппен Ф. Інтерв'ю на "Радіо Свобода" / Ф. Ван Каппен [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svoboda.org/content/article/25362031.html/>.

Надійшла до редколегії 16.02.16

В. Алещенко, д-р психол. наук, проф.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ФЕНОМЕНОЛОГИЯ "ГИБРИДНОЙ ВОЙНЫ" И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ В ИСПОЛНЕНИИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ: ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Статья посвящена феноменологии "гибридной войны" и ее особенностям в исполнении Российской Федерации. Исследована информационно-психологическая составная "гибридного" противостояния и механизм ее применения, в том числе и против Украины. Подчеркивается, что соседнее государство уделяет чрезвычайно большое внимание развитию форм и методов ведения гибридной войны, информационных манипулятивных технологий, психологического давления, пропаганды и т.п. Сформулированы рекомендации для реализации ответа прежде всего на информационную агрессию против Украины.

Ключевые слова: "гибридная война", информационно-психологическая война, информационно-психологические операции, информационные манипулятивные технологии, психологическое давление, ВС Украины, личный состав.

V. Aleshchenko, Doctor of Sciences in Psychology, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PHENOMENOLOGY OF "HYBRID WAR" AND ITS FEATURES IN THE RUSSIAN FEDERATION: INFORMATION-PSYCHOLOGICAL ASPECT

The article is devoted to the phenomenology of the "hybrid war" and its peculiarities in implementation of the Russian Federation Emphasized that the neighboring state pays extremely great attention to the development of forms and methods of warfare, including against Ukraine. Studied information and psychological part of the "hybrid" of the confrontation and the mechanism of its application.

It is emphasized that the neighboring state pays extremely great attention to the development of forms and methods of waging hybrid warfare, information manipulation technologies, psychological pressure, propaganda, etc. the attention is focused on the practice of using traditional media, online media and social networks in the deployment of information and psychological operations. The paper analyzes the experience of their conduct in armed conflict by the Russian Federation. Recommendations for implementing response primarily on informaton aggression against Ukraine.

Keywords: "hybrid war", information and psychological warfare, information-psychological operations, information manipulative technologies, psychological pressure, the Ukrainian armed forces, personnel.

УДК 159.923:159.94

Ю.І. Андрусишин, канд. психол. наук
Національна академія Служби Безпеки України, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У представленій статті на основі обґрунтованих теоретичних положень представлено програму розвитку емоційно-вольової стійкості особистості, що включає комплекс тренувальних вправ, розроблений з урахуванням поняття й структури емоційно-вольової стійкості, механізму та етапів її розвитку.

Ключові слова: емоційно-вольова стійкість, психічна саморегуляція, програма розвитку емоційно-вольової стійкості.

Постановка проблеми. Проблеми розвитку емоційно-вольової стійкості особистості набувають особливого актуальності в сучасних умовах, зумовлених проведенням антитерористичної операції на Сході нашої держави та її наслідками, що здійснюють вплив на психіку громадян України. Активізація терористичної діяльності, підвищення загроз національній безпеці держави, інтенсивне інформаційно-психологічне протиборство характеризується сукупністю різноманітних зовнішніх і внутрішніх стрес-факторів, які призводять до виникнення у людини негативних психічних станів та дезорганізації поведінки. Зазначене зумовлює необхідність розгляду особливостей розвитку емоційно-вольової стійкості особистості як передумови її адекватної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідність розвитку емоційно-вольової сфери для забезпечення ефективної професійної діяльності підтверджується як теоретичними, так і експериментальними дослідженнями (Н.Л. Бабич, І.В. Березовська, В.Ф. Власов, Р.Р. Гасанова, Л.В. Заварзіна, П.Б. Зільберман, А.Л. Злотніков, С.О. Кручинін, Л.М. Леженіна, В.Л. Марішук, В.М. Писаренко, В.В. Подляшаник, О.М. Рева, Е.Н. Циганко, О.Я. Чебикін, О.А. Чернікова та ін.).

Зазначені наукові дослідження є підґрунтям для розробки психологічних заходів з формування емоційно-вольової стійкості особистості.

Тому **метою статті** є висвітлення основних психологічних аспектів розвитку емоційно-вольової стійкості

особистості із використанням методів та прийомів саморегуляції й комплексу тренувальних вправ.

Викладення основного матеріалу дослідження.

Емоційно-вольова стійкість особистості є сукупністю її емоційно-вольових характеристик, які у взаємодії з мотиваційними та інтелектуальними особливостями є передумовою успішного досягнення поставлених цілей, зумовлюють реалізацію існуючих та формування нових мотивів. Вона забезпечує здатність регулювати й коригувати свою поведінку в умовах професійної діяльності.

Загалом, регуляція активності людини розуміється науковцями як процес підтримання функціонування певних підсистем життєдіяльності або здійснення якого процесу в організмі чи психіці людини у визначених межах [1]. У випадку, коли така регуляція здійснюється самою людиною, вона є психічною саморегуляцією, тобто системно організованим психічним процесом ініціації, побудови та підтримання усіх видів й форм зовнішньої та внутрішньої активності, направленої на досягнення цілей та управління ними [8]. Психічна саморегуляція містить прийоми, що дають змогу впливати на вегетативну нервову систему, центри керування якою не підлягають прямому вольовому впливу, керувати тонуєм м'язів, рівнем бадьорості та функціями внутрішніх органів [9, с. 119]. Така саморегуляція застосовується для подолання фізичних та розумових навантажень, регуляції рівня емоційного збудження, формування мобілізаційної готовності, нормалізації психічного стану після емоційного навантаження.

Емоційно-вольова саморегуляція, як один із видів психічної саморегуляції, має бути спрямована на формування таких станів, що сприяють оптимальному використанню особистістю своїх внутрішніх можливостей, розкриттю його творчого потенціалу, більш широкого й ефективного прояву його професійних якостей і здібностей [6]. Вона є тим механізмом, посередництвом якого здійснюється оптимізація й компенсація психічних можливостей, регуляція психічних станів відповідно до завдань та цілей професійної діяльності. З її допомогою особистість може підтримувати стабільний рівень активності, незважаючи на негативні емоційні стани, що виникають на певному етапі роботи. Так, основні способи усунення небажаних емоційних станів були виокремлені К. Ізардом [4] та включають:

- когнітивну регуляцію, яка пов'язана з використанням уваги й мислення для придушення небажаної емоції або встановлення контролю над нею та передбачає переключення свідомості на події й діяльність, які викликають у людини інтерес, позитивні емоційні переживання;

- моторну регуляцію, що припускає використання фізичної активності як каналу розрядки емоційного напруження, що виникає;

- усунення негативного емоційного стану за допомогою іншої емоції – передбачає застосування свідомих вольових зусиль, спрямованих на переживання іншої емоції (протилежної до тієї, котру людина переживає й хоче усунути).

На основі зазначених способів усунення небажаних емоційних станів на сьогодні розроблені різноманітні методи й прийоми регуляції та саморегуляції поведінки (наприклад, використання дихальних вправ, захисних механізмів, зміна спрямованості свідомості тощо). При цьому, науковці [8; 10; 11] рекомендують застосовувати методи саморегуляції комплексно: переключення уваги для відсторонення від емоціогенних подразників; аутогенне тренування (для зниження нервово-емоційного напруження); слова-самонакази, дихальні, психомоторні й експресивно-мімічні вправи (для підтримання і коригування емоційного стану при виконанні реальних завдань).

Тобто, механізм розвитку емоційно-вольової стійкості базується на найпоширеніших способах управління емоціями (контроль інтенсивності емоцій та управління емоціогенними ситуаціями) та включає: сприйняття емоції (її розуміння, визначення причин виникнення); самоаналіз емоційного реагування (адекватна чи неадекватна реакція на емоцію); регуляцію емоції або виклик бажаної емоційної реакції (використання позитивної емоції для подолання негативного емоційного збудження через здійснення цілеспрямованих вольових дій). Розвиток емоційно-вольової стійкості має відбуватись з використанням комплексу взаємодоповнюючих методів й прийомів саморегуляції, підібраних з урахуванням емоційних особливостей особистості, і базуватись на:

- релаксації, котра полягає у звільненні тіла і психіки від зайвого напруження та їх підготовці до виконання тренувальних вправ; релаксація є двостороннім процесом, завдяки якому можна відчувати зв'язок свого організму з мисленнєвою діяльністю;

- рефлексії, яка є процесом самопізнання внутрішніх психічних процесів та станів, тобто вона створює в особистості цілісний образ її стану, що є важливим для його репродукції, корекції й реабілітації; необхідність розвитку навичок рефлексії зумовлена тим, що [3] вони:

- 1) сприяють оптимальному використанню своїх внутрішніх ресурсів, активізують протікання психічних процесів;

- 2) покращують ефективність саморегуляції (особистість відчуває те, чим вона управляє і може коригувати цей процес);

- 3) оптимізують процес професійної діяльності (відчувши і запам'ятавши свої внутрішні відчуття, необхідні для виконання певної роботи, особистість може у разі потреби викликати цей стан);

- 4) розширюють комплекс методів і прийомів емоційно-вольової саморегуляції, якими володіє особистість;

- самонавіювання, що передбачає використання самонаказів для відтворення вербальних фраз у свідомості та їх сприймання на емоційному рівні (вербальні фрази формулюються як намір, установка або твердження в теперішньому чи майбутньому часі та виражаються від першої особи однини, наприклад "Я можу це зробити", "У мене неодмінно все вийде"); такі самонакази укріплюють віру в те, що особистість може досягнути поставленої мети, та змушують мозок концентруватися й активно брати участь у процесі досягнення цілей.

Також розвиток емоційно-вольової стійкості має передбачати тренування емоційно-вольових якостей, що рекомендують проводити в умовах значної емоційної напруги, гострого дефіциту часу [5]. Такі дискомфортні умови стимулюють розвиток вольової активності та активізацію вольових центрів у підкіркових структурах головного мозку [7, с. 147]. Тобто, напружені ситуації викликають сильні емоції, однак у міру звикання до подібних умов негативний емоційний вплив буде послаблюватись, з'явиться відповідний досвід, який допоможе в конкретних умовах діяльності проявити емоційно-вольову стійкість і виконати відповідне завдання.

Отже, розвинути в особистості емоційно-вольову стійкість можливо з допомогою спеціально розробленої програми, яка має включати комплекс науково обґрунтованих тренувальних вправ та реалізовуватись на трьох етапах: мотиваційно-орієнтуючому; релаксаційно-рефлексійному; розвивально-регулятивному. Комплекс тренувальних вправ доцільно спрямовувати на розвиток усіх структурних компонентів емоційно-вольової стійкості, а саме: емоційного (здатність чи нездатність керувати власними емоціями); вольового (уміння здійснювати саморегуляцію поведінки та організацію дій,

вчинків відповідно до свідомо визначених цілей); пізнавально-прогностичного (об'єктивність оцінки та прогнозування можливих наслідків ситуації, дій інших осіб); мотиваційного (внутрішні спонуки до певних дій залежно від ціннісних орієнтацій особистості).

Мотиваційно-орієнтуючий етап спрямовують на розвиток мотиваційного компоненту. В особистості має сформуватися мотивація до розвитку в себе емоційно-вольової стійкості; глибокий інтерес до самовиховання та самовдосконалення; висока самодисципліна та вимогливість до себе. Для цього в особистості необхідно:

- визначити наявний стан розвиненості емоційно-вольової стійкості;
- сформувати необхідні установки, позитивне ставлення, інтерес та мотивацію до розвитку емоційно-вольової стійкості;
- сформувати систему вихідних понять з проблеми емоційно-вольової стійкості, охарактеризувати її значущість у професійній діяльності та методи її розвитку.

При цьому, важливим завданням на цьому етапі є орієнтація особистості на набуття навичок емоційно-вольової саморегуляції як на заняттях з психологом, так і самостійно.

На релаксаційно-рефлексійному етапі здійснюється цілеспрямований вплив на емоційний компонент емоційно-вольової стійкості. Завданнями цього етапу є:

- розвинути в особистості навички релаксації;
- на фоні нервово-м'язового розслаблення навчити розпізнавати внутрішні переживання та емоції;
- сформувати вміння диференціювати внутрішні відчуття та здатність до рефлексії різних емоційних станів.

Задля реалізації зазначених завдань доцільно проводити нервово-м'язову релаксацію (НМР), котра дає змогу знизити нервово-емоційне напруження, артеріальний тиск, заспокоїти дихання. Релаксація сприяє максимальному налаштуванню психіки на таке сприйняття складних ситуацій, при якому не будуть виникати негативні емоції. У процесі НМР використовуються словесні формулювання, спрямовані на активізацію певних образів і уявлень, пов'язаних з відчуттями розслаблення, важкості і тепла в м'язах (наприклад: "рука важка", "м'язи мляві", "тепло відчувається в кінчиках пальців" тощо). Послідовне оволодіння навиками релаксації дасть змогу оволодіти процесом рефлексії та здійснювати саморегуляцію швидко і ефективно.

Рефлексія сприяє усвідомленню особистістю своїх відчуттів, пов'язаних з конкретним емоційним станом, та оцінюванню ступеня інтенсивності емоцій. У стані релаксації слід запам'ятовувати свої відчуття, спокійну роботу серця, м'язове напруження у кінцівках, що сприяє розвитку здатності відчувати зміни, пов'язані з впливом на організм різних умов діяльності. Розвиток навичок рефлексії має включати: заспокоєння та релаксацію, використання фізичних та дихальних вправ, напруження та розслаблення м'язів, здійснення самоконтролю цього процесу. Зазначене дасть змогу особистості розпізнавати навіть незначні внутрішні переживання та відчуття, здійснювати самоаналіз свого стану, поведінки, пов'язаних із впливом зовнішніх умов.

Наступний, розвивально-регулятивний етап за своїм змістом є основним та спрямований на вольовий та пізнавально-прогностичний компоненти. На цьому етапі передбачається:

- вдосконалити навички емоційно-вольової саморегуляції та самоконтролю;
- розвинути вольові якості;
- сформувати стан ситуативної психологічної готовності до професійної діяльності.

Для розвитку емоційно-вольової саморегуляції та самоконтролю доцільно використовувати вправи, що міс-

тять самопереконавання, самонакази, самозаборони та само підбадьорювання (вербальні формули самовпливу "Я умію тримати себе в руках", "Я сміливий", "Я спокійний та витривалий" тощо). Успішність їх застосування залежить від наявних навичок рефлексії, логічного мислення, стійкої мотивації, а також дотримання основних принципів застосування емоційно-вольової саморегуляції, а саме [2]:

- комплексне застосування прийомів саморегуляції: психологічних прийомів, пов'язаних із відволіканням і подальшою довільною концентрацією уваги, зоровим, кінестетичним та іншими сприйняттями й відчуттями; спеціально підібраних словесних формулювань; рухових і дихальних вправ (заспокійливих й активізуючих);
- індивідуальний підхід при виборі прийомів саморегуляції та умов їх застосування: врахування особливостей функціонального стану нервової системи, індивідуального досвіду;
- активне використання прийомів саморегуляції: свідомо поставлені завдання, оволодіння практичними навичками, свідомий самоконтроль, програмування власних дій, цілеспрямоване використання тренувальних вправ.

Представлена програма розвитку емоційно-вольової стійкості особистості може реалізовуватись шляхом організації ділових ігор та тренувальних ситуацій інтенсивного характеру, що сприяють повному зануренню осіб у вирішення завдань, з використанням методів самопостереження, самоаналізу, самооцінки, корекції власного емоційного стану, рефлексії пережитих станів у різних професійних ситуаціях.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Таким чином, викладений у статті матеріал дає змогу зробити такі висновки:

- здатність особистості регулювати й коригувати свою поведінку забезпечується розвиненою емоційно-вольовою стійкістю, яка є сукупністю емоційно-вольових, мотиваційних та інтелектуальних характеристик;
- розвинути в особистості емоційно-вольову стійкість можна за допомогою спеціально розробленої програми, яка має враховувати структурні компоненти, механізми та етапи розвитку зазначеного феномену; психологічних особливостей та умови перебування особистості; принципи, методи й прийоми емоційно-вольової саморегуляції;
- підбір тренувальних вправ з удосконалення емоційно-вольової стійкості здійснюється з урахуванням особливостей реалізації етапів її розвитку: перший етап передбачає інформування особистості про важливість емоційно-вольової складової у її життєдіяльності, розуміння необхідності розвитку релаксаційних технік, навичок рефлексії, особливостей функціонування пізнавальних процесів (уваги, мислення, пам'яті тощо); на другому етапі відбувається досягнення усвідомлення, рефлексії своїх емоційно-вольових і когнітивних процесів, контролю над ними, довільності виконуваних дій (не припускати імпульсивних дій); третій етап включає відпрацювання вправ емоційно-вольової саморегуляції, за допомогою яких можна розвивати та підтримувати на достатньому рівні необхідні емоційно-вольові якості та структурні компоненти емоційно-вольової стійкості;
- цілеспрямоване використання комплексу взаємодоповнюючих методів, прийомів й тренувальних вправ з урахуванням емоційних особливостей особистості, дасть змогу оптимізувати процес розвитку її емоційно-вольової стійкості.

Список використаних джерел

1. Гасанова Р.Р. Инновационные методы формирования эмоционально-волевой устойчивости учеников : монография / Р.Р. Гасанова; под ред. А.М. Романова. –Черноголовка, 2011. – 243 с.

2. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю.Н. Емельянов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 167 с.
3. Злотніков А.Л. Особливості емоційної стійкості курсантів в процесі первинної військово-професійної підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 "Психологія праці в особливих умовах" / А.Л. Злотніков. – Харків, 2004. – 18 с.
4. Изард К. Эмоции человека / К. Изард. – М. : МГУ, 1980. – 440 с.
5. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса : [монография] / Л.А. Китаев-Смык. – М. : Издательство "Наука", 1983. – 368 с.
6. Леженіна Л.М. Психологічні чинники емоційного вигорання слідчих Служби безпеки України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 "Юридична психологія" / Л.М. Леженіна. – Київ, 2009. – 24 с.
7. Морозов О.М. Патопсихологічний аналіз особистості в правоохоронній практиці: монографія / О.М. Морозов. – К. : Атіка, 2009. – 320 с.

8. Осницкий А.К. Развитие саморегуляции на разных этапах профессионального становления / А.К. Осницкий, Н.В. Бякова, С.В. Истомина // Вопросы психологии. – 2009. – № 1. – С. 3-12.

9. Подляшаник В.В. Особливості проявів емоційної стійкості особистості співробітників митної служби у соціально складних ситуаціях : дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.05 / Подляшаник Василь Васильович. – Київ, 2008. – 164 с.

10. Чебыкин А.Я. Особенности эмоциональной устойчивости спортсменов и психологические средства ее формирования: автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 "Общая психология; история психологии" / А.Я. Чебыкин. – М., – 1979. – 24 с.

11. Черникова О.А. Исследование эмоциональной устойчивости как важнейшего показателя психологической подготовленности спортсменов к соревнованиям / О.А.Черникова // Психологические вопросы спортивной тренировки. – М. : Физкультура и спорт, 1967. – С. 3-13.

Надійшла до редколегії 21.01.16

Ю.И. Андрусишин, канд. психол. наук
Национальная академия Службы Безопасности Украины, Киев

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ЛИЧНОСТИ

В предложенной статье на основании обоснованных теоретических положений представлена программа развития эмоционально-волевой устойчивости личности, которая включает комплекс тренировочных упражнений, разработанных с учетом понятия и структуры эмоционально-волевой устойчивости, механизма и этапов ее развития.

Ключевые слова: эмоционально-волевая устойчивость, психическая саморегуляция, программа развития эмоционально-волевой устойчивости.

Y. Andrusyshyn, PhD in Psychology
National Academy of the SSU, Kyiv

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE PERSONALITY'S EMOTIONAL-VOLITIONAL STABILITY DEVELOPMENT

In the given article on the basis of substantiated theoretical statements it is presented the program of the personality's emotional-volitional stability development which includes the complex of practices developed in consideration with the notion and structure of emotional-volitional stability, mechanism and stages of its development.

Keywords: emotional-volitional stability, mental self-regulation, program of the emotional-volitional stability development.

УДК 159.9:159.94

Є.О. Балабушка, ад'юнкт
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ПСИХІЧНОЇ РИГІДНОСТІ ОСОБИСТОСТІ УЧАСНИКА БОЙОВИХ ДІЙ

Розкрито основні теоретичні здобутки психологічної науки з проблеми психічної ригідності особистості. Особливий наголос зроблено на її актуалізації в умовах повернення комбатанта до умов мирного життя після виконання своїх обов'язків в особливих умовах діяльності.

Ключові слова: ригідність, особистість, комбатант.

Постановка проблеми. Термін "ригідність" походить від латинського "rigiditas", що означає "бути негнучким, жорстким, закріпленою" [1-2]. У психологію це поняття перейшло з фізики [3]. Психічна ригідність у сучасній психологічній літературі визначається найчастіше альтернативно: як характеристика особистості або поведінки; як характеристика окремих аспектів особистості (перцептивного, психомоторного, когнітивного, афективного, мотиваційної ригідності) або особистості загалом; як формально-динамічна або змістовна характеристика особистості та поведінки; як властивість нормальної або патологічно зміненої особистості. Однак, поняття ригідності включає в себе ще один суттєвий момент, який дослідниками, як правило, не згадується, хоча і мається на увазі. Ригідним можна назвати тільки акт поведінки, при якому суб'єкт сліпо тримається за неадекватний стереотип, у той час як він, у принципі, міг би знайти адекватний шлях вирішення задачі. Виходячи з усього вищезазначеного, під терміном "психічна ригідність" розуміємо неспроможність, нездатність особистості корегувати програму власної діяльності відповідно до вимог ситуації [4].

Цей аспект набуває особливої актуальності у зв'язку з поверненням осіб, що брали участь у бойових діях на Сході України проти російсько-сепаратистських угруповань, до умов мирного життя після демобілізації.

Оскільки екстремальні ситуації і викликані ними психоемоційні напруження можуть бути різної тривалості, то і ригідність, вірогідно, може проявлятися у вигляді реакції, стану, а при певних умовах формуватися як стійка властивість або риса особистості. Зрозуміло, ригідність як властивість особистості формується і поза екстремальними ситуаціями, але все рівно за умов жорсткої регламентації поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема ригідності і відповідно, флексибільності потрапила до фокусу уваги зарубіжних психологів ще у 40-х роках минулого століття [5-6 та ін.]. За радянських часів ця проблематика фактично не вивчалася [7-8]. Активізація досліджень у цій сфері на пострадянському просторі почалася на початку нинішнього століття [9-12 та ін.]. Зв'язок проблеми ригідності і психічних станів з найбільшою виразністю виявляється при аналізі стресових станів [13]. У працях Р.В. Залевського, О.Р. Косової, О.Ю. Степанченко, Д.С. Шаріпової та інших дослідників відзначено значення стресових станів в особливих умовах діяльності [4; 14-16 та ін.].

Метою статті є розкриття основних теоретичних здобутків психологічної науки з проблеми психічної ригідності у контексті адаптації особистості до умов мирного життя після її перебування в умовах дії стресчинників підвищеної інтенсивності.

Викладення основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Вивчення стресу отримало фізіологічне обґрунтування в роботах У. Кеннона про гомеостазис і Г. Сельє про загальний адаптаційний синдром, тобто про своєрідну захисну за своїм характером реакцію організму, яка мобілізує свої ресурси (насамперед, ендокринні) у відповідь на сильні і травмуючі (надсильні) зовнішні впливи – будь-то фізичні чи нервово-психічні, емоційні перевантаження [17-18]. У разі стресових станів мають місце фізіологічні і психологічні зміни. При не дуже сильному і тривалому стресі фізіологічні зміни можуть майже не проявлятися зовні або просто не піддатися реєстрації; тоді приходиться вдаватися до аналізу більш тонких і своєрідних змін поведінки.

М.С. Роговин вказував, що до них належать, у першу чергу, труднощі у здійсненні функцій, що вимагають свідомого контролю та пов'язаних зі спрямованістю мислення на вирішення тієї чи іншої задачі [19]. При цьому спостерігаються труднощі у розподілі і переключенні уваги. У той же самий час навички, завчені й автоматизовані форми поведінки не тільки не гальмуються, а й можуть навіть проти волі людини замінювати собою свідомо спрямовані дії.

За виключної багатоплановості цієї теми більшість дослідників сходяться на тому, що відмінною особливістю поведінки особистості в ситуації напруженості є її негнучкість. Поведінка втрачає пластичність, властиву їй у нейтральній обстановці. Як показують досліді, за інших рівних умов, у стані напруженості у першу чергу страждають складні рухи, що не тільки порушують діяльність, а й можуть призвести до її зриву [20]. При стресі поведінка значною мірою втрачає властивість пластичності і характеризується переважанням стереотипів.

Відомо також, що при дуже високих ступенях цієї напруженості зазначене звуження діапазону дій (що реалізується у крайніх формах як збудження, так і гальмування) може досягати рівня патології. Це можна спостерігати у випадках засудження людини на смертну кару. Усвідомлення того, що життя скінчилося, відсутність всякої надії (адже людина живе саме нею), тривале очікування приведення смертної кари у виконання, сенсорна депривація і відсутність нормального людського спілкування призводять до кардинальних перебудов психіки засудженого, і в першу чергу однією з основних складових ціннісно-потребової сфери особистості. Одні потреби і цінності у таких умовах взагалі втрачають сенс, інші набувають гіпертрофованого значення [14].

Психологи різних напрямків відзначають, що причиною ригідності можуть бути напруги, пов'язані з тривогою, страхом, фрустрацією, шоком, катастрофічними ситуаціями тощо, звідси деякі з них починають розглядати ригідність не як властивість особистості, а як стан, тобто зміщують акцент дослідження з ригідних реакцій на ситуації, що зумовлюють ці реакції, оскільки цей синдром може бути викликаний у будь-кого.

З цих же позицій ригідність розглядається і М.Д. Левітовим, який поряд з такими явищами, як стрес, тривога, фрустрація і т. п. відносить до категорії станів і ригідність, маючи на увазі випадки, коли під впливом особливих причин, звичне, відоме так дбайливо і наполегливо охороняється, коли до нового, до змін проявляється недобррозичливість [21].

Виявлення цієї сторони психічної ригідності пов'язане з тим, що вона дійсно може виступати у вигляді минущої характеристики поведінки різного ступеню тривалості. Так, динаміка поведінки, на думку дослідників, спостерігається при психоемоційному напруженні і стресі різної тривалості, спричинених тривогою, фрустрацією, страхом, шоком, характерних найчастіше для так званих екстремальних ситуацій [22-23 та ін.].

Вельми показовим у цьому сенсі є опис Ф. Енгельсом поведінки Наполеона в екстремальних ситуаціях війни до і після 1812 року. Якщо Наполеон на початку і на піку своєї кар'єри дійшов висновку, що розпочата ним справа є нераціональною, то він вмів знайти інший вихід, несподівано перекидаючи свої війська до нового об'єкта нападу. І лише під час свого заходу, коли після 1812 року він втратив віру у себе, сила волі перетворилася у нього на сліпу впертість, змушуючи його утримувати позиції (як у Лейпцигу), непридатність яких він як полководець чітко усвідомлював [24, с.136-138].

Що ж стосується експериментальних даних з цього питання, то вони, по-перше, достатньо нечисельні, а по-друге, далеко не однозначні. Так, D. Applezweig, провівши групу обстежуваних (належать до американської школи підводників) через низку експериментів на ригідність – одна група піддалася випробуванню за день до іспиту, інша – на наступний день, а третя – через тиждень після іспиту, знайшла, що почуття тривоги або невпевненості помітно вплинуло на їхню поведінку у тестах на ригідність [25]. До подібних висновків, на підставі своїх даних, приходять також Е. Cowen, Я. Рейковски і Е. French. Щоправда, останній, пред'явивши 50 військовим льотчикам низку тестів ("вирішення арифметичних завдань", тести "змичка"), виявив значущу кореляцію лише між тестами "на змикання" у нормальних і стресових умовах [14]. Е. Wesley провів три групи обстежуваних через тест "уніфікація предметів з переключенням" і шкалу ригідності, скорелювавши дані по цим тестам з показниками шкали тривожності Тейлора. Не виявивши жодних зв'язків, він зробив висновок про те, що, мабуть, є люди тривожні, але не ригідні, і навпаки. Його результати суперечать даним S. Malzman та ін., які встановили позитивний зв'язок між даними експериментів на ригідність ("вирішення арифметичних завдань" і "анаграми") і тією ж шкалою тривожності, і E. Gaier, який виявив пряму залежність між ригідністю і тривожністю [26].

З даними останніх авторів узгоджуються результати експериментів А. Лачинз і В. Лачинз [27]. Ці дослідники створювали у своїх експериментах на ригідність "соціальну атмосферу, що провокує тривогу", пред'являючи обстежуваним свій тест "вирішення арифметичних завдань" як тест на швидкість. Підослідним при цьому говорилося, що їхню роботу буде перевіряти не тільки вчитель, але і директор школи. Результати експерименту засвідчили про збільшення ригідних реакцій в експериментальній групі порівняно з контрольною (97% проти 58%).

Подібний експеримент був проведений з учнями старших класів коледжу. Їм було сказано перед початком досвіду, що пред'явлений тест є частиною випробувань з визначення їхнього інтелекту і що швидкість його виконання буде оцінюватися. Під час експерименту демонстративно використовувався секундомір, на стіні висіли великі годинники, хвилини записувалися на дошці. У той же час учням неодноразово говорилося, що вони дуже повільно працюють і що учні молодших класів вирішували ці завдання значно швидше. В результаті 84% обстежуваних не вирішило восьме завдання (індикатор ригідності), у той час як у контрольній групі було лише 56% таких "невдах". Крім того, А. Лачинз провів ще низку цікавих подібних експериментів. Ці дані, – зазначає А. Лачинз, – розкривають роль швидкісних умов (тимчасових обмежень) роботи у детермінації прояви ригідності.

Стан напруженості, вказує Ф.Д. Горбов, викликається не лише дефіцитом часу, але виникає і при больових впливах, негативних емоціях, екстремальних умовах, сильних переживаннях, пов'язаних з небезпекою, невпевненістю, новизною обстановки,

знанням важливості виконуваного завдання і т. п. [28]. Стан психічної напруги (стрес) негативно впливає на виконання діяльності певною категорією людей, дезорганізуючи їхню діяльність. Як відомо, менший ступінь стресу може викликати зміни у діяльності як у бік покращення, так і у бік погіршення.

Стресогенна модель фіксованих форм поведінки, тобто можливість прояву ригідності як короткочасного стану (реакції), вивчалася експериментально Р.В. Залевським. Деякі дослідники вказують на негнучкість поведінки людей, особливо в умовах довгостроково діючого стресу. Так, за даними обстеження В.П. Казначеевим осіб в умовах Крайньої Півночі до кінця шостого місяця їхнього проживання у них спостерігався стан ригідності у когнітивній сфері [29].

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Виходячи з усього вищезазначеного, під терміном "психічна ригідність" розуміємо неспроможність, нездатність особистості корегувати програму власної діяльності відповідно до вимог ситуації. Ригідність тісно пов'язана з тривожністю, і саме їх взаємодія набуває значної стимулюючої сили. Ймовірно, через це застрягаємість афекту, афективне фарбування навколишнього світу значною мірою зумовлюється тривожністю як особистісною рисою. Вивчення літератури про значення психічної ригідності у розвитку посттравматичного стресового розладу не відповідає на запитання: яким чином психічна ригідність впливає на постстресову адаптацію, чи необхідно враховувати вираженість психічної ригідності перед відправкою до зони бойових дій, чи має оцінка психічної ригідності прогностичне значення, що, безперечно, вимагає проведення лонгitudного психологічного дослідження.

Список використаних джерел

1. Болтівець С.І. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / Укл. С.І. Болтівець, Н.В. Слободяник, М.-Л.А. Чепелова, Н.В.Чепелова / За ред. М.-Л. А. Чепелова. – К.: ДП "Інформаційно-аналітичне агентство", 2010. – 302 с.
2. Бродовська В.Й. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові: словник / В.Й. Бродовська, І.П. Патрик, В.Я. Яблонько. – 2-е видання. – К.: Професіонал, 2005. – 224 с.
3. Lewin K. Principles of topological psychology / K. Lewin. – New York : McGraw-Hill, 1936. – 211 p.
4. Шаріпова Д.С. Особливості психічної ригідності в системі емоційних переживань професійних спортсменів з кульової стрільби : Дис. канд. психол. наук / Д.С. Шаріпова. – Харків, 2015. – 236 с.
5. Goldstein K. Concerning rigidity / K. Goldstein // Charakter and Personality. – 1943. – Vol. 11. – P. 209–226.
6. Werner H. The concept of rigidity: a critical evaluation // Psychological Review, 1946. – Vol. 53. – P. 43–52.
7. Левитов Н.Д. Психические состояния персеверации и ригидности / Н.Д. Левитов // Хрестоматия по психологии. – М. : Просвещение, 1977. – С.195–199.

Е.А. Балабушка, ад'юнкт

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ ПСИХИЧЕСКОЙ РИГИДНОСТИ ЛИЧНОСТИ УЧАСТНИКА БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ

Раскрыты основные теоретические достижения психологической науки по проблеме психической ригидности личности. Особенный акцент сделан на ее актуализации в условиях возвращения комбатанта к условиям мирной жизни после исполнения своих обязанностей в особых условиях деятельности.

Ключевые слова: ригидность, личность, комбатант.

E. Balabushka, adjunct

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THEORETICAL APPROACHES TO THE PROBLEM OF PSYCHIC RIGIDITY OF COMBATANT'S PERSONALITY

The article reveals basic theoretical achievements of psychological science concerning the problem of psychic rigidity of personality. The author stresses the actualization under conditions of adaptation of combatant to peaceful life, after performance of duty under the specific operational environment.

Keywords: rigidity, personality, combatant.

8. Нижарадзе Г.А. Влияние мотивационных факторов на ригидное поведение: Автореф. дисс. канд. психол. наук / Г.А. Нижарадзе. – Тбилиси, 1984. – 23с.

9. Лукьянов О.В. Проблема идентичности и психологическая ригидность в психологической и образовательной практике: Автореф. дисс. канд. психол. наук / О.В. Лукьянов. – Томск, 1999. – 28 с.

10. Алимova М.А. Проявление личностной ригидности в динамике становления профессиональных установок: Автореф. дисс. канд. психол. наук / М.А. Алимova. – Барнаул, 2002. – 24 с.

11. Клочко Ю.В. Ригидность в структуре готовности человека к изменению образа жизни: Автореф. дисс. канд. психол. наук / Ю.В. Клочко. – Барнаул, 2002. – 23 с.

12. Федорова Е.П. Жизненное самоопределение людей с выраженными различиями в показателях континуума "ригидность – флексибельность": Автореф. дисс. канд. психол. наук / Е.П. Федорова. – Чита, 2002. – 22 с.

13. Юрченко В.М. Теоретико-методологичні засади дослідження психічних станів людини: Дис... д-ра психол. наук / В.М. Юрченко. – К., 2009. – 481 с.

14. Залевский Г.В. Избранные труды. В 6 т. – Т.2 "Экспериментально-психологические исследования личности в норме и патологии" / Г.В. Залевский. – Томск, 2013. – 392 с.

15. Косова Е.Г. Психическая ригидность как фактор развития посттравматического стрессового расстройства у сотрудников оперативных подразделений, перенесших боевой стресс: Дис. ... канд. психол. наук / Е.Г. Косова. – Томск, 2005. – 201 с.

16. Степанченко О.Ю. Психическая ригидность и тревожность как индивидуальные факторы суицидального риска: Дисс. ... канд. психол. наук / О.Ю. Степанченко. – Томск, 1999. – 192 с.

17. Cannon W.B. Organization for physiological homeostasis // W.B. Cannon/ Physiol. Rev. – 1929. – Vol. 9. – P. 399–431.

18. Селье Г. Очерки адаптационного синдрома / Г. Селье. – М.: Медицина, 1960. – 254 с.

19. Роговин М.С. Научные критерии психической патологии: Учеб. пособие. – Ярославль: ЯрГУ, 1981. – 78 с.

20. Наенко Н.И. Психическая напряженность. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 112 с.

21. Левитов Н.Д. Психические состояния персеверации и ригидности / Н.Д. Левитов // Хрестоматия по психологии. – М.: Просвещение, 1977. – С.195–199.

22. Тимченко А.В. Профессиональный стресс работников ОВД Украины (концептуализация, прогнозирование, диагностика и коррекция) : автореф. дис. д-ра психол. наук / А.В. Тимченко. – Харьков, 2003. – 35 с.

23. Шимко В.А. Професійне спілкування правоохоронців в особливих умовах: комунікативні стратегії / В.А. Шимко // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Серія: Військово-спеціальні науки. – К., 2010. – Вип. 24. – С. 68–71.

24. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. Изд-е второе. – Т.11. – М.: Государственное издание политической литературы, 1958. – 826 с.

25. Applezweig D.G. Some deteairnants of behavioral rigidity // D.G. Applezweig/ J.aph.soc.Psych., 1954. – V.49. – P. 224–228.

26. Залевский Г.В. Фиксированные формы поведения индивидуальных и групповых систем (в культуре, образовании, науке, норме и патологии) / Г.В. Залевский. Монография. – Томск: ТГУ, 2004. – 464 с.

27. Luchins A.S., Luchins E.H. Rigidity of Behavior – A Variational Approach to the Effect of Einstellung. Eugene / A.S. Luchins, E.H. Luchins. – Oregon: University of Oregon Books, 1959. – 288 p.

28. Горбов Ф.Д., Матова М.А. К характеристике психических состояний человека в усложненных условиях деятельности / Ф.Д. Горбов, М.А. Матова // Вопросы психологии. – 1971. – №2. – С. 22–33.

29. Казначеев В.П. Современные аспекты адаптации / В.П. Казначеев. – М.: Наука, 1980. – 192с.

Надійшла до редколегії 19.02.16

УДК 159.923 + 159.94

А.В. Дацков, ад'юнкт
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, Хмельницький

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ, ФОРМИ І МЕТОДИ РОБОТИ ПСИХОЛОГА З ПЕРЕХОДУ ВІД ПСИХОРЕАБІЛІТАЦІЇ КОМБАТАНТА ДО ЙОГО ПІСЛЯТРАВМАТИЧНОЇ СТРЕСОВОЇ АДАПТАЦІЇ

Розкрито основні напрямки, форми і методи роботи психолога з переходу від психологічної реабілітації до його післятравматичної стресової адаптації комбатанта. Реабілітаційна діяльність психолога здійснюється за такими напрямками: організаційна робота, психотерапевтичний вплив, створення комфортних умов військової праці, психодіагностика, психологічне консультування, психопрофілактика.

Ключові слова: психолог, реабілітація, стресова адаптація, комбатант, психодіагностика, психопрофілактика.

Постановка проблеми. У 2014 році Україна і НАТО прийняли рішення про початок роботи п'яти трастових фондів для України, одним з яких є фонд, контрибуторами якого стали Греція, Люксембург, Норвегія, Португалія і Туреччина. Його метою є перепідготовка та соціальна адаптація військовослужбовців і він спрямований на задоволення потреб психологічної та соціальної адаптації військовослужбовців, які брали участь в антитерористичній операції в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Численні дослідження, спостереження, експерименти не лише не вичерпали проблему адаптації, а навпаки показали її глибину і багатомірність. Останнім часом предметом дослідження психологів усе частіше стає проблема адаптації особистості в екстремальних і післяекстремальних умовах. Це викликане гострою для української психологічної науки і практики необхідністю у визначенні того, що є підставою для внутрішньої стійкості особистості в екстремальних ситуаціях, з одного боку, і перетворень, детермінованих екстремальною ситуацією, з іншого. Важливим завданням дослідників є вивчення психологічних механізмів і закономірностей реадaptaції у післяекстремальних умовах, збереження особистістю свого статусу і позитивних позицій поряд з продуктивною протидією негативним якісним змінам. У зв'язку з цим активно досліджуються особливості взаємодії людини з навколишнім середовищем (фізичним і соціальним), механізми, чинники і рівні психічної адаптації, уявлення про функціональний стан організму, принципи регулювання "психофізіологічних станів", критерії оцінки функціонального стану (О. Кокун, В. Семиченко, В. Юрченко та ін.).

Метою статті є розкриття основних напрямків, форм і методів роботи психолога з переходу від психологічної реабілітації учасника бойових дій до його після травматичної стресової адаптації.

Викладення основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Система реадaptaції осіб зі складу Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України і Національної гвардії України, що брали участь у бойових діях, має здійснюватися разом із заходами з психологічної реабілітації і базуватися на двох основних підходах. У першому випадку, реабілітація і реадaptaція розуміються як відновлення цільового психологічного ресурсу військовослужбовців. У другому випадку – як відновлення соціального, психічного статусу та підвищення адаптивних можливостей у мирному житті. Для першого підходу розроблено проект Концепції психологічного забезпечення [1]. Психологічне забезпечення являє собою технологічну систему, призначену для формування, збереження і відновлення цільового психологічного ресурсу, необхідного

учасникам локального військового конфлікту для ефективного вирішення ними бойових завдань. Ця система є невід'ємним елементом системи більш високого порядку – морально-психологічного забезпечення бою [2].

Згідно з цією Концепцією, вирішення завдань психологічного забезпечення здійснюється на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях. На стратегічному рівні вирішуються завдання створення сприятливого зовнішнього середовища і психологічних передумов ефективних бойових дій військ. Одним з важливих завдань роботи на цьому рівні є розгортання та організація функціонування системи психологічної реабілітації та соціально-психологічної реадaptaції з урахуванням прогнозованих обсягів психотравматизації військовослужбовців та потреби у психологічній корекції. На оперативному рівні серед інших завдань як найбільш важливим є здійснення першого етапу соціально-психологічної реадaptaції воїнів, які завершили участь у бойових діях. На тактичному рівні психологічне забезпечення охоплює комплекс заходів, що стосуються лише частин і з'єднань, які діють безпосередньо у бойовій обстановці або готуються до виконання бойових завдань. Тобто, ця Концепція передбачає, що реадaptaція та реабілітація проводяться на тактичному, оперативному і стратегічному рівнях і містять такі елементи: "психологічний карантин" (перебування військовослужбовців деякий час у середовищі товаришів по службі з поступовим допуском до нього цивільних осіб); створення реадaptaційного соціального середовища у країні, місцях постійної дислокації, у сім'ях учасників бойових дій; проведення психореабілітаційних заходів з військовослужбовцями, які зазнали психотравматизацію; психологічний моніторинг станів воїнів, які повернулися з району бойових дій.

Проблема реадaptaції і більш глибокого відновлення психіки та організму воїна після бойових дій стає актуальною вже безпосередньо після їхнього закінчення. Таке розуміння проблеми "психологічної дезінфекції" сформувалося не відразу. Найбільш просунулися у цьому питанні фахівці армії США. Одну із загальних установок, на основі якої будується реадaptaційна система США, можна сформулювати таким чином: реадaptaція починається у зоні бойових дій і при виведенні військ з місць збройного конфлікту. Американське командування та військові психологи, вирішуючи проблему психологічної адаптації військовослужбовців під час їхнього повернення до мирного життя, акцентували увагу на таких аспектах:

- виведені війська потребують психологічної підтримки, а військовослужбовцям, які повертаються до Штатів, слід організувати теплий прийом, сутність якого – "Ентузіазм, прощення і турбота";

- робота по оцінці психологічного стану військ і ліквідації психологічних наслідків війни (стресів) повинна вестися в процесі переформування і передислокації частин;

- "втома після бою" може трансформуватися у посттравматичні розлади психіки (стреси). До цього треба ставитися як до природної реакції людини, що опинилася у протиприродній ситуації (на війні)" [3, с. 41].

На цей час у багатьох арміях світу прийнята система саме таких установок, що дозволяють правильно ставитися до післябойових проблем військовослужбовців, а також сприймати післятравматичний синдром як один з найпоширеніших наслідків війни.

Психологічна оцінка і самооцінка військовослужбовця та первинна психологічна допомога йому у вигляді консультацій, бесіди проводиться незабаром після бою на післябойових оглядах. Такий огляд в ідеалі допомагає військовослужбовцю розібратися у своїх переживаннях, настроях, зібратися з думками, проаналізувати, що ж сталося з ним під час бою і після нього.

Система реадaptaції будується з урахуванням потреб не лише самого ветерана, але і його найближчого соціального оточення. Метою діяльності командирів, заступників з виховної роботи, військових психологів на етапі "карантину" є задоволення природних потреб учасників бойових дій у визнанні, розумінні, престижі, знятті психологічної напруженості, психологічної підготовки до мирних умов життєдіяльності. На цьому етапі, як показує практика військових конфліктів в Афганістані, Перській затоці, Чечні, В'єтнамі, доцільним є проведення таких заходів:

- здійснення ретельного аналізу бойових дій особового складу, під час якого оцінити внесок кожного у вирішення бойових завдань підрозділу, частини;

- протягом періоду реадaptaції військовослужбовці повинні бути залучені до ненудної і нескладної діяльності (бойове навчання, робота з обслуговування техніки, написання листів, культурна та спортивна діяльність); малорухомі заходи повинні бути зведені до мінімуму;

- необхідно організувати спеціальну психологічну підготовку учасників бойових подій до життя і діяльності у мирних умовах; тут доцільно використовувати лекції, бесіди, консультації, групові заняття;

- досвід проведення реадaptaції військовослужбовців показує, що необхідно вже на цьому етапі ретельно виявляти військовослужбовців, які отримали бойові психічні травми; необхідно дотримуватися конфіденційності, тому що включається механізм "психіатричної стигматизації".

Проблема своєчасного виявлення військовослужбовців, які отримали бойовий стрес, постає особливо гостро, якщо врахувати, що "при збереженні психотравмуючих впливів, відсутності терапії та деяких інших обставин ослаблена психічна дезадаптація поступово може стабілізуватися, в результаті чого невротичне реагування розширюється на все більш широке коло впливів на людину ("загальна дезадаптація", невротичний стан і т.п.) [4, с. 97]. Таким чином, чим більше часу проходить з моменту отримання бойового стресу, тим більше шансів, що у військовослужбовця розвинеться серйозна форма дезадаптації.

Якщо розуміти реадaptaцію і реабілітацію як відновлення соціального, психічного статусу військовослужбовця та підвищення його адаптивних можливостей у мирному житті, то потрібно зазначити, що військові вчені і практики вважають доцільною тривірневу систему психологічної реадaptaції ветеранів бойових дій:

- перший рівень базується на можливостях, які є у військових частин і військових комісаріатів;

- другий рівень передбачає використання військових санаторіїв, будинків відпочинку, туристичних баз, реабілітаційних центрів ветеранських організацій;

- третій рівень становлять державні і недержавні реабілітаційні центри. Світовий досвід свідчить, що кількість і пропускна здатність реабілітаційних центрів повинні забезпечувати перебування у них кожного ветерана протягом одинадцяти тижнів, у тому числі з їхніми дружинами і дітьми [5, с. 38].

Психореабілітаційні заходи проводяться у мирних умовах у спеціальних реабілітаційних центрах, державних і недержавних. У комплексі з медикаментозною терапією і роботою з відновлення соціального статусу військовослужбовця проводяться і психологічні заходи, спрямовані на подолання ПТСР. "Реабілітація – це не тільки профілактика, лікування або працевлаштування, це, насамперед, новий підхід до людини" [6, с. 102]. Так, у реабілітаційному центрі республіки Білорусь використовується чимало засобів для реабілітації психіки. По-перше, нелікарняна терапія, психотерапія індивідуальна і групова; сімейне консультування; методи релаксації і біологічного зворотного зв'язку. По-друге – фізіотерапія. Фізіотерапевтичні методи врівноважують та активізують процеси збудження і гальмування, сприятливо впливають на емоційно-вольову сферу, сприяють зняттю втоми, підвищують загальний тонус організму. По-третє – фармакотерапія, де накопичено великий досвід лікування і реабілітації розладів, пов'язаних з тривожністю" [6, с. 104]. М. Якушкін зазначає, що в усіх реабілітаційних заходах необхідно звернення до особистості хворого. Шлях до одужання полягає у когнітивній переробці травми, трансформації особистості через особистісне зростання. Для одужання ветерану необхідно прийти до згоди з самим собою і реальними подіями свого військового життя. Життя військовослужбовців регулюється статутами і наказами. Особистість військовослужбовця вторинна по відношенню до його обов'язків. Необхідність звернення до особистості військовослужбовця і поняття особистісного зростання досі не усвідомлена, незважаючи на величезний світовий досвід і статистику психічних втрат у локальних війнах.

Психологічна робота у Збройних Силах України, Державній прикордонній служби України і Національній гвардії України з реабілітації і реадaptaції учасників бойових дій у зоні АТО має ґрунтуватися на таких принципах:

- гуманізму, який підкреслює пріоритетність особистості військовослужбовця у системі цілей психологічного забезпечення і забезпечує моральний вибір засобів впливу на комбатантів;

- системного підходу, який передбачає, що об'єктом діяльності є система "військовослужбовець – середовище";

- конфіденційності, що передбачає збереження таємниці про проблеми військовослужбовця, застосування психологічних знань про нього суворо за призначенням;

- матеріально-технічної оснащеності, що передбачає наявність відповідної бази для психологічних заходів;

Ефективність психологічного забезпечення можна оцінити через досягнення необхідного стану цільового психологічного ресурсу військовослужбовця: комбатант повинен бути готовий діяти у бойовій обстановці, так і

після відповідної реабілітації і реадaptaції нормально жити у мирних умовах.

Уперше термін "післятравматичної стресової адаптації" було введено у науковий обіг Е. Лазебною, який ми розглядаємо як тотожній психологічній реадaptaції [7]. Цьому періоду роботи передують етап психологічної реабілітації комбатанта, від успішності завершення якого залежить поступове і гармонійне його занурення у мирний етап життя, де б цей етап не здійснювався – у своєму підрозділі чи поза межами військової служби взагалі, хоча тут є відмінності, але ми будемо їх вивчати у своїх подальших дослідженнях.

Військові психологи проводять реабілітаційну роботу як в районі бойових дій, так і в мирних умовах, органічно включаючи свою діяльність у трирівневу систему реабілітації. На технологічному і методичному рівнях при роботі у різних умовах є суттєві відмінності: у бойовій обстановці психологічна реабілітація тісним чином пов'язана з психологічною допомогою і підтримкою, а у мирній ситуації вона здійснюється у комплексі з медичними заходами, повноцінним відпочинком і передбачає роботу з сім'єю військовослужбовця, діяльність по відновленню соціального статусу і, безсумнівно, проводиться на основі належної матеріально-технічної бази. Але, за будь-яких умов, реабілітаційна діяльність психолога здійснюється за такими напрямками:

- організаційна робота, що містить у собі всі рівні планування діяльності психолога, а також підготовчу і безпосередню роботу з усіх видів і напрямків повсякденної праці;

- психотерапевтичний вплив забезпечує цілеспрямовану зміну необхідних якостей і властивостей суб'єкта в інтересах військової служби, він полягає у вербальному і невербальному впливі на емоційно-вольову, інтелектуальну, мотиваційну сферу особистості військовослужбовця, а також у створенні комфортних умов військової праці;

- психодіагностика, як діяльність психолога щодо виявлення психологічних характеристик військовослужбовців, військових колективів і різних аспектів військової служби;

- психологічне консультування – діяльність психолога, що має рекомендаційний характер, базується на спільному виявленні причин і недоліків існуючих станів; консультування здійснюється у формі планомірного прийому військовослужбовців, членів їх сімей і цивільного персоналу;

- психопрофілактика – діяльність щодо запобігання небажаних проявів психіки військовослужбовця;

- психокорекція, організація якої дозволяє цілеспрямовано впливати на особистість і психіку воїна, з метою зміни, зміцнення або формування необхідних якостей;

- робота з сім'ями військовослужбовців.

Робота психолога з реадaptaції та реабілітації здійснюється в індивідуальних і групових формах. Обов'язковими для використання є бесіди з військовослужбовцями, консультації з питань психологічного стану, тренінгові форми роботи, просвітницькі лекції.

Як було зазначено вище, одним з головних завдань є виявлення у бойовій обстановці осіб, схильних до психотравматизації. Експрес-методикою, що дозволяє у районі воєнних дій виявляти осіб, які потребують підтримки, може бути класифікаційна сітка, запропонована Ю. Олександровським та його колегами [4, с. 96.]. Згідно з нею, до непатологічних (фізіологічних) невротичних явищ належать реакції на бойовий стрес (адаптаційні реакції). Вони проявляються у підвищеній емоційній напруженості і психомоторних змінах, ви-

кликаних страхом (безліч недоцільних рухів; безладне, безцільне метушіння; ступорозне знерухомлення; уривчаста нерозбірлива мова). Патологічні реакції проявляються у симптомах астеничного, депресивного, істеричного та інших синдромів. Основним показником того, що рівень травматизації не зачіпає психіку воїна, є збереження їм у достатній мірі критичної оцінки того, що відбувається і здатності до цілеспрямованої діяльності. На цьому етапі повинен включитися механізм реабілітації воїна, що полягає у ґрунтовній психологічній підтримці. У цей момент підтримка у бойовій обстановці виражається у двох формах: комунікативній та організаційно-діяльній. Комунікативні способи поділяються на вербальні, візуальні, тактильні і так далі. Організаційно-діяльні способи зводяться до твердого управління діями підлеглих, перестановці військовослужбовців, попередженні контактів військовослужбовців з деморалізованими особами. Експрес-методи саморегуляції у бойових умовах є важливими корекційними засобами, застосовуваними на першому етапі реабілітації. Часто виникає необхідність на тлі нормалізації стану (головним чином, за рахунок заспокоєння, розслаблення) активізувати перебіг відновлювальних процесів, посилити мобілізацію ресурсів, тим самим створюючи передумови для формування іншого типу станів – станів високої працездатності. Існують різні методи та модифікації методик саморегуляції, за загальною спрямованістю адекватні цим завданням. До них, насамперед, належать техніки активної нервово-м'язової релаксації, метод аутогенного тренування, прийоми нейролінгвістичного програмування, ідеомоторне тренування [8, с. 29].

Позитивний ефект дають масаж і самомасаж, до яких військовослужбовець може вдаватися для відновлення і зміцнення нормального стану за будь-якої обстановки і на будь-якому етапі реабілітації. Найбільш поширеними прийомами є стародавні види масажної техніки, до яких належать: погладження; пощипування; тиск; обертання; постукування; вібрація" [9, с. 292]. При цьому психологу не потрібно заміняти собою масажиста: достатньо навчити військовослужбовців найпростішим прийомам масажу. В процесі комплексної реабілітації на її другому і третьому етапах масаж здійснює професійний масажист.

У разі, якщо психіка воїна піддалася бойовому стресу і його реакції можна кваліфікувати як психогенні, потрібне здійснення повномасштабних психореабілітаційних заходів. Показаннями до цього є різні симптоми, що супроводжуються втратою критичності і можливостей цілеспрямованих дій. Основними завданнями психореабілітації у цьому випадку є: діагностика психічного розладу, евакуація військовослужбовців, яким потрібна госпіталізація для відновлення психічного здоров'я, відновлення порушених психічних функцій, корекція самосвідомості, надання допомоги у підготовці до хірургічних операцій, у купіюванні больових відчуттів у поранених тощо.

Як зазначає О. Караяні, основними методами діагностики є візуальна діагностика та психодіагностична бесіда. Після евакуації психотравмованих воїнів із загрозливої ситуації можуть здійснюватися додаткові заходи з використанням різних тестових методик [10, с. 159]. До таких методик належить методика FPI, що дозволяє вивчити рівень невротизації, спонтанної агресивності, дратівливості, товариськості та іншого. Також необхідно виокремити групи ризику, орієнтуючись на критерії "порушення поведінки", "порушення емоційної сфери", "високий ризик

можливості суїцидальної поведінки". Описані критерії дозволяють визначити групу військовослужбовців, які потребують поглибленої діагностики та проведення корекційної роботи [11, с. 26]. Крім того, для поглибленої діагностики використовується діагностичний блок: опитувальник Леонгарда-Шмішека, рівень суб'єктивного контролю, опитувальник Спілбергера-Ханіна, проєктивна методика (РНЖ, "Будинок, дерево, Людина").

На цей час найбільш широке застосування в арміях різних держав знаходять такі способи психологічної реабілітації, як: фізіологічні (глибокий сон, якісна їжа, відпочинок і т.п.); аутогенні (аутотренінг, саморегуляція, медитація); медикаментозні, організаційні; психотерапевтичні (раціональна психотерапія, музико-, бібліо-, імаго-, арттерапія та ін.). Найбільш релевантною для вирішення завдань психологічної реабілітації військовослужбовців, що брали участь у бойових діях, і найпоширенішою формою групової раціональної терапії, є методика "Дебрифінг стресу критичних інцидентів". Вона являє собою організоване обговорення стресу, пережитого військовослужбовцями спільно при вирішенні загальної бойової задачі. Мета дебрифінгу – мінімізація і купіювання страждань військовослужбовців" [12, с. 67]. Дебрифінг проводиться у перші 48 годин після травмуючої події. Основним механізмом дебрифінгу є техніка "закриття минулого". Вона полягає у підведенні своєрідного підсумку під тим, що було пережито, і у демонстративному, фіксованому розриві зі своїми тривогами, сумнівами, нічними кошмарами. У термінах майбутнього визначаються основні стратегії подолання наслідків бойового стресу, а також випадків, у яких учасник дебрифінгу повинен буде шукати спеціальну допомогу (наявність післястресових симптомів через 6 місяців після дебрифінгу, ескалація названих симптомів, наявність труднощів у виконанні найпростішої роботи тощо).

Таким чином, психологічна реабілітація у бойовій обстановці передбачає збереження боєздатності військовослужбовців та уникнення ними ПТСР згодом. На прикладах роботи реабілітаційних центрів висвітлюємо реабілітаційну роботу на другому і третьому етапах. Здійснення її відбувається у мирних умовах і в комплексі з медичною та соціальною реабілітацією. Вона містить: психологічний блок; медичний (психотерапевтичний, неврологічний, кардіологічний) блок; блок соціальної реабілітації.

Психологічна робота з пацієнтами центру здійснюється в умовах цілодобового стаціонару (протягом 24 днів) та/або амбулаторно. Психолог забезпечує систему заходів, спрямованих на психологічну реабілітацію пацієнтів центру [13, с. 61]. Ця система реабілітації передбачає:

- первинне психодіагностичне обстеження і дотестове консультування. Основне завдання цього етапу полягає у визначенні психоемоційного стану та індивідуально-психологічних особливостей пацієнтів. Первинна діагностика містить: виявлення ознак посттравматичного стресового розладу (Миссисипський опитувальник бойового ПТСР, Шкала CAPS для клінічної діагностики ПТСР (за критеріями DSM-IV); вимірювання рівня особистісної та реактивної тривожності (методика Спілбергера-Ханіна); дослідження особистісних особливостей (16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла, MMPI тощо); вивчення особливостей емоційного стану пацієнта (тест колірних переваг М. Люшера). За необхідності здійснюється додаткова діагностика, яка доповнюється

іншими методиками у відповідності з цілями кожного конкретного обстеження.

- індивідуальна програма психологічної реабілітації пацієнта складається на основі аналізу отриманих під час діагностики даних з метою найбільш ефективною реалізації реабілітаційного потенціалу пацієнта, з урахуванням його індивідуальних особистісних особливостей і запиту.

- виконання заходів, передбачених індивідуальною програмою психологічної реабілітації.

Психокорекційна робота (групово та індивідуальна) будується і проводиться у відповідності з діагностичними дослідженнями. У ній можна зазначити декілька напрямів: формування навичок саморегуляції, корекція індивідуальних психологічних властивостей особистості та розвиток вищих психічних функцій і здібностей, а також особистісне зростання і розвиток комунікативних здібностей.

Б. Колодзін у своїй роботі і рекомендаціях ветеранам військ виходить з таких принципів:

- справжнє фізичне і душевне здоров'я полягає не у тому, щоб відповідати чийсь нормам та стандартам, а у тому, щоб прийти до згоди з самим собою і реальними фактами свого життя;

- справжнє зцілення приходить тоді, коли ми віддаємо належне усьому, що дізналися на своєму життєвому шляху і користуємося цими знаннями;

- повага створює сприятливий клімат для світу, неповага створює сприятливий клімат для війни;

- вказуючи на приховані форми виникаючого конфлікту, ветерани можуть багато чому навчити людство. Знайшовши свій шлях проти конфлікту і страху, як у своїй душі, так і навколо себе, людина відчує, що її життя наповнилося змістом [14].

Як зазначає Н. Тарабріна, важливо пам'ятати, що повернувшись з фронту, солдат може довгі роки залишатися у полоні своїх спогадів і переживань, то ж його необхідно повернути до мирного життя психологічно, щоб він примирився з собою і дійсністю, навчився прощати себе [15].

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Таким чином, основою для побудови реабілітаційної та реадaptaційної роботи у Збройних силах України, Державній прикордонній службі України та Національній гвардії України, персонал яких брав участь у бойових діях в зоні АТО, має бути Концепція психологічного забезпечення. Реабілітація та реадaptaція служать, перш за все, відновленню цільового психологічного ресурсу військовослужбовця. Вони здійснюються на тактичному, оперативному і стратегічному рівнях, беручи свій початок ще у зоні бойових дій. На цей час розгорнута система тривірневої реадaptaції та реабілітації [5]. Основним завданням психологічної реабілітації і реадaptaції є протидія ПТСР. Реабілітація – це не лише комплекс заходів. Це – ставлення до військовослужбовця з ПТСР. Істинний шлях до його одужання пролягає через особистісне зростання, примирення з самим собою та інтеграцію свого бойового і життєвого досвіду.

Список використаних джерел

1. Алещенко В.І. Психологічне забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців Збройних Сил України: моногр. / В.І. Алещенко. – Х.: ХУПС, 2009. – 316 с.
2. Стасюк В. Психологічна допомога військовослужбовцям у бойовий та післябойовий період / В.Стасюк // Психологія і суспільство. – №2. – К.: Библиотека КНТЕУ, 2006. – С. 137-140.
3. Каширин В.В. Психологический настрой: как его оценить / В.В.Каширин // Армия.- 1994. – № 4. – С. 40-45.

4. Александровский Ю.А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация / Ю.А. Александровский. – М.: Наука, 1976. – 272 с.
5. Кучер А. Трехуровневая система реабилитации / А.Кучер// Ориентир, 1996. – №12. – С. 33-40.
6. Якушкин Н.В. Психологическая помощь воинам-афганцам в реабилитационном центре республики Беларусь /Н.В. Якушкин// Психологический журнал, 1996. – Т.17. – №5. – С. 102-105.
7. Лазебная Е.О., Зеленова М.Е. Военно-травматический стресс: особенности посттравматической адаптации участников боевых действий /Е.О. Лазебная, М.Е. Зеленова // Психологический журнал, 1999. – Т.20. – №5. – С. 62-74.
8. Леонова А.Б., Кузнецова А.С. Психопрофилактика стрессов / А.Б. Леонова, А.С. Кузнецова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. – 123 с.
9. Фомин В.П., Линдер И.Б. Диалог о боевых искусствах Востока / В.П. Фомин, И.Б. Линдер. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 368 с.
10. Караяни А.Г. Психологическое обеспечение боевых действий личного состава частей Сухопутных войск в локальных военных

- конфликтах: дисс. д-ра психол. н. /Александр Григорьевич Караяни. – М., 1998. – 355 с.
11. Бабенко А.В., Домашенко Л.Н. Методические рекомендации для военных психологов при работе с посттравматическим синдромом / А.В. Бабенко, Л.Н. Домашенко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 128 с.
12. Черепанова Е.М. Саморегуляция и самопомощь при работе в экстремальных условиях. Руководство для спасателей и другого персонала служб быстрого реагирования / Е.М. Черепанова. – М., 1995. – 34 с.
13. Мещенина Т., Пашилова О. Особенности психологической реабилитации участников вооруженных конфликтов /Т. Мещенина, О. Пашилова// Прикладная психология и психоанализ, 2003, №4. – С. 58-69.
14. Соловьев И.В. Жизнь после войны / И.В. Соловьев. – Пермь, 2000. – 279 с.
15. Тарабрина Н.В. Психологические последствия войны /Н.В. Тарабрина// Психологическое обозрение, 1996. – 1(2). – С.26-29.

Надійшла до редколегії 03.03.16

А.В. Дацков, ад'юнкт
 Национальная академия Государственной пограничной службы Украины
 имени Богдана Хмельницкого, Хмельницкий

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ, ФОРМЫ И МЕТОДЫ РАБОТЫ ПСИХОЛОГА ПО ПЕРЕХОДУ ОТ ПСИХОРЕАБИЛИТАЦИИ КОМБАТАНТА К ЕГО ПОСЛЕТРАВМАТИЧЕСКОЙ СТРЕССОВОЙ АДАПТАЦИИ

Раскрыты основные направления, формы и методы работы психолога по переходу от психологической реабилитации комбатанта его послетравматической стрессовой адаптации. Реабилитационная деятельность психолога осуществляется по таким направлениям: организационная работа, психотерапевтическое влияние, создание комфортных условий военного труда, психодиагностика, психологическое консультирование, психопрофилактика.

Ключевые слова: психолог, реабилитация, стрессовая адаптация, комбатант, психодиагностика, психопрофилактика.

A. Datskov, adjunct
 Bohdan Khmelnytskyi National Academy of State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi

BASIC DIRECTIONS, FORMS AND METHODS OF PSYCHOLOGIST'S ACTIVITY CONCERNING COMBATANT'S TRANSITION FROM PSYCHOLOGICAL REHABILITATION TO POSTTRAUMATIC STRESS ADAPTATION

The article reveals basic directions, forms and methods of psychologist's activity concerning combatant's transition from psychological rehabilitation to posttraumatic stress adaptation. Psychologist's rehabilitation activity is performed in such directions: organizational activity, psychotherapeutic influence, creation of comfortable conditions for military work, psychodiagnostics, psychological consultation, and psychoprophylaxis.

Keywords: psychologist, rehabilitation, stress adaptation, combatant, psychodiagnostics, psychoprophylaxis.

УДК 159.9:316.48

Н.Г. Иванова, д-р психол. наук, проф.
 Національна академія Служби Безпеки України, Київ

МОТИВАЦІЯ ФАХІВЦЯ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА ФУНКЦІЇ

У статті здійснено аналіз поняття мотивації особистості у психологічній науці. На основі проведеного теоретичного аналізу обґрунтовано зміст, структуру та функції мотивації фахівця до професійної діяльності.

Ключові слова: мотивація особистості, мотив, спонукання до дії, мотивація фахівця до професійної діяльності.

Постановка проблеми. Сучасна психологічна наука виходить з того, що ключем до вирішення проблеми спонукання людей до ефективної роботи, орієнтації фахівців на досягнення професійних цілей є вивчення їх мотивації. Успішність діяльності залежить не тільки від якості знань, якими вони володіють, та від індивідуально-психологічних особливостей, а й від інтересу до обраного фаху, бажання працювати, особистісної значущості професії тощо. Загалом, мотивація до професійної діяльності зумовлює не тільки успішність професіогенезу та результатів роботи кожного фахівця залежно від умов сьогодення, а й розвиток професійних галузей, певних структур, організацій, підприємств й т. ін. Тому в сучасних політичних та економічних умовах особливої актуальності набувають питання дослідження мотивації фахівців до професійної діяльності, що сприятиме розробці конструктивних механізмів організації та психологічного супроводження ефективного виконання ними професійних завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна роль в осмисленні проблеми мотивації особистості до професійної діяльності належить дослідженням, які розкривають понятійну основу мотивації (Г. Костюк,

О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Р. Немов та ін.), єдність динамічного і змістовного аспектів мотивації (В. Асєєв), принцип активності суб'єкта в процесі діяльності (К. Абульханова-Славська, Г. Костюк, С. Рубінштейн, Б. Ананьєв, О. Єлісєєв), вплив ситуативних чинників на мотивацію (Х. Хекхаузен, Є. Ільїн), принцип ієрархічної будови людських потреб (А. Маслоу), дослідженню механізмів мотивації у психологічній науці (В. Віллонас, М. Магомет-Емінов); формуванню мотивації до різноманітних видів діяльності (В. Асєєв, А. Маркова, О. Сидоренко, В. Климчук). За часи незалежності України активізувались дослідження вітчизняних науковців (С. Занюка, Н. Ковалишиної, О. Кальчук, О. Сафіна, С. Скларова, Д. Супрун та ін.) в аспекті вивчення мотивації до діяльності [1-3 та ін.].

Не зважаючи на підвищену увагу науковців до проблеми формування та розвитку мотивів людей до роботи та урахування реалії сьогодення, недостатньо обґрунтованими залишаються поняття, зміст та основні функції їх мотивації до професійної діяльності на сучасному етапі розвитку суспільних відносин, що і є **метою цієї статті.**

Викладення основного матеріалу дослідження. Загалом мотив особистості є досить складним психологічним феноменом, який має не тільки багаторівневу структуру, а й інтегрований механізм утворення. Він формує більш комплексну особистісну структуру – мотивацію, вивчення якої має давню історію. Її початок поклали ще великі стародавні мислителі – Аристотель, Геракліт, Демокрит, Лукрецій, Платон, Сократ, аналізуючи причини активності людини. У їх вченнях обґрунтовується об'єктивно-причинний підхід до пояснення природи мотивації. Широке дослідження мотивації починається у XV ст. в період панування ідей гедонізму, згідно з яким задоволення, насолода вважалися найвищим благом і метою життя, а детермінантами поведінки визнавалися лише прагнення до задоволення та уникнення незадоволення. До питань мотивації зверталися також філософи XVII ст. – Спіноза, Гоббс, Декарт [4, с. 238]. Спіноза вважав головною спонукальною силою поведінки афекти – потяги, пов'язані як з тілом, так і з душею, Гоббс – прагнення до самозбереження та власної цілісності, Декарт – свободу волі, вольовий імпульс. Французькі матеріалісти XVIII ст. – Е. Кондільяк, П. Гольбах, К. Гельвецій – основним джерелом активності людини вважали потреби. Новий етап вивчення детермінації поведінки розпочався в кінці XIX ст., у зв'язку з появою вчення З. Фрейда про несвідоме і потяги людини. У цьому ж напрямку розробив свою теорію і У. Макдауголл (1923 р.). У вітчизняній психології експериментальне вивчення потреб і мотивів було розпочате О. Леонтьєвим і його учнями (Л. Божович, О. Запорожець та ін.). У тридцятих роках минулого століття цю проблему почали вивчати у м. Харкові.

Протягом багатьох століть вчені вивчаючи та пояснюючи причини активізації та детермінації людської поведінки не застосовували термін "мотивація". Вперше його використав А. Шопенгауер в статті "Чотири принципи достатньої причини" (1900-1910), після чого його стали широко використовувати у психологічній науці [5]. Проблема спонукання людей до ефективної діяльності була, є і буде предметом психологічного дослідження, бо постійно, з розвитком суспільства, змінюються потреби людей, їх мотиви, цілі, інтереси тощо.

На сьогодні багато науковців приділяють значну увагу проблемам мотивації особистості. Вони висвітлюють існуючі та викладають власні різноманітні теоретичні підходи до вивчення цієї проблеми і до визначення понять "мотивація" і "мотив". Тільки за останнє десятиліття досліджень, присвячених мотивації, було більше, ніж за весь попередній період. Так, в одній з робіт американських психологів бібліографія досліджень з мотивації містить близько 2500 назв. І все ж, ця проблема – одна з найактуальніших у сучасній науці про поведінку. Водночас, в психології не існує єдиної точки зору на природу мотивації і мотивів, та єдиного чітко визначеного понятійного апарату. Це говорить про відкритість проблеми мотивації та незавершеність її дослідження в психологічній науці. Але, як зазначають науковці, процес теоретичного осмислення явищ мотивації далекий від свого завершення [6].

Розглядаючи сутність мотиву особистості – основоположного і, як з'ясувалось, досить складного поняття теорії мотивації встановили, що мотив є внутрішньою спонукуючою до певних дій, оскільки саме спонукання розкриває внутрішній зміст мотиву як феномену, що викликає бажання діяти, змушує, схиляє, підштовхує до дій.

Діяльність людини – полімотивована, тобто спонукається групою мотивів, які розміщені в певній ієрархії

залежно від їх значущості для неї як у конкретній ситуації, так і у всьому процесі діяльності; ієрархія мотивів змінюється під дією внутрішніх і зовнішніх чинників, які впливають на актуалізацію існуючих та формування нових мотивів. Актуалізуючи певні мотиви, змінюючи ієрархію мотивів, залучаючи додаткові сформовані мотиви, можна керувати власною поведінкою, по можливості та за необхідністю – поведінкою іншої людини. Крім того, мотиви можуть бути як усвідомлюваними, так і неусвідомлюваними, відповідно, мотивація поведінки може бути свідомою і несвідомою. Їх також взаємопов'язують з потребами – усвідомлені потреби стають мотивами, які доцільно класифікувати за видами, залежно від мети, яку ставить перед собою особистість, а не за джерелом виникнення. Отже, під мотивами особистості слід розуміти внутрішні спонуки (свідомі, несвідомі) до дій; основними мотивами особистості є: бажання, інтереси, переконання, прагнення, ідеали.

Розглянувши сутність поняття мотив, перейдемо до аналізу більш широкого поняття – мотивація, проаналізуємо їх взаємозалежність та розглянемо основні функції мотивації особистості до певних дій.

На думку науковців, зміст мотивації людини можна визначити, відповівши на запитання [7, с. 107]: Чого людина хоче? До чого вона прагне? Що вона може? Але цього недостатньо, щоб зрозуміти, які зміни можуть відбуватися в мотивації та як вона розвивається, тобто усвідомити етапи процесу формування та розвитку мотивації особистості. Необхідно насамперед визначити, які функції вона виконує. У психології донині чітко не встановлено перелік функцій мотивації. Перевагу віддають спонукальній функції. Хоча в поведінці людини є дві функціонально взаємопов'язані сторони: спонукальна і регуляційна. Психічні процеси, явища і стани: відчуття, сприйняття, пам'ять, уява, увага, мислення, здібності, темперамент, характер, емоції – все це забезпечує в основному регуляцію поведінки. Що ж стосується його стимуляції, чи спонукання, то воно пов'язане із поняттям мотиву і мотивації. Ці поняття включають уявлення про потреби, інтереси, цілі, наміри, прагнення, спонукання, що є у людини, про зовнішні фактори, які змушують її поводитись певним чином, про управління діяльністю у процесі її здійснення й про багато іншого.

Загалом мотивація виступає багатфункціональною детермінантою окремих дій та поведінки особистості, але, насамперед, такою, що спонукає і регулює діяльність. Відповідно, формування та розвиток мотивації до роботи повинно зумовлювати спонукання до діяльності, її конструктивну організацію, регуляцію та корекцію. Отже, основними функціями мотивації особистості до професійної діяльності є такі:

- спонукальна – актуалізує наміри особистості виконувати конкретний вид діяльності та активізує певну поведінку щодо її реалізації;
- організаційна – визначає можливі способи дій задля реалізації актуальних мотивів та досягнення відповідних професійних цілей;
- регуляторна – зумовлює необхідну поведінку, активізує та спрямовує певні дії, необхідні для задоволення потреб й реалізації актуальних мотивів;
- корегувальна – забезпечує оптимальність дій та, за потреби, їх зміну, залежно від рівня значущості актуального для фахівця мотиву.

У результаті теоретико-емпіричного аналізу змісту мотивації особистості встановили, що у психологічній

науці існують різноманітні визначення мотивації де її розглядають як:

- процес формування мотиву: формування мотиву, приведення його в дію, процес взаємного впливу суб'єкта дії і ситуації, в результаті чого формується та чи інша поведінка (В. Романов); формування мотиву як основа вчинку (Є. Ільїн); невинного вибору і прийняття рішення на основі зважування поведінкових альтернатив (Р. Немов);

- детермінацію поведінки: опосередкована процесом відображення суб'єктивної детермінація поведінки людини світом (С. Рубінштейн); мотиви, потреби, стимули, ситуативні чинники, які детермінують поведінку людини (С. Занюк); потреби в самодетермінації і компетентності (Е. Десі); сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, які спонукають людину до діяльності, визначають поведінку, форму діяльності, надають цій діяльності спрямованості, орієнтованої на досягнення особистих цілей і цілей організації (А. Колот);

- спонукання: спонукання, які обумовлюють вибір професії і тривале виконання обов'язків, пов'язаних з цією професією (С. Крилов); спонукання активності, що реально здійснюється (В. Вілюнас); спонукання себе й інших до діяльності для досягнення особистих цілей і цілей організації (М. Мескон та ін.); спонукання людини або групи людей до досягнення цілей організації і включає в себе мотиви, інтереси, потреби, захоплення, мотиваційні установки або диспозиції, ідеали тощо (В. Нестерчук);

- чинники та причини: взаємодія множини чинників в конкретній взаємодії людини з середовищем (Х. Хекхаузен); сукупність внутрішніх, зовнішніх чинників, які діяли деякий час на свідомість людини (С. Максименко); індивідуалізований механізм співвідношення внутрішніх і зовнішніх факторів, що визначає способи поведінки певного індивіда (М. Єнікеєв); сукупність спонукальних факторів, які визначають активність особистості (С. Занюк);

- сукупність мотивів: сукупність усіх мотивів, які чинять вплив на поведінку людини (А. Колот); система стійких мотивів, що відображає особистісну трансформацію взаємодії соціальних та індивідуальних чинників у стійку творчу спрямованість особистості (О. Музика);

- когнітивна складова: походження мотивації криється не в прояві чогось закладеного від народження, але і не в розкритті онтогенетично ранніх мотивів, а як щабель когнітивного розвитку в процесі дорослішання (Х. Хекхаузен); більша частина людської мотивації виникає завдяки когнітивним процесам (А. Bandura); у соціально-когнітивній теорії уявлення про мотивацію є таким, що людина створює цілі і стандарти, які служать їй базою для дій (Л. Первин, О. Джон).

Така різноманітність визначень свідчить, що мотивація – це складне і багатопланове явище, яке потребує всебічного вивчення. Ще у 1969 році П. Якобсон, провівши аналіз існуючих на той час визначень, зазначив, що мотивація поведінки являє собою комплексну проблему, пов'язану зі складними формами і сторонами діяльності людини [8, с. 305].

Таким чином, на сьогодні в науковців не сформулювалася єдина трактовка поняття "мотивації" у зв'язку з багатоаспектністю, складністю та недостатнім вивченням цього явища. Але аналіз існуючих визначень дозволив виділити деякі їх спільні сторони, а саме: по-перше – наявність явної, або опосередкованої присутності мотиву; по-друге – переважний акцент на процесі,

а не статичному явищі; по-третє – зумовленість дією чинників. Прослідкувавши зміни у розвитку та вдосконаленні зазначених визначень, дійшли висновку, що мотивація – це процес формування мотиву під впливом певних чинників. На основі узагальнення наявних наукових розробок встановлено, що процес мотивації особистості має такі складові: потреба (як імпульс, причина) – мотив (інтерес, бажання, переконання, прагнення, ідеал) чи комплекс мотивів – мета (одна загальна чи сукупність цілей) – дії спрямовані на задоволення потреби та реалізацію мотиву (досягнення мети) – нова потреба. Тобто, слід розглядати мотивацію як процес формування мотиву, що починається з потреби, яка, усвідомившись, стає мотивом, а мета – реалізацією цього мотиву. Мотиваційна сфера складається з багатьох мотивацій, а кожна мотивація – з мотивів.

У процесі професійного становлення особистості відбувається диференціація й інтеграція мотивів, перетворення одних на інші або придушення одних іншими, на базі одних мотивів формуються інші, виникають протиріччя між різними мотивами (боротьба мотивів), взаємне підсилення чи послаблення; змінюється співвідношення домінуючих і підлеглих мотивів. Динамічним є рівень усвідомлення різних потреб, що лежать в основі мотивів. У свою чергу, мотивація до професійної діяльності детермінована впливом різноманітних чинників, які діють з різною силою і в різних напрямках.

До того ж, мотивація не може бути негативною для людини, оскільки вона є комплексом спонук до певних дій, а спонукі мають позитивну спрямованість; негативними можуть бути як наслідки мотивації – певні дії, емоції, що виникають, так і чинники, які її зумовлюють; реалізація певних мотивів чи мотивації особистості також можуть мати соціально негативні наслідки.

Мотивація фахівця до професійної діяльності – це процес формування мотивів, залежно від його інтелектуальних й індивідуально-психологічних особливостей, та під впливом чинників (зовнішніх і внутрішніх, позитивних і негативних), які активізують, регулюють і спрямовують поведінку на сумлінне та якісне виконання професійних завдань; основними функціями мотивації особистості до професійної діяльності є такі: спонукальна, організаційна, регуляторна та корегувальна.

Мотивація до професійної діяльності може спонукати не одним, а кількома мотивами, тобто вона полімотивована. Найстійкішими мотивами у полімотиваційній структурі виступають спонукання, усвідомлювані фахівцем як такі, що забезпечують потребу, яка відповідає його певній самооцінці, рівню домагань. Мотиви розміщені в певній ієрархії за своєю значущістю для особистості. Ієрархія мотивів не є сталим мотиваційним комплексом: вона змінюється з часом та віком. Кожному фахівцю притаманна відносна стабільність цієї ієрархії. Вона зумовлюється тим, що особистість у цілому і мотиви зокрема не так вже й легко піддаються зміні. Мотиви, які займають лідируюче місце, постійно актуалізуються і здійснюють істотний мотиваційний вплив на професійну діяльність фахівців.

Мотивація як процес детермінується значною кількістю чинників, що зумовлюються особливостями професійної діяльності конкретного фахівця. Зміни в мотивації можуть мати суттєвий вплив на результативність професійної діяльності. Мотивація особистості до професійної діяльності – це, з одного боку, ієрархія мотивів, а з іншого – процес формування та актуалізації мотивів під впливом потреб, ціннісних орієнтацій і чинників, які активізують та

регулюють поведінку особистості фахівця, спрямовують на сумлінне і якісне виконання професійних завдань. Певні чинники, усвідомлюючись, сприяють появі (формуванню) мотиву, впливають на актуалізацію якогось існуючого вже мотиву. Мотивацію фахівця до професійної діяльності, детермінують: його професійна компетентність та індивідуально-психологічні особливості; умови діяльності, з урахуванням яких відбувається цей процес; вимоги, які висуває робота до особистості фахівця.

Загальноприйнято, що від вираження професійних мотивів залежить ефективність діяльності. Так, наприклад, видатний психіатр, невропатолог і психолог В.М. М'ясищев підкреслював, що результати, яких досягає людина, лише на 20-30% залежать від її інтелекту, а на 70-80% – від мотивів, які в цієї людини є і які спонукають її певним чином поводити себе. Крім того, існує закон Йоркса-Додсона, що відмічає залежність якості (продуктивності) виконання діяльності від рівня мотивації. Зазначене акцентує увагу на визначенні механізму розвитку мотивації, що дасть змогу усвідомити її як конкретний процес та зрозуміти можливі шляхи його оптимізації. Психологічний механізм розвитку мотивації до роботи становить психічне відображення зовнішніх чинників, перетворення їх у внутрішні, усвідомлення потреб, сприйняття дії ціннісних орієнтацій (залежно від індивідуальних особливостей, інтелектуального розвитку особистості, певної ситуації та умов, стажу роботи), у результаті чого утворюються, актуалізуються мотиви до професійної діяльності; підвищується або знижується рівень організованості мотиваційної сфери, змінюється режим її функціонування.

Таким чином, вище викладене дає змогу зробити певні **висновки та перспективи подальших досліджень:**

- аналіз наукових розробок з проблеми психологічних засад мотивації фахівців до професійної діяльності, дав змогу констатувати, що різноманітність існуючих підходів до вивчення мотивації діяльності особистості, пов'язана зі складністю цього явища, що являє собою комплексну проблему і тому породжує цілу низку визначень понять "мотив" та "мотивація". Вони є основними і найбільш загальними серед всіх понять, що використовуються в психології для опису та пояснення детермінації поведінки й діяльності людини;

Н.Г. Иванова, д-р психол. наук, проф.
Национальная академия Службы Безопасности Украины, Киев

МОТИВАЦИЯ СПЕЦИАЛИСТА К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ПОНЯТИЕ, СОДЕРЖАНИЕ И ФУНКЦИИ

В предложенной статье проведен анализ понятия мотивации личности в психологической науке. На основании проведенного теоретического анализа обосновано содержание, структуру и функции мотивации специалиста к профессиональной деятельности.

Ключевые слова: мотивация личности, мотив, побуждение к действию, мотивация специалиста к профессиональной деятельности.

N. Ivanova, Doctor of Sciences in Psychology, Professor
National Academy of the SSU, Kyiv

SPECIALIST'S MOTIVATION TO PROFESSIONAL ACTIVITY: NOTION, CONTENTS AND FUNCTIONS

The article analyzes the notion of personality's motivation in the psychological science. On the basis of conducted theoretical analysis it is grounded the contents, structure and functions of the specialist's motivation to professional activity.

Keywords: personality's motivation, motive, inducement to action, specialist's motivation to professional activity.

- мотив особистості – це внутрішня спонукка до певних дій; мотивація фахівця до професійної діяльності – це процес формування мотивів, залежно від його інтелектуальних й індивідуально-психологічних особливостей, та під впливом чинників (зовнішніх і внутрішніх, позитивних і негативних), які активізують, регулюють і спрямовують поведінку на сумлінне та якісне виконання професійних завдань; основними функціями мотивації особистості до професійної діяльності є такі: спонукальна, організаційна, регуляторна та корегувальна;

- становлення мотивації фахівця до професійної діяльності має свої специфічні закономірності, які спричинені характером цієї діяльності, а саме: розвиток мотивації в процесі нейтралізації чинників, які її гальмують; посилення впливу мотивації на професійну поведінку; зростання ролі мотивації у психологічній складовій діяльності. Під становленням мотивації фахівця до професійної діяльності слід розуміти формування та розвиток мотивів до роботи, під впливом умов діяльності та певних психологічних чинників.

Список використаних джерел

1. Занюк С.С. Психология мотивации / С.С. Занюк. – Киев: Ника-Центр, 2001. – 352 с.
2. Кальчук О.С. Мотивація до професійної діяльності військовослужбовців-жінок у Державній прикордонній службі України : Дис. канд. психол. наук за спеціальністю 19.00.09 – "Психологія діяльності в особливих умовах" / Олена Сергіївна Кальчук. – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2008. – 211 с.
3. Сафин А.Д. Мотивация профессионального самосовершенствования офицеров и психолого-педагогические условия ее развития / А.Д. Сафин. – Навчальний посібник – Хмельницький: вид-во АПВУ, 1995. – 112 с.
4. Основы психологии: підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – 632 с.
5. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – СПб: Питер, 2000. – 512 с.
6. Общая психодиагностика // Основы психодиагностики, немедицинской психотерапии и психологического консультирования / Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1987. – 304 с.
7. Максименко С.Д. Загальна психологія: підручник / С.Д. Максименко, В.О. Зайчук, В.В. Клименко, В.О. Солов'єнко; За загальною редакцією С.Д. Максименка – К.: Форум, 2000. – 543 с.
8. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека / П.М. Якобсон. – М.: "Просвещение", 1969. – 317 с.

Надійшла до редколегії 14.03.16

УДК 159.9:316.77

Ю.В. Кузьменко, канд. психол. наук
Комунальний вищий навчальний заклад
"Вінницька академія неперервної освіти", м. Вінниця

АНАЛІЗ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МІЖ ПСИХОЛОГІЧНИМ ВІКОМ, УЗАГАЛЬНЕНИМ ПЛАНУВАННЯМ ВЛАСНОГО ЖИТТЯ СТУДЕНТА ТА СКЛАДНИМИ УМОВАМИ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті представлено результати емпіричного дослідження аналізу взаємозв'язку між психологічним віком, узагальненим плануванням власного життя студентської молоді та складними умовами кліматогеографічного та геофізичного середовища, в якому вони перебувають.

Ключові слова: психологічний вік, власне життя.

Постановка проблеми. Єдність та взаємовплив людини і природи підкреслювалися багатьма відомими мислителями і дослідниками у самих різних галузях науки. В. Вернадський зазначав, що людина і суспільство нерозривно пов'язані з біосферою, є невіддільними від неї [1]. Величезну роль біосфери в процесі етногенезу підкреслював Л. Гумільов [2]. На думку Б. Ананьєва, проблема ноосфери є найбільш важливою галуззю природознавства і пізнання людини у цілому [3]. Усе зростаюча у зв'язку з екологічною кризою кількість стихійних лих та аномальних природних явищ імперативно диктує необхідність більш детального аналізу їхнього впливу на людину з метою підвищення її стійкості до впливу психотравмуючих чинників природного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існуючі на сьогодні дослідження присвячені, в основному, аналізу негативних психологічних і психопатологічних впливів стихійних лих на людей, що у свою чергу вимагає надання екстренної психологічної та психіатричної допомоги населенню постраждалих регіонів, а також виявлення специфіки професійної діяльності персоналу і його надійності в екстремальних ситуаціях впливу стрес-чинників природного характеру (В. Вахов, О. Кокун, В. Моляко, Н. Оніщенко, В. Скребець, О. Тімченко та ін.). Життєдіяльність людини в умовах підвищеної небезпеки природних катастроф, особливості їхньої адаптації з врахуванням власних індивідуально-психологічних особливостей ще не були предметом спеціального дослідження українських психологів.

Мета статті – ознайомлення з результатами емпіричного дослідження аналізу взаємозв'язку між психологічним віком, узагальненим плануванням власного життя студентської молоді та складними умовами кліматогеографічного та геофізичного середовища, в якому вони перебувають.

Викладення основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих результатів. Складний процес адаптації до умов зовнішнього середовища здійснюється на основі попереднього налаштування функціональних систем організму згідно з очікуваним майбутнім. Отже, очікування природних ексцесів, не може не впливати на психіку людини, не рахуватися з її життєвими планами, не впливати на них. Життєві плани людини не можуть коригуватися залежно від тих чи інших значущих зовнішніх подій, у тому числі від пережитих небезпечних явищ стихії, а також від очікуваних подій, подій, які антиципуються [4].

Психологічний ефект, який справляють самі природні ексцеси, підвищена загроза стихійних лих і катастроф на психіку людини, необов'язково проявляючись у формі тих або інших клінічних розладів таких, як гострі афективні реакції та після травматичні стресові розлади, тим не менш, має схожість з основними симптомами після травматичного

стресового розладу. Вплив на психологічну складову відбувається за тими ж напрямками, лише виражений він у набагато меншій мірі. Однією з особливостей після травматичного стресового розладу згідно з критеріями PTSD є почуття відсутності перспективи у майбутньому (наприклад, відсутність очікування з приводу кар'єри, одруження, дітей або довгого життя).

У відповідності з метою і схемою загального дослідження контрольна група була розділена на дві. До першої увійшли студенти, які мали досвід переживання небезпечних інших природних явищ (зокрема, землетрусів), до другої – ті, хто такого досвіду не мав. Згідно з концепцією посттравматичного стресового розладу студенти, що мали більший досвід переживання підземних поштовхів, будуть мати більш напружені реакції на поточну сейсмічну активність, тому що вона активізує попередній негативний досвід і переживання.

Між експериментальною та контрольною групами студентів-юнок виявлено значущі відмінності ($p < 0,05$) за показником "середня насиченість п'ятиріч життя". Юнки, що живуть в умовах підвищеної небезпеки природних лих, показали більш високу насиченість п'ятиріч життя значущими подіями, включаючи до цих подій і самі стихійні лиха, які можуть трапитися у майбутньому. Між юнками контрольної групи і тією частиною експериментальної групи юнок, що має досвід переживання землетрусів, виявлено більше достовірних відмінностей. Вони стосуються показників психологічного віку і коефіцієнту суб'єктивної реалізованості життя, достовірність відмінностей за цими показниками сягає $p < 0,01$. Юнки, які відчули у минулому більш виражений стрес внаслідок небезпечних природних явищ, мають більш високий рівень реалізованості життєвих планів і відчують себе старше своїх ровесників з більш сприятливого у кліматогеофізичному відношенні регіону.

Між експериментальною та контрольною групами студентів-юнаків виявлено менше достовірних відмінностей. У них відмінності стосуються очікуваної тривалості життя ($p < 0,01$) і сумарної її насиченості значущими подіями ($p < 0,05$) – усі ці показники вищі в експериментальній групі. Ті з них, хто має досвід негативного впливу землетрусів, відрізняються від контрольної групи лише передбачуваною тривалістю власного життя ($p < 0,01$). Що стосується передбачуваної тривалості життя, то і тут нами отримано виражені відмінності за групами, залежно від статі. Найбільшу середню тривалість життя планують собі юнаки, які мають досвід стресу від сейсмічної активності. Цей показник у юнаків в експериментальній групі значно вищий, ніж у контрольній. У юнок щодо планованої тривалості життя виражених відмінностей між групами не виявлено. Крім того, запланована тривалість життя у студентів-юнаків більша, ніж у юнок, в усіх групах.

Надії на довголіття можуть, на думку А. Кроника, бути компенсацією реальних триггерів за своє здоров'я, що виникають на тлі загострених стрес-подією переживань

щодо обмеженості життя [5]. Згідно з отриманими даними, цей феномен більш характерний для юнаків, ніж для юнок експериментальної групи. За останніми демографічними даними, середня тривалість життя в

Україні у 2013 році склала 71,3 роки, у чоловіків вона є значно нижчою (66,3 роки), ніж у жінок (76,2 років) [6]. Середню очікувану тривалість життя громадян України за регіонами подано на рис. 1.

Рис. 1. Середня очікувана тривалість життя громадян України за регіонами

Орієнтуючись на цю цифру, ми розбили усі можливі варіанти прогнозів, здобутих студентами щодо тривалості власного життя на три категорії: песимістично-реалістичні (до 60 років); оптимістично-реалістичні (від 61 до 90 років); нереалістичні (від 91 до 115 і вище). Нереалістично-оптимістичний прогноз тривалості власного життя дають 49 % юнаків експериментальної групи і 26 % – з контрольної. Серед юнаків, які мають досвід переживання сейсмічної активності, цей відсоток є ще вищим – 56 %, що побічно підтверджує компенсаторний характер такого прогнозу щодо впливу сейсмічної активності на юнаків. У юнок відсоток нереалістично-оптимістичних прогнозів суттєво нижче, він приблизно рівний в усіх розглянутих групах і складає 10–14 %. Відмінності за групами згідно з проведеним дослідженням виявилися несуттєвими.

Інтенсивність актуального вікового періоду (для більшості обстежуваних – це період 17–20 років) знижена по відношенню до найближчих сусідніх п'ятирічних інтервалів у 17 % юнаків експериментальної групи і 14 % – з контрольної. Юнки з експериментальної групи схильні недооцінювати поточне п'ятиріччя життя у 11 % випадків, а у контрольній – у 4 % випадків. У нашому дослідженні мало місце заниження оцінок поточного п'ятиріччя у середньому на 2 бали, що може свідчити про зниження суб'єктивної цінності цього періоду життя. Це явище більш виражене у юнаків, ніж у юнок, більшою мірою воно є властивим для обстежуваних експериментальної групи, ніж контрольної. Суттєвих відмінностей за цим показником залежно від наявності або відсутності досвіду переживання землетрусів в експериментальній групі не виявлено.

На рис. 2-7 відображено "лінії життя" юнаків і юнок експериментальної та контрольної груп залежно від ступеня реалістичності прогнозу його тривалості (лінія 1 – нереалістично-оптимістичний прогноз, лінія 2 – реалістично-оптимістичний прогноз (норма), лінія 3 – реалістично-песимістичний прогноз). Для обстежуваних експериментальної групи, які мають досвід переживання

землетрусів, характерна менша кількість максимально (більше 8 балів) насичених п'ятиріч життя. А. Кроник і Р. Ахмеров пояснюють такий феномен тим, що побоювання з приводу негативних стресових подій, їхній вплив на власну безпеку, благополуччя, здійсненність майбутніх життєвих планів можуть вносити суттєві корективи у планування власного життя обстежуваними, які відчувають тиск зовнішньої загрози [5; 7].

У цьому випадку велика частина значущих подій планується на найближчий часовий період. У нашому випадку обстежувані експериментальної групи, які мають стресовий досвід переживання відчутного землетрусу (5 балів і вище), максимальну кількість значущих подій планують на період до 40-45 років, тоді як обстежувані експериментальної групи, які не мають такого досвіду, будують нереалістично-оптимістичні прогнози тривалості власного життя на період до 65 років. Юнки з нереалістично-песимістичним прогнозом і досвідом переживання відчутних землетрусів, найбільш насиченими планують лише на найближчі 10 років, потім середня інтенсивність життя знижується. Юнки експериментальної групи планують більшу кількість п'ятиріч життя, ніж юнки з контрольної групи, особливо це виражено у тих з них, які не мають досвіду переживання відчутних землетрусів. Спостерігається картина більш різкого спаду до кінця планованого життя у юнок, які раніше відчували вплив відчутних землетрусів. При порівнянні юнаків та юнок по групах кількість максимально насичених п'ятиріч життя у юнок є меншою, ніж у юнаків.

У юнаків експериментальної і контрольної груп кількість максимально насичених п'ятиріч є приблизно однаковою. Відмінності в експериментальній групі спостерігаються залежно від того, чи є досвід переживання відчутних землетрусів. Також, як і у юнок, наявність такого досвіду призводить до звуження періоду максимально насиченого життя, а відсутність такого досвіду – до його розширення, порівняно як з контрольною, так і з експериментальною групами у цілому.

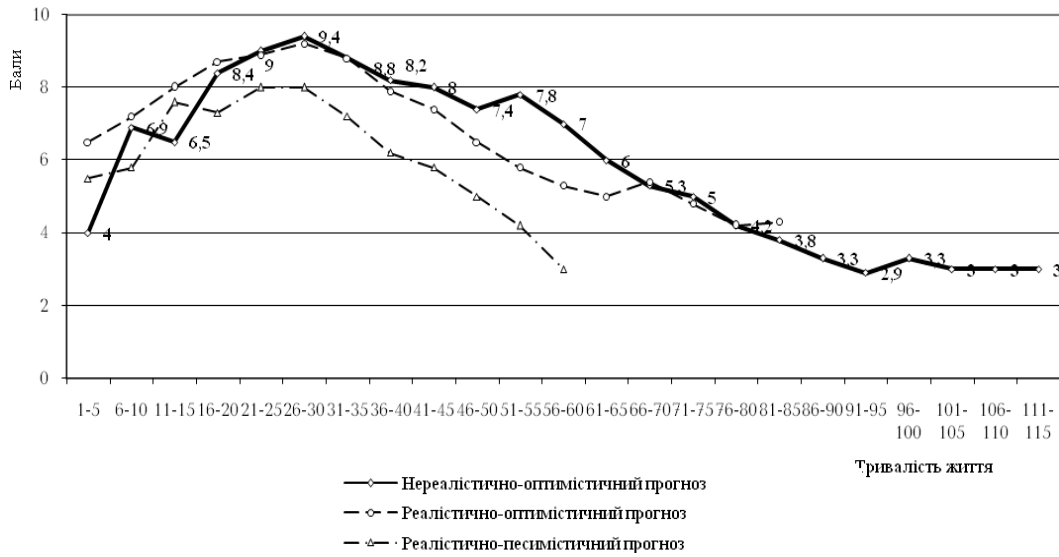

Рис. 2. "Лінії життя" (юнки ЕГ з досвідом переживання відчутних землетрусів)

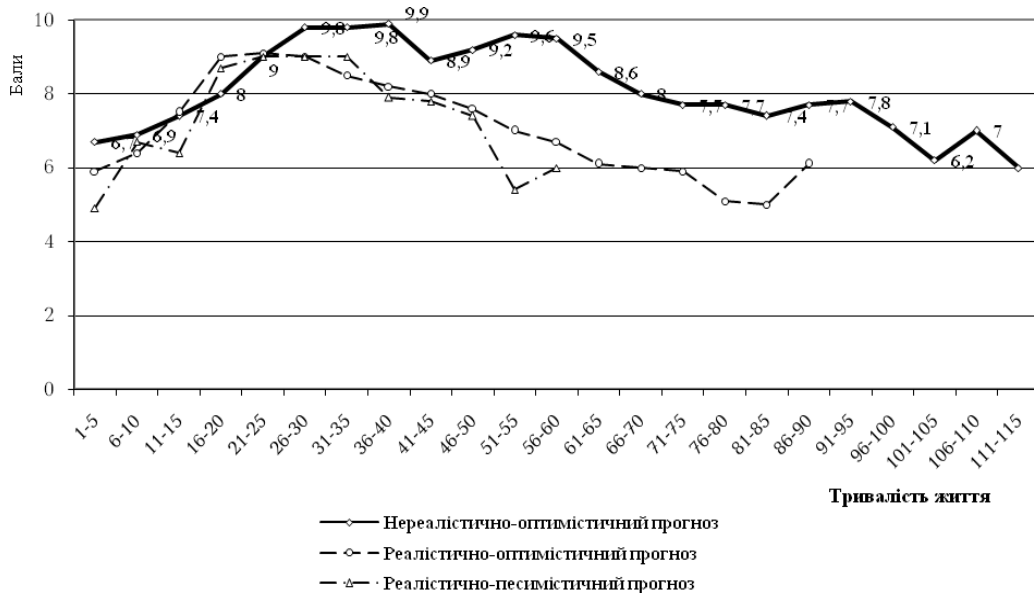

Рис. 3. "Лінії життя" (юнки ЕГ без досвіду переживання відчутних землетрусів)

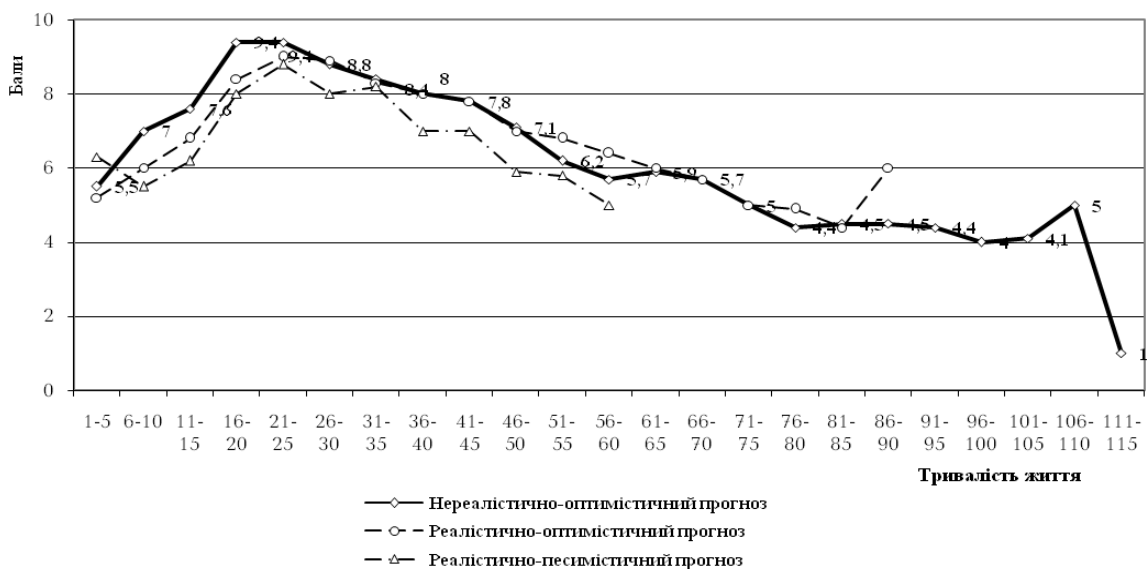

Рис. 4. "Лінії життя" (юнки КГ без досвіду переживання відчутних землетрусів)

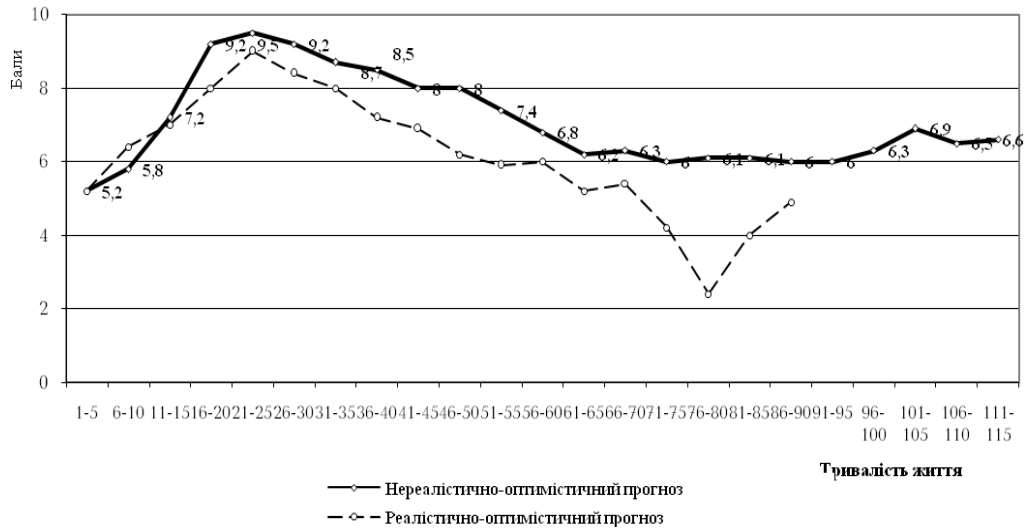

Рис. 5. "Лінії життя" (юнаки ЕГ з досвідом переживання відчутних землетрусів)

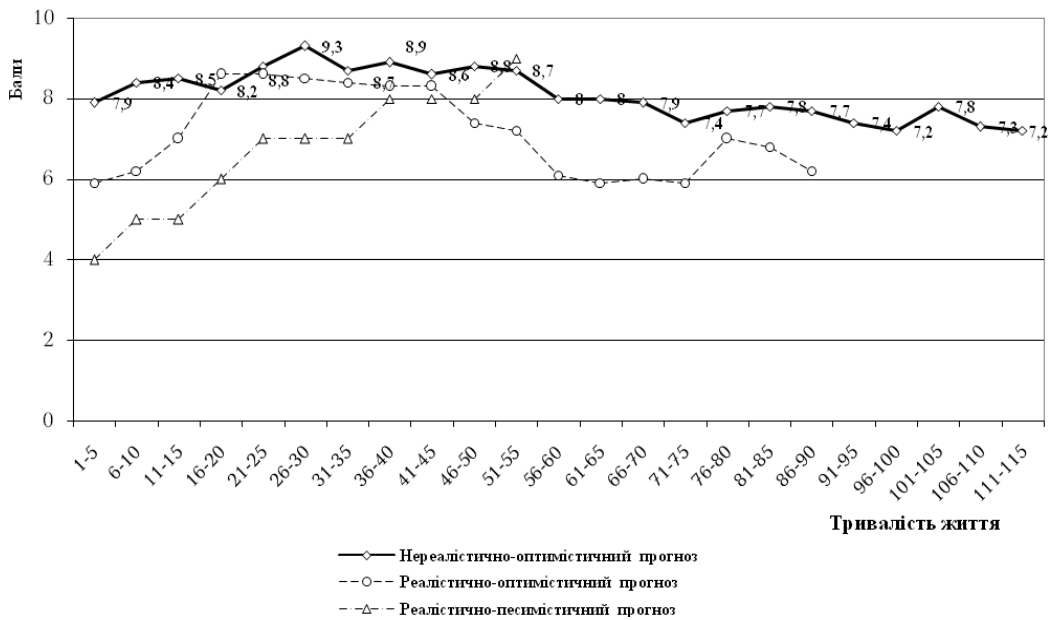

Рис. 6. "Лінії життя" (юнаки ЕГ без досвіду переживання відчутних землетрусів)

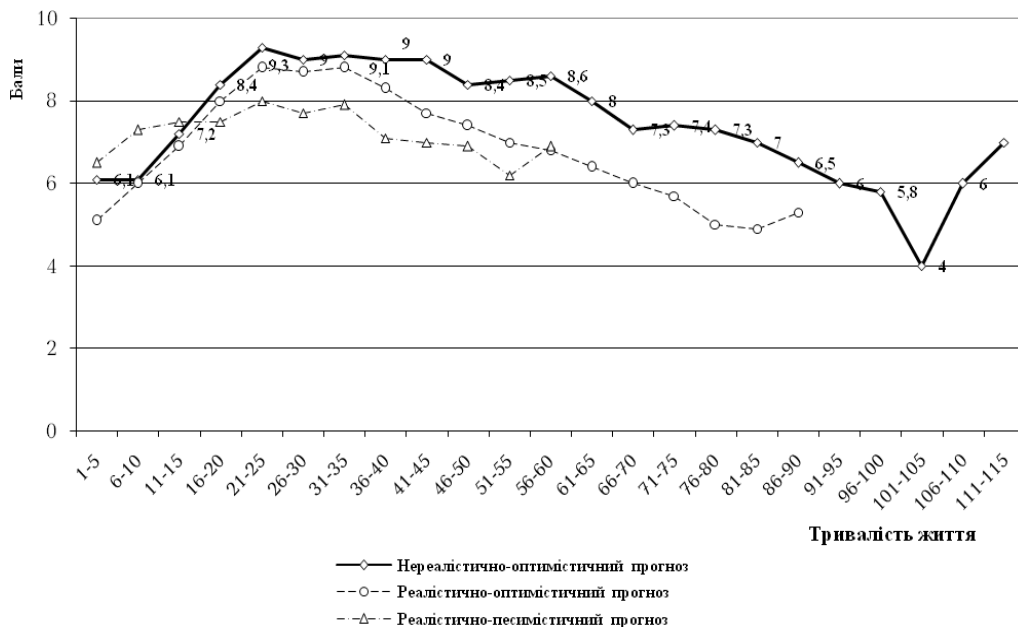

Рис. 7. "Лінії життя" (юнки КГ без досвіду переживання відчутних землетрусів)

Аналіз кореляційних матриць засвідчив, що показники методики "П'ятирічки" мають у юнаків значущі кореляційні зв'язки з показниками інтернальності у різних сферах життя і з осмисленістю життя. Психологічний вік і показник КСРЖ (коефіцієнт суб'єктивної реалізованості життя) продемонстрували негативний зв'язок з інтернальністю та осмисленістю; чим більший психологічний вік і відчуття реалізованості життя у юнаків, тим нижче відчуття підконтрольності значущих сфер життя та його усвідомленість у цілому, і навпаки. Показники "Сумарна насиченість життя" та "Середня насиченість п'ятирічок" пов'язані з інтернальністю та осмисленістю позитивним кореляційним зв'язком – чим більш виражена у юнаків інтернальність у різних сферах життя, тим більш насичене життя вони для себе планують і тим нижче у них відчуття реалізованості життя. Показники зазначеної методики у юнаків також пов'язані із 2-ю (песимістичність), 7-ю (тривожність) і 8-ю (індивідуалістичність) шкалами СБДО; чим вище показники за досвідом "спілкування" зі стихією, чим вище вони оцінюють свою готовність, тим меншу тривалість життя юнки собі планують, що свідчить про негативний вплив наявності такого досвіду на життєві плани юнок. Чим нижчою є ця готовність, чим менше стресів було у досвіді родини, тим більш тривале життя планують для себе юнки. Цей показник також пов'язаний значущим негативним кореляційним зв'язком із тривалістю мешкання у зоні небезпечних природних явищ ($r=-0,24$), що свідчить про усвідомлення загрози юнками та врахування її при побудові планів на майбутнє.

У юнаків, що мешкають у зоні підвищеної небезпеки природних лих, показник, що відображає "граничний вік, до якого вони хотіли б дожити", пов'язаний значущими позитивними кореляційними зв'язками з показником анкети "землетруси" ($r=0,37$), що відображає ступінь їхньої суб'єктивної впевненості у тому, що вони особисто у майбутньому стануть очевидцями сильного землетрусу, а також з показником анкети, що відображає ступінь їхньої суб'єктивної впевненості у тому, що він торкнеться їхньої особистої безпеки ($r=0,36$). Отже, життєві плани юнаків безпосередньо залежать від ступеня очікування ними небезпечних природних явищ, причому зв'язок цей є парадоксальним. Чим більші сумніви у власній безпеці та впевненість у тому, що їх торкнуться небезпечні природні явища, тим вища планована ними тривалість життя, і навпаки.

Показник "психологічного віку" в юнок пов'язаний з кількістю стресів, пережитих ними у зв'язку із загрозами з боку небезпечних природних явищ ($r=0,21$) і тривалістю мешкання в умовах таких загроз ($r=0,26$). Юнки відчують себе тим старшими, чим з більшою кількістю природних стресорів стикалися в житті особисто і чим довше живуть в умовах загроз з боку небезпечних природних явищ. У юнаків цей показник має значущий кореляційний зв'язок із готовністю до подолання наслідків природних катаклізмів ($r=0,31$) та осмисленням стихії як того, що "потрібно пережити з найменшими втратами" ($r=0,28$).

Показник КСРЖ у юнаків має значущі негативні кореляційні зв'язки з такими показниками анкети, як сумарне очікування природних лих ($r=0,28$), а також з суб'єктивною готовністю до подолання наслідків стихії ($r=-0,32$). Разом з тим, має місце і значущий позитивний кореляційний зв'язок зі сприйняттям природної стихії як чогось невідворотного, що потрібно пережити з найменшими втратами ($r=0,44$). Фаталістична установка і відсутність готовності протистояти стихії, супроводжувані безпечністю щодо стихії (знижений прогноз небезпечних природних явищ), викликають компенсаторне підвищення значущості минулого у

картині життя юнаків, або заниження цінності майбутнього, що знаходить своє відображення у підвищенні показника КСРЖ.

У юнок об'єктивна реалізованість життя має взаємозв'язки з такими показниками анкети, як "стреси від небезпечних природних явищ" ($r=0,31$), тобто питома вага минулого у картині життя юнок підвищується, або компенсаторно занижується насиченість майбутнього, у зв'язку з підвищенням кількості пережитих ними особисто стресів, пов'язаних із природною стихією. Також виявлено взаємозв'язок з тривогою ($r=0,24$) і тривалістю проживання в умовах загрози з боку небезпечних природних явищ ($r=0,34$), тобто відчуття тривоги у юнок зростає водночас із відчуттям реалізованості свого життя, що пов'язане, у свою чергу, з тривалою схильністю до впливу загроз з боку небезпечних природних явищ.

Сумарна насиченість життя у юнок має значущі негативні кореляційні зв'язки з показниками анкети, що відображають різноманітність пережитих особисто стресів від стихії ($r=-0,26$), готовність до подолання наслідків небезпечних природних явищ ($r=-0,27$), відчуття загрози особистій безпеці ($r=0,23$), а також з тривалістю проживання у регіоні із загрозою з боку небезпечних природних явищ ($r=-0,36$), тобто при наявності багатого досвіду переживання стресів, пов'язаних зі стихією, як особистого, так і сімейного, при тривалому перебуванні в умовах загрози з боку природних явищ. При високій суб'єктивній готовності зустріти удар стихії сумарна насиченість життя знижується, перш за все, за рахунок зниження насиченості п'ятиріч майбутнього. Водночас підвищується тривога ($r=-0,29$), яка також змушує юнок корегувати свої життєві плани у бік їх зниження. У юнаків цей показник виявляє значущий позитивний кореляційний зв'язок лише з прогнозованою вірогідністю землетрусів ($r=0,30$).

Показник "середня насиченість п'ятиріччя життя" є найменш інформативним в аспекті взаємозв'язків з параметрами анкети. Єдиний негативний кореляційний зв'язок виявлено у юнок з рівнем тривоги ($r=-0,23$). Середня насиченість п'ятиріч виявляється тим меншою, чим більш виражену тривогу вони відчувають. Таким чином, отримані дані свідчать про те, що узагальнене планування власного життя перебуває під сильним тиском зовнішніх чинників. Одним з таких, який до цих пір не досліджувався у контексті життєвих планів і перспектив особистості, є природний. Проживання у регіоні із загрозою виникнення небезпечних природних явищ, а також сам фон стихійних лих, які мали місце раніше у регіоні, суттєво позначаються на особливостях планування власного життя студентів – вікової групи, яка, здавалося б, є найменш схильною до негативного впливу середовища через свою спрямованість у майбутнє і віковий оптимізм.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. За результатами емпіричного дослідження виявлено виражену суб'єктивну переоцінку ймовірності стихійних лих взагалі і відчутного землетрусу, зокрема, стосовно об'єктивних наукових прогнозів. Це доводить, що студенти сприймають навколишнє природне середовище як більш загрозове для їхньої особистої безпеки, ніж це має місце у дійсності. Чим вище усвідомленість життя в юнаків, тим більшою мірою вони схильні інтерпретувати небезпечні природні явища у позитивних термінах, тим більше вони впевнені у тому, що не змінять місце мешкання на більш безпечне. Рівень усвідомленості життя ніяк не позначається на поведінці студентів у життєбезпечній ситуації, однак, згідно з

одержаними даними, юнки більш схильні до дотримання правил безпечної поведінки, ніж юнаки.

Складний процес адаптації до умов зовнішнього середовища здійснюється на основі переднаштування функціональних систем організму відповідно до очікуваного майбутнього. Очікування природних ексцесів, отже, не може не впливати на психіку людини, не враховуватися у її життєвих планах, не впливати на них. Життєві плани людини не можуть не корегуватися залежно від тих або інших значущих зовнішніх подій, у тому числі від пережитих загрозливих явищ стихії, а також від тих подій, які антиципуються, очікуються.

Складні кліматогеофізичні умови, порушуючи баланс у системі "людина – природне середовище", висувають підвищені вимоги до її адаптаційних ресурсів і механізмів. У результаті активізуються наявні у розпорядженні особистості механізми і ресурси адаптації до природних загроз. Залежно від домінуючої в особистості тенденції (активність, самодетермінація або слідування звичним стереотипам реагування), обираються стратегії адаптації – шляхом активної зміни ситуації, активної самозміни або перекручування загальної картини ситуації загрози та уявлень про себе. Ефективними слід вважати ті стратегії адаптації, які спираються на активну зміну ситуації: або через зміну її об'єктивних характеристик, або через самозміну.

Ю.В. Кузьменко, канд. психол. наук
Коммунальное высшее учебное заведение
"Винницкая академия непрерывного образования", Винница

АНАЛИЗ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ ПСИХОЛОГИЧЕСКИМ ВОЗРАСТОМ, ОБОБЩЕННЫМ ПЛАНИРОВАНИЕМ СОБСТВЕННОЙ ЖИЗНИ СТУДЕНТА И СЛОЖНЫМИ УСЛОВИЯМИ ПРИРОДНОЙ СРЕДЫ

В статье представлены результаты эмпирического исследования анализа взаимосвязи между психологическим возрастом, обобщенным планированием собственной жизни студенческой молодежи и сложными условиями климатогеографической и геофизической среды, в которой они пребывают.

Ключевые слова: психологический возраст, собственная жизнь.

Y. Kuzmenko, PhD in Psychology
Municipal Higher Educational Establishment
"Vinnytsia Academy of Lifelong Learning", Vinnytsia

ANALYSIS OF INTERRELATION BETWEEN PSYCHOLOGICAL AGE, GENERALIZED PLANNING OF STUDENT'S PERSONAL LIFE AND DIFFICULT CONDITIONS OF ENVIRONMENT

The article presents the results of empiric study of analysis of interrelation between psychological age, generalized planning of student's personal life and difficult conditions of climatographical and geophysical environment.

Keywords: psychological age, personal life.

УДК 159.9:377.35

Т.Д. Перепелюк, канд. психол. наук, доц.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань

ПІДВИЩЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті здійснено аналіз сучасних досліджень чинників, принципів та умов стимулювання і підвищення професійної майстерності педагога. Важливими чинниками професійного зростання вчителів є: прагнення до самовдосконалення, самоосвіта, компетентність та майстерність педагога, покращення його матеріального становища, підвищення кваліфікації та іміджу, кар'єрний ріст.

Ключові слова: педагог, компетентність, професійне зростання, саморозвиток, готовність.

Постановка проблеми. Постійні зміни в професійних структурах роблять проблему професійного зростання педагога актуальною. Актуалізуються завдання становлення нової професійної компетентності кадрів освіти, формування педагога нового типу і стилю професійної діяльності.

Важливу роль у створенні творчої атмосфери в педагогічному колективі, удосконаленні професійної май-

стерності вчителів відіграє стимулювання діяльності педагогів. Професійне зростання педагогів безумовно призводить до покращення їх професійної майстерності, підвищення компетентності, кар'єрного росту, іміджу працівника, наближення до ідеалів культури, вершин професіоналізму, творчої самореалізації, покращення матеріального становища. Прагнення до самовдосконалення та самоосвіта є важливими чинниками профе-

Список використаних джерел

1. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере /В.И. Вернадский/ Успехи современной биологии. – 1944. – Т.18. – Вып. 2. – С. 113–120.
2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. – М.: АСТ, 2005. – 399 с.
3. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. / Б.Г. Ананьев – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – С. 70–78.
4. Батраченко І.Г. Психологічні закономірності розвитку антиципації людини (філо-, соціо-, онто- та мікрогенез антиципування): автореф. дис... д-ра психол. наук /Батраченко Іван Георгійович/ Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1996. – 39 с.
5. Кроник А.А., Ахмеров Р.А. Каузометрия / А.А. Кроник, Р.А. Ахмеров. – М.: Смысл, 2002. – 284 с.
6. Державна служба статистики України. Населення (1990-2014 pp.). – Режим доступу –http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html.
7. Kronik A.A., Akhmerov R.A., Speckhard A. Trauma and Disaster as Life Disrupters. A Model of Computer-Assisted Psychotherapy Applied to Adolescent Victims of the Chernobyl Disaster /A.A. Kronik, R.A. Akhmerov, A. Speckhard// Professional Psychologist: Research and Practice. – December, 1999. – V.30 (№6). – P.586–599.

Надійшла до редколегії 24.02.16

сійного зростання педагога, що забезпечують розширення його творчих можливостей, пізнавальних інтересів та формування творчої індивідуальності.

Сьогодні в педагогічній та психологічній науці для характеристики професійної майстерності, широти інтересів використовують поняття "компетенція", "компетентний", "компетентність". Актуалізуються завдання становлення нової професійної компетентності кадрів освіти, формування педагога нового типу і стилю професійної діяльності.

Під професійною компетентністю педагога розуміють особистісні можливості учителя, які дозволяють йому самостійно й ефективно реалізовувати цілі педагогічного процесу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. За останні роки з'явилися концепції внутрішньошкільного розвитку професійної компетентності вчителя (С. Бережна, М. Гончар, Н. Зверева) та нові ідеї внутрішньошкільної системи підвищення професійної компетентності педагога: взаємодія методичної і психологічної служб школи (Е. Васильєвська); створення умов для професійного зростання кожного вчителя (Р. Лебедева, Д. Левітес); підвищення кваліфікації вчителів за модульним принципом (У. Маркеєва); створення сприятливого професійного середовища для навчання кадрів (Н. Нємова); вдосконалення системи методичної роботи в школі (В. Симонов); вивчення труднощів у роботі вчителя (М. Чикурова).

Обов'язковими умовами внутрішньошкільної системи розвитку й підвищення професійної компетентності вчителів учені визначають такі: врахування специфіки освітнього закладу та контингенту учнів; наявність системи стійкої внутрішньої мотивації і комплексного, диференційованого, гнучкого й оперативного стимулювання до професійного розвитку; організація індивідуальної роботи з учителями; систематичний моніторинг динаміки розвитку компетентності, характеру одержуваних результатів, змін у діяльності вчителів, а також вплив цих змін на рівень навчальних досягнень учнів, їхній розвиток та відношення до школи (до вивчення предмета); ретельний відбір змісту теоретичних знань, індивідуалізації і психологізації навчального процесу.

На думку В.А. Адольфа, компетентний педагог – це такий фахівець, який володіє ґрунтовними знаннями з будь-якого предмета шкільного курсу навчання: "професійна компетентність – це складне утворення, що вміщує комплекс знань, умінь, властивостей і якостей особистості, що забезпечують варіативність, оптимальність та ефективність побудови навчально-виховного процесу" [1, с. 118].

Автор посібника по кадровій роботі В.Р. Веснін, визначає професійну компетентність як здатність працівника якісно й безпомилково виконувати свої функції як у звичайних, так і в екстремальних умовах, успішно опанувати нові знання й швидко адаптуватися до змінних умов [2, с. 59].

Автор психологічної концепції професіоналізму А.К. Маркова, яка працює над визначенням психологічних критеріїв, рівнів, етапів просування людини до професіоналізму, вважає, що професійно компетентною людиною є та, яка "...успішно розв'язує завдання навчання й виховання, готує для суспільства випускника з бажаними психологічними якостями" [3, с. 34]. Серед таких якостей виділяють: задоволена професією; досягає бажаних результатів у розвитку особистості учнів; має й усвідомлює перспективу свого професійного розвитку; відкрита для постійного професійного навчання; збагачує досвід професії завдяки особистому творчому внеску; соціально активна в суспільстві;

ві; віддана педагогічній професії, прагне підтримувати навіть у складних умовах її честь і гідність, професійну етику; готова до якісної та кількісної оцінки праці, уміє це робити.

Під професійною компетентністю А.В. Хуторський розуміє сукупність ключових, базових і спеціальних компетентностей. Ключовим є ті компетентності, які необхідні для будь-якої професійної діяльності, пов'язані з успіхом особистості. Базові компетентності відображають специфіку педагогічної діяльності в межах вимог до системи освіти. Спеціальні компетентності, на думку вченого, відображають специфіку конкретної предметної й надпредметної сфери професійної діяльності.

У процесі управління школою неодноразово підкреслювалася роль психологічної служби освітнього закладу в професійному розвитку вчителя (О.Г. Асмолов, І.В. Дубровіна, В.В. Рубцов). Завдання психологічної служби, перш за все, полягає у формуванні готовності вчителів до професійного зростання. Перевага психологічної служби в розвитку складових професійної компетентності вчителя полягає в тому, що психологи, які працюють в освітньому закладі, постійно беруть участь у професійному житті педагогічного колективу. Це дає можливість не тільки прямого і непрямого впливу на хід самого процесу розвитку професійної компетентності вчителя, але й поетапного відстеження динаміки розвитку компетентності та характеру результатів.

Не можна правильно побудувати роботу з педагогічним колективом з питань підвищення їхньої професійної майстерності без урахування таких *чинників*: знати рівень освіченості, професійної підготовки кожного вчителя, його інтереси та здібності; створення в колективі атмосфери поваги і довіри до вчителя, вияв уваги до його потреб і запитів; здійснення постійного духовного взаємозв'язку в діяльності педагогів, учнів, батьків; всебічне сприяння самоутвердженню вчителя в колективі, підвищенню його фахової підготовки; допомога вчителів в усвідомленні, узагальненні свого досвіду на основі синтезу теорії і практики [4, с. 32]. Урахування цих факторів є надійною гарантією підвищення ефективності навчально-виховного процесу. На всіх рівнях професійного зростання необхідно створювати умови для розвитку інтелекту і творчих здібностей особистості педагога, підготовки його до саморозвитку та професійної діяльності, до самореалізації в умовах власної педагогічної системи, до життя у відкритому суспільстві.

Мета статті – виклад основних результатів аналізу сучасних досліджень чинників, принципів та умов стимулювання і підвищення професійної майстерності педагога.

Викладення основного матеріалу дослідження. Значним стимулом у професійному зростанні педагогічних кадрів є атестація. Вона сприяє моральному і матеріальному заохоченню педагогічних працівників, узагальненню та впровадженню досвіду кращих вчителів у практику навчання та виховання.

Творчий звіт є гарною нагодою для розвитку ініціативи і творчості вчителя, узагальнення і поширення його досвіду, підвищення авторитету творчої особистості. Творчий звіт вчителя відбувається у формі дискусії. Вчитель демонструє динаміку становлення своєї творчості, намагається допомогти присутнім зрозуміти найбільш ефективні методи навчання й виховання, ділиться своїми задумками: дає пропозиції щодо вирішення деяких проблем навчально-виховного процесу.

Одним із сучасних методів професійного самовдосконалення є метод "портфоліо" – опис роботи з аналізом її ефективності, найбільш вдалі методичні розробки, приклади творчих робіт учнів тощо. Він може містити також документи, які фіксують професійний розвиток

(дипломи, грамоти, подяки, характеристики та ін.), наукові, творчі роботи, власні статті, статті відомих науковців, які висвітлюють особливості тієї проблеми, над якою працює власник "портфоліо", психологічні дослідження, конспекти уроків, виховних заходів. Метод "портфоліо" допомагає вчителю не тільки систематизувати педагогічний досвід, накопичені знання, а й дати об'єктивну оцінку власному професійному рівню. Основою роботи над "портфоліо" є відображення професійного шляху, поглядів і планів учителя.

Самоосвіта – самостійна цілеспрямована пізнавальна діяльність, керована самою особистістю; придбання систематичних знань у якій-небудь галузі науки, техніки, культури, політичного життя тощо.

Основними характеристиками самоосвіти вважаються:

- вільний вибір кола проблем;
- самостійна робота з різними джерелами інформації;
- рухливий обсяг знань, обмежений ступенем інтересу до вибраного предмету.

В основі такої розумової роботи лежать особистісні нахили, безпосередні інтереси, які обумовлені, в кінцевому рахунку, соціальними, економічними і культурними потребами. Самоосвіта – один із засобів самовиховання. Основні види самоосвіти: загальна, спеціальна (професійна), політична. Основна форма самоосвіти – вивчення наукової, науково-популярної, навчальної, художньої та іншої літератури, участь у науково-дослідній роботі. Джерелами самоосвіти служать також прослуховування лекцій, участі в різного рівня конференціях, доповідях, концертах, фонозаписах, консультаціях фахівців, переглядах вистав, кінофільмів, відвідуваннях музеїв, виставок та ін. Самоосвіта завжди мала на меті отримання кваліфікації або підвищення освітнього рівня. Спрямованість на розвиток особистості, розкриття здібностей людини, творчого потенціалу.

Самоосвіта для педагога – "це усвідомлена потреба в постійному вдосконаленні своєї професійної діяльності з акцентом на її соціалізацію, на створення умов для розвитку особистості і соціально значущих якостей вчителя та особистості кожного учня" [5, с. 18].

Основними компонентами готовності людини до самоосвіти є:

- наявність емоційно-особистісного апарату самоосвіти, який впливає на систематичність і послідовність здійснення процесу самоосвітньої діяльності;
- система знань і умінь відбиває міру інтелектуального розвитку особистості;
- узагальнені вміння особистості цілеспрямовано працювати з основними джерелами інформації;
- організаційно-управлінські вміння;
- сформованість психологічних якостей, необхідних для самоосвіти (цілеспрямованість, працездатність та ін.) [6, с. 176].

Сучасний педагог повинен здобути початкову економічну освіту, володіти комп'ютерною грамотою, високою культурою, мати добрі знання іноземної мови, бути ініціативною і відповідальною людиною, мати потребу в постійному збагаченні та оновленні знань, бути здатним до інноваційної діяльності. Вчитель повинен бути відкритим до змін і водночас толерантним до існуючої організації навчання. Ідеальний учитель, на думку В.О. Сластьоніна, повинен володіти високими моральними якостями, культурою мислення, бути в гармонії з професійними знаннями і здібностями.

Зміст теоретичної готовності вчителя виявляється в узагальненому умінні педагогічно мислити, що передбачає наявність у педагога аналітичних, прогностичних, проєктивних, а також рефлексивних умінь.

Аналітичні уміння складаються з таких умінь: аналізувати педагогічні явища, тобто поділяти їх на складові елементи (умови, причини, мотиви, стимули, засоби, форми прояву); осмислювати роль кожного елемента у структурі цілого і у взаємодії з іншими; знаходити в педагогічній теорії положення, висновки, закономірності, що відповідають логіці даного явища.

Прогностичні уміння пов'язані з управлінням педагогічним процесом і передбачають чітку уяву в свідомості вчителя, який є суб'єктом управління, мету його діяльності, спрямовану на очікуваний результат. До прогностичних умінь учителя входять такі уміння: постановка педагогічних цілей і завдань, передбачення результату; передбачення можливих відхилень і небажаних явищ; приблизна оцінка передбачуваних витрат засобів, праці і часу учасників педагогічного процесу.

Проєктивні вміння забезпечують конкретизацію цілей навчання та виховання і поетапно їх реалізацію. Проєктивні уміння включають: переведення цілі і змісту освіти та виховання у конкретні педагогічні завдання; планування змісту і видів діяльності учасників педагогічного процесу з урахуванням їх потреб та інтересів, можливостей матеріальної бази, власного досвіду і особистісно-ділових якостей; планування системи прийомів стимулювання активності учнів; планування індивідуальної роботи з учнями з метою розвитку їх здібностей, творчих сил і дарувань.

Рефлексивні уміння мають місце при здійсненні педагогом контрольно-оцінної діяльності, спрямованої на себе, на осмислення і аналіз власних дій. У процесі такого аналізу визначається: правильність постановки цілей, їх трансформації у конкретні завдання; ефективність застосовуваних методів, прийомів і засобів педагогічної діяльності; причини успіхів і невдач, помилок і труднощів у процесі реалізації поставлених завдань навчання і виховання [7, с. 41].

Узагальнюючі теоретичні надбання та практичний досвід, будується алгоритм успішної діяльності психологічної служби щодо розвитку професійної компетентності вчителів у загальноосвітніх закладах різного типу:

- психологічна освіта, зміст якої визначається відповідно до специфіки освітньої установи;
- виявлення проблемного поля, резервів і бар'єрів зростання професійної компетентності в педагогічному колективі;
- диференціація, створення творчих груп; відпрацювання індивідуальних траєкторій професійного розвитку;
- контекстне навчання, що передбачає постійну апробацію одержаних знань і умінь та постановку проблем, що виникають в реальній практиці;
- рефлексія, що включає обмін досвідом.

Професійна діяльність неодмінно супроводжується змінами в структурі особистості педагога: відбувається посилення та інтенсивний розвиток якостей, що сприяють успішному здійсненню діяльності, а також придушуються і навіть руйнуються структури, що не беруть участі в цьому процесі. Позитивний вплив професії на особистість учителя виявляється у формуванні професійної самосвідомості, педагогічної спрямованості, педагогічного мислення, у розвитку професійно важливих якостей, оволодінні педагогічним досвідом тощо.

Для досягнення професійного зростання використовують систему принципів педагогічного стимулювання. Принцип стимулювання творчого зростання педагогів на основі розробленої системи моральних і матеріальних стимулів вимагає створення умов для формування мотивації професійного самовдосконалення. Серед мотивів можна виділити наступні: мотиви успіху, подолання професійних труднощів, спрямовані на поліп-

шення матеріального благополуччя, професійного визнання, кар'єрні мотиви та ін.

Реалізація даного принципу передбачає: систематичне відстеження результатів діяльності, об'єктивну оцінку професійного зростання педагогів та педагогічних колективів; надання допомоги педагогу, педагогічному колективу у визначенні тих сфер діяльності, де можна досягти успіху, проявити свої сильні сторони, показати зразок вирішення проблеми для інших своїх колег; визначення системи засобів, що спонукають кожного до пошуку і творчості, з урахуванням особливостей педагогів, їх можливостей; розробку положень про колективні та індивідуальні конкурси, огляди за результатами інноваційної, творчої діяльності педагогів; підтримку, заохочення ініціативи педагогів у постановці і вирішенні професійних проблем, цілеспрямовано займаються самоосвітою [8].

Один із системи принципів, запропонований Ю. Конаржевським, принцип мотивування та стимулювання. Особиста зацікавленість учителя в роботі сприяє прийняттю ним певних зобов'язань перед школою й колективом. Велику роль у цьому відіграє стимулювання педагога. Спектр такого стимулювання досить широкий – воно може мати моральний, матеріальний, психологічний характер, бути прямим або опосередкованим [9, с.80].

До методів педагогічного стимулювання належить метод "здорової конкуренції". Під поняттям "здорова конкуренція" розуміємо таку організацію змагання, коли кожен має можливість реалізуватися в педагогічному колективі в умовах сприятливого творчого соціально – психологічного клімату. До методів здорової конкуренції належать різноманітні професійні конкурси, засідання педагогічної ради у формі захисту роботи методичного об'єднання, педагогічного рингу, ділової гри, аукціону ідей тощо. Такий принцип роботи вимагає дотримання певних пунктів:

- справедливо використовуйте матеріальні й моральні стимули, а інакше вони стануть причиною розладу;
- кожен керівник повинен мати добре продуману систему стимулів і не зводити її лише до преміювання, нагородження грамотами, присвоєння звань. Ввічливість, усмішка, уважне та чуйне ставлення керівника до людини – це теж стимули, а іноді більш дієві, ніж нагороди;
- уся робота керівника з педагогами повинна будуватися на основі стимулювання їхньої діяльності. Слід створити умови для праці та саморозвитку вчителя, атмосферу взаємного задоволення тощо;
- слід використовувати стимули, щоб привернути увагу вчителів до ключових напрямків діяльності школи [9, с. 90].

Для стимулювання професійного розвитку педагогів необхідно виявляти і враховувати індивідуальну мотивацію, оскільки для одного педагога найбільш значущим стимулом є публічне визнання заслуг і можливість презентації досвіду, а для іншого – надання особливих умов праці і додаткових днів до відпустки. У зв'язку з цим в положенні відображено, що педагогу при визначенні виду заохочення надається право вибору з можливих стимулів, наявних на момент висунення на заохочення.

Індивідуально орієнтований підхід до підвищення професіоналізму педагогів здійснюється, якщо реалізуються наступні принципи.

Принцип "зони найближчого розвитку", обґрунтований Л.С. Виготським для навчання дітей, цілком може розглядатися в якості принципу методичного забезпечення педагогічної діяльності. В якості "зони найближчого професійного розвитку" виступає та зона, в якій педагог за допомогою своїх колег, учених, літератури,

що вивчається, може вирішити проблеми, що виникли у професійній діяльності. При цьому "зона найближчого професійного розвитку" для кожного педагога суто індивідуальна. Реалізація даного принципу передбачає:

- вивчення професійних труднощів, виявлення проблем у діяльності педагога;
- актуалізацію необхідних для професійного зростання знань і умінь (надання допомоги педагогу в усвідомленні своїх професійних труднощів і проблем);
- визначення індивідуальних завдань підвищення педагогічної кваліфікації;
- складання програми професійного зростання педагога;
- систематичну оцінку вирішення поставлених завдань і реалізації програми, їх коректування.

У своїх дослідженнях Л.В. Литвинюк [8, с. 16] виділила *принципи організації педагогічного стимулювання професійного зростання вчителів*:

- принцип рефлексії – передумовою здійснення стимулювання професійного зростання вчителів є критичний самоаналіз особистістю власних професійних якостей та результатів педагогічної діяльності;
- принцип урахування потреб педагога – потреби особистості формують її мотиваційну сферу, від якої залежить спрямованість професійної діяльності та активність її здійснення;
- принцип усунення психологічних бар'єрів особистості – основою педагогічного стимулювання професійного зростання вчителів є опора на сильні сторони особистості та подолання її психологічних бар'єрів;
- принцип опори на риси акцентуації педагога – знання рис акцентуації особистості дозволяє здійснювати процес стимулювання на основі її домінуючих позитивних властивостей;
- принцип професійної комфортності – це сукупність умов, створених у навчальному закладі, які б максимально сприяли реалізації особистісного потенціалу вчителя: рівень навчально-матеріальної бази, морально-психологічний клімат у колективі, доброзичливе ставлення директора школи до педагога, достатність свободи;
- принцип індивідуального підходу до особистості вчителя сприяє особистісній зацікавленості педагога, від чого зростає ефективність професійного самовдосконалення;
- принцип мобільності педагога – від активності вчителя у процесі його самовдосконалення залежить швидкість просування та ефективність досягнення бажаного професійного рівня.

Принципи поєднання індивідуальних і групових форм вивчення нових педагогічних технологій передбачають, що кожен педагог, вибираючи свою форму вивчення нових педагогічних технологій, може об'єднатися з іншими педагогами або включитися в роботу спеціально організованих груп з вивчення педагогічної теорії та практики. Реалізація даного принципу можлива через: вивчення професійних проблем, інтересів, потреб педагогів, їх класифікацію та визначення найбільш поширених запитів педагогів; визначення різних групових форм підвищення кваліфікації; надання можливості кожному педагогу вибирати свої способи і форми підвищення майстерності, добровільно брати участь в різних семінарах, на курсах і в інших формах методичної роботи; можливість самому педагогу запропонувати індивідуальну форму підвищення кваліфікації.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Отже, професійне зростання педагога визначено як процес, що спрямований на досягнення професіоналізму, який призводить до якісних змін

особистісної сфери та професійної діяльності вчителя. Воно передбачає постійне підвищення їх кваліфікації, пошук можливостей найповніше реалізувати себе як професіонала, посилення організованості, самостійності та відповідальності, здатність до інноваційної діяльності. Важливими чинниками професійного зростання вчителів є: прагнення до самовдосконалення, самоосвіта, компетентність та майстерність педагога, покращення його матеріального становища, підвищення кваліфікації (через атестацію) та іміджу, кар'єрне зростання.

Список використаних джерел

1. Адольф В.А. Профессиональная компетентность современного учителя: монография [Текст] / В.А. Адольф. – Красноярск: КрГУ, 1998. – 286 с.
2. Веснин В.Р. Практический менеджмент персонала [Текст]: пособие по кадровой работе / В.Р. Веснин. – М.: Юрист, 1998. – 496 с.

3. Маркова А. К. Психология профессионализма [Текст] / А.К. Маркова. – М.: Международный гуманитарный фонд "Знание", 1996. – 308 с.
4. Перехейда О. Стимулювання професійної майстерності педагога – важливий чинник управління [Текст] / О. Перехейда // Рідна школа. – 2004. – №5. – С. 30-32.
5. Санжарівська Н.В. Самоосвітня діяльність педагогів [Текст] / Н.В. Санжарівська // Управління школою. – 2010. – №8. – С. 17-19.
6. Байкова Л.А. Педагогическое мастерство и педагогические технологии [Текст]: Учеб. пособие / Под ред. Л.К. Гребенкиной, Л.А. Байковой. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Педагогическое общество России, 2000. – 251 с.
7. Сластенин В.А. Рефлексивная культура и профессионализм учителя [Текст] / В.А. Сластенин // Педагогическое образование и наука. – 2005. – № 3. – С. 37-42.
8. Литвинюк Л. В. Педагогічне стимулювання професійного зростання вчителів загальноосвітніх навчальних закладів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: за спец. 13.00.04 – теорія та методика проф. освіти / Литвинюк Людмила Вікторівна. – Кіровоград, 2007. – 25 с.
9. Конаржевский Ю.А. Анализ итогов учебного года: [Текст]: учебн. пособие / Ю.А. Конаржевский; Челябинск: ЧТПИ, 1985. – 96 с.

Надійшла до редколегії 23.03.16

Т.Д. Перепелюк, канд. психол. наук, доц.

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины, Умань

ПОВЫШЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МАСТЕРСТВА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ РАБОТНИКОВ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

В статье проведен анализ современных исследований факторов, принципов и условий стимулирования и повышения профессионального мастерства педагога. Важными факторами профессионального роста учителей являются: стремление к самосовершенствованию, самообразование, компетентность и мастерство педагога, улучшение его материального положения, повышение квалификации и имиджа, карьерный рост.

Ключевые слова: педагог, компетентность, профессиональный рост, саморазвитие, готовность.

T. Perepelyuk, PhD in Psychology

Pavlo Tychyna State Pedagogical University of Uman, Uman

PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHING STAFF IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article analyzes the current research factors, principles and conditions for promotion and improvement of professional skills of the teacher. Important factors of professional growth of teachers are: self-improvement, self-education, competence and skill of the teacher, improving his financial position, advanced training, image and career.

Keywords: teacher competence, professional growth, self-development, readiness.

УДК 159.99

Н.А. Сторожук, канд. психол. наук,
Н.М. Мась, канд. психол. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
В.В. Покотило
Оперативне командування "Північ"

СУЧАСНИЙ СТАН СИСТЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Стаття присвячена розгляду сучасного стану системи психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції, членів їх сімей та інших категорій постраждалих від військових дій. Подається аналіз правових основ, на яких ґрунтується функціонування вітчизняної системи психологічної реабілітації. Значна увага приділяється розгляду напрямків діяльності різноманітних закладів та організацій по наданню послуг з психологічної реабілітації постраждалим від військових дій.

Ключові слова: психологічна реабілітація, реабілітаційний центр, закон, учасники бойових дій.

Постановка проблеми. Бойові дії, що тривають на Сході України, поповнюють ряди тих, хто потребує психологічної реабілітації, і їх кількість постійно зростає. За даними директора Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України Н. Агаєва: "Для 80 % особового складу, який побував у зоні військових дій на сході країни, характерні агресивність, запальність, напади гніву, стан тривоги, порушення сну, розсіяна увага, тремор (тремтіння) рук, інші ознаки впливу психотравмуючих чинників бойової обстановки". Тому, необхідно як можна швидше створювати комплексну систему соціальної, психологічної, медико-психологічної реабілітації військовослужбовців ЗС України, їх родичів та біженців, які вимушено залишили місця постійного проживання. "Якщо цього не буде зроблено, – зазначає член "Української асоціації фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій" М. Кехтер, – у найближчі 20 років ми

матимемо великі проблеми. У 1970-х роках після війни у В'єтнамі Сполучені Штати Америки втратили людей значно більше, ніж під час бойових дій через алкоголізм, наркоманію, самогубства, криміналізацію колишніх військових. У 25 % учасників бойових дій, які навіть не мали каліцтва, згодом загострилися різні психічні та психологічні порушення, а серед поранених і покалічених таких було 42 %, до 100 тис. ветеранів у різний час наклали на себе руки, а від 35 до 45 тис. донині ведуть усамітнений спосіб життя" [8].

Варто зазначити, що медико-лікувальна система в Україні являє собою потужне розгалуження установ різних профілів, в яких сьогодні надається кваліфікована медична допомога постраждалим внаслідок проведення АТО. Після закінчення терміну лікування у закладах охорони здоров'я, як правило, учасники бойових дій мають глибокі душевні та фізичні вади і

не завжди готові повернутися до нормального життя, потребують додаткової спеціалізованої допомоги, зокрема психологічного відновлення. Аналіз періодичних видань та Інтернет-ресурсу вказують на те, що система психологічної реабілітації в Україні знаходиться поки на етапі становлення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій засвідчує значний інтерес науковців до проблеми психологічної реабілітації. Помітний внесок у дослідження різних аспектів психологічної реабілітації було внесено працями вітчизняних та зарубіжних вчених: Н. Агаєва, М. Варія, В. Березовця, С. Захарика, В. Знакова, В. Лескова, В. Ковтуна, П. Корчемного, А. Маклакова, В. Попова, О. Сафіна, В. Стасюка, Н. Тарабриної, Д. Шпігеля, Р. Linley, J. Stephen, A. Wallasetta in.

Мета даної публікації полягає у проведенні теоретичного аналізу сучасного стану вітчизняної системи психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції.

Викладення основного матеріалу дослідження.

Проаналізуємо ключові положення нормативно-правової бази щодо створення системи психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. Стаття 3 Конституції України прямо вказує на те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [2].

У Законі України від 6 грудня 1991 року N 1934-XII "Про Збройні Сили України" [5], в Законі України від 22.10.1993 № 3551-XII "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" [6] та низці інших законодавчих актів конкретизують вказане положення Конституції щодо створення належних умов для підтримання здоров'я та активного довголіття учасників бойових дій та інвалідів війни.

На даний момент ухвалений Закон України "Про внесення зміни до статті 11 Закону України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей", згідно з яким військовослужбовці, учасники бойових дій та прирівняні до них особи, особи, звільнені з військової служби, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції чи виконували службово-бойові завдання в екстремальних (бойових) умовах, в обов'язковому порядку повинні пройти безоплатну психологічну, медико-психологічну реабілітацію у відповідних центрах.

Особливості організації та надання психологічної допомоги учасникам антитерористичної операції та членам їхніх родин досить повно висвітлюється у Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 31 березня 2015 р. № 359-р "Про затвердження плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції". В даному документі конкретизована низка заходів щодо створення цілісної системи психологічної реабілітації та забезпечення соціальної підтримки учасників антитерористичної операції та членів їхніх родин з урахуванням зарубіжного досвіду функціонування таких систем у постконфліктних ситуаціях.

Розглянемо сили та засоби, що задіяні в країні для реабілітації та надання психологічної допомоги учасникам антитерористичної операції та постраждалим від бойових дій.

Постановою Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2014 року № 326 була створена Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції. Основне призначення даного відомства полягає у реалізації державної політики у сфері соціального захисту ветеранів війни та учасників ан-

титерористичної операції, зокрема щодо забезпечення їх адаптації та психологічної реабілітації, забезпечення санаторно-курортним лікуванням, технічними та іншими засобами реабілітації, забезпечення житлом ветеранів війни, надання їм освітніх послуг, соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, які звільняються з військової служби, інших учасників антитерористичної операції та осіб, звільнених з військової служби, організації їх поховання [7].

Також, на виконання Указу Президента України від 14 листопада 2014 року № 880/2014 "Про Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 листопада 2014 року", доручення Секретаріату Кабінету Міністрів України від 24.11.2014 р. № 42513/1/1-14 щодо виконання пункту 9 Протокольного рішення Адміністрації Президента України стосовно реабілітації ветеранів війни проводиться психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції в госпіталях ветеранів війни.

Сьогодні в Україні налічується 29 госпіталів ветеранів війни, діяльність яких визначена Законом України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту". В даних установах створена сучасна лікувальна та матеріально-технічна база, яка налічує 8,5 тис. ліжок, а також повністю укомплектовані кваліфікованими кадрами, які мають значний досвід по реабілітації учасників бойових дій. В госпіталях надаються послуги по фізичній, медичній, психолого-психіатричній та соціально-побутової реабілітації учасників бойових дій [7].

З метою надання психологічної допомоги населенню, що перебуває в кризовій ситуації, волонтерами-психологами, психотерапевтами та психіатрами у 2013 році створена громадська організація "Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій" (Психологічна кризова служба). Діяльність даної організації спрямована на:

- надання психологічної допомоги сім'ям загиблих під час подій Євромайдану та загиблих учасників АТО;
- здійснення психологічного супроводу переселенців з Криму та зі Сходу країни;
- проведення заходів щодо психологічної підготовки учасників АТО та кризової психологічної допомоги військовим безпосередньо в районі проведення АТО;
- психологічна допомога військовополоненим;
- надання психологічної кризової допомоги тим, хто був поранений під час участі в АТО та перебувають на лікуванні в лікарнях та госпіталях;
- проведення заходів соціально-психологічної реабілітації учасників Майдану та учасників АТО [10].

За сприяння даної громадської організації відкрито 12 регіональних реабілітаційних центрів для надання психологічної допомоги учасникам бойових дій, їх сім'ям, сім'ям поранених й загиблих учасників антитерористичної операції та біженцям зі Сходу України й АР Крим. Також з 25 січня 2014 р. при даній асоціації діє гаряча лінія з цілодобовим чергуванням щодо надання психологічної допомоги постраждалому населенню внаслідок подій в Луганській та Донецькій областях.

У травні 2014 році у зв'язку зі складною ситуацією в Україні благодійним фондом "Допоможемо" було організовано психологічну допомогу переселенцям з зони бойових дій. При штабі фонду постійно працюють психологи, які допомагають батькам-переселенцям та їх дітям адаптуватись на новому місці, прийняти складну ситуацію в їх житті.

Спільними зусиллями Інституту психології імені Г.С. Костюка та кафедри загальної і медичної психології та педагогіки Національного медичного університету

імені О.О. Богомольця за підтримки Товариства психологів України та Української асоціації лікарів-психологів створено постійно діючий "Кризовий центр медико-психологічної допомоги" (рішення вченої ради Інституту (протокол №1 від 03.02.2014 р.) та вченої ради медико-психологічного факультету НМУ імені О.О. Богомольця (протокол №6 від 13.02.2014 р.) [3].

За час роботи центру було відкрито гарячу лінію "Телефон довіри" з цілодобовим чергуванням (3 лінії, основні мобільні оператори), проводиться очне консультування з надання безкоштовної психологічної та психотерапевтичної допомоги громадянам у приміщеннях Інституту та кафедри загальної і медичної психології та педагогіки НМУ імені О.О. Богомольця, організований відбір та навчання фахівців для проведення психологічної реабілітації учасників АТО та постраждалим від бойових дій на Сході України.

Робота Кризового центру ведеться за наступними напрямками:

- невідкладна консультативна та інформаційна допомога людям, які знаходяться в кризовому стані чи проблемній ситуації;
- консультативно-психологічна, психотерапевтична, психокорекційна допомога дітям, батькам та дорослим (індивідуальна та групова робота);
- спеціалізація волонтерів, психологів, соціальних працівників для роботи з гострою травмою та ПТСР.

На основі звернень головного управління по роботі з особовим складом Збройних сил України від 17.06.2014 та 08.07.2014 між Міністерство оборони України та Кризовим центром медико-психологічної допомоги було укладено договір про співробітництво у сфері практичних, аналітичних, методологічних та методичних аспектів психологічного забезпечення діяльності військовослужбовців Збройних Сил України в умовах протидії гібридній військовій агресії. У зв'язку із цим рішенням роботу кризового центру було доповнено такими заходами:

- методична та психодіагностична робота з військовими психологами та військовослужбовцями: діагностика негативних психологічних станів та розладів військовослужбовців, які зумовлені участю в збройному конфлікті; методичне забезпечення психологічної реабілітації військовослужбовців; методичне забезпечення підготовки військових психологів; психолого-аналітична та психолого-прогнозувальна робота тощо;
- проведення комплексу психологічних та соціальних заходів, спрямованих на профілактику та реабілітаційну роботу з військовослужбовцями: інформування рядового та офіцерського складу з питань гострої травми та її наслідків з метою профілактики; формування навичок надання першої психологічної допомоги один одному; підготовка військових психологів до роботи в умовах військових дій (робота з масовою гострою травмою); проведення індивідуальної та групової роботи з актуальними проблемами військових; психологічний супровід загонів, що готуються до виїзду в зону бойових дій.
- консультативна та психотерапевтична робота: психотерапевтичний супровід поранених бійців, які брали участь в оперативно-бойових діях; робота з ПТСР; робота з родинами постраждалих.

Для участі в організації групової та індивідуальної роботи, надання психологічної допомоги учасникам антитерористичної операції було прийняте рішення про створення мобільних груп волонтерів – співробітників Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та кафедри загальної і медичної психології та педагогіки НМУ

імені О.О. Богомольця (Протокол №6 від 26 червня 2014 року, Протокол №10 від 26 червня 2014 року).

З 2015 року в 20 обласних центрах України розпочала свою роботу Всеукраїнська мережа Центрив психологічної допомоги "Крок назустріч". У регіональних реабілітаційних центрах команда волонтерів-психологів надає безкоштовну психологічну допомогу постраждалим від військових дій в зоні АТО (переселенцям, біженцям, учасникам бойових дій, сім'ям загиблих та поранених, очевидцям, працівникам служб екстреної допомоги та швидкого реагування) шляхом індивідуальних консультацій, у психологічних групах, а також по телефону та за допомогою Skype.

Фонд "Крок назустріч" співпрацює з міжнародними центрами, які опікуються проблемами допомоги військовослужбовцям, їхнім родинам і дітям біженців та мігрантів. Це, зокрема, польський міжурядовий Інститут європейської демократії та "Група Помпідю" при Раді Європи, німецький благодійний фонд "Міжнародна асоціація підтримки України" та інші [4].

Також надання послуг з психологічної та соціальної допомоги населенню, постраждалому внаслідок бойових дій, здійснюється Центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (далі – ЦСССДМ) та у 20 приватних реабілітаційних центрах у різних регіонах України [1]. Соціально-психологічне відновлення в них проводиться за п'ятьма напрямками: тілесно-орієнтована терапія, арттерапія, когнітивно-поведінкова терапія, психодинамічна терапія та консультування родин учасників АТО.

Для надання послуг по відновленню постраждалих задіяно 16 санаторіїв у різних регіонах України, які підпорядковані місцевим органам влади (можливість розміщення до 1600 чол.). В основному, це типові радянські санаторії, мають повний спектр фізіотерапевтичної апаратури, бальнеологічні відділення, плавальні лікувальні басейни тощо. Проте, більшість апаратури, яка використовується в даних закладах, вже морально застаріла, а головне – відсутній сучасний системний підхід до реабілітаційного процесу учасників бойових дій.

На початку року Урядом держави і керівництвом НАТО було прийняте рішення про початок роботи 5 трастових фондів для України, серед яких один фонд створений з метою соціально-психологічної адаптації та професійної перепідготовки військовослужбовців – учасників антитерористичної операції в Україні. Контрибуторами фонду стали Греція, Люксембург, Норвегія, Португалія і Туреччина.

Розробкою наукових програм, протоколів медичної та соціально-психологічної реабілітації, методичним керівництвом реабілітаційних закладів займаються дев'ять науково-дослідних установ, зокрема Науково-дослідний інститут реабілітації інвалідів Вінницького національного медичного університету імені М.І. Пирогова, Український науково-дослідний інститут медичної реабілітації та курортології (м. Одеса), Український науково-дослідний інститут соціальної і судової психіатрії та наркології (м. Київ); Український державний науково-дослідний інститут медико-соціальних проблем інвалідності (м. Київ), "Українська асоціація психотерапевтів", "Психологічна кризова служба" (м. Київ) та Державної служби у справах ветеранів війни та учасників АТО (м. Київ).

Так, даними установами уже розроблено трирівневу систему реабілітації "Три кроки повернення до мирного життя" ("Three steps for back to peaceful life"), відповідно до якої рання реабілітація починається у ВМКЦ після завершального хірургічного втручання. Там же, відбувається оцінювання функціональних порушень, складається паспорт реабілітації поранених включно з огля-

дом психолога та передається на наступний етап – у реабілітаційне відділення (клініку), де проводиться як фізична, так і психологічна реабілітація та робота з соціальними працівниками. Третій етап – санаторна реабілітація, поєднана з соціальною адаптацією (підключення соціальних служб) [9].

У зв'язку із необхідністю залучення значної кількості кваліфікованих фахівців для забезпечення реабілітаційного процесу учасників АТО планується навчання персоналу через майстер-класи, які зголосилися провести фахівці з США, Канади, Великої Британії, в перспективі – навчання українських фахівців у Канаді. До того ж, з метою уникнення непрофесіоналізму, в окремих випадках при наданні психологічної допомоги постраждалим, розробляються стандарти (критерії) допуску психологів до здійснення заходів психологічної реабілітації.

Перейдемо до розгляду реформ щодо психологічного відновлення особового складу після виконання завдань за призначенням, що запроваджуються в Міністерстві оборони України.

На даний момент перед співробітниками Департаменту соціальної та гуманітарної політики Міністерства оборони України, Головного управління по роботі з особовим складом Збройних сил України стоїть нагальне завдання щодо розробки пакету відповідних нормативно-правових документів, що регламентують сучасну систему психологічного забезпечення Збройних Сил України в умовах проведення АТО, зокрема питання розробки процедур психологічного відновлення та реабілітації, пошуку ресурсів та засобів для забезпечення даних процесів.

Так, Департаментом соціальної та гуманітарної політики Міністерства оборони України розробляється Положення про медико-психологічну реабілітацію військовослужбовців сил антитерористичної операції під час відновлення боєздатності (буде введено наказом Міністра оборони України). Дане положення визначає процедуру проведення та містить рекомендації щодо організації порядку виконання медико-психологічної реабілітації військовослужбовців сил антитерористичної операції під час відновлення боєздатності.

З метою зменшення психогенних втрат та нівелювання наслідків травматизації особового складу, що приймає участь у антитерористичній операції НГШ ЗСУ від 04.02.2015 року, затверджена Тимчасова інструкція щодо організації психологічного супроводження та психологічного відновлення військовослужбовців. Ця інструкція передбачає впровадження у військах (силах) триступеневої системи роботи щодо організації психологічного супроводження та психологічного відновлення військовослужбовців, оптимізації їх морально-психологічного стану, надання додаткової психологічної допомоги особам, які мають первинні ознаки посттравматичного стресового розладу, гострого стресу та кризового психоемоційного стану.

Внаслідок неодноразової реструктуризації, протягом багатьох років, структур, які відповідають за питання гуманітарного та морально-психологічного забезпечення військ, виникла проблема нестачі фахівців з психологічною освітою та досвідом роботи з психологічними наслідками участі військовослужбовців у збройних конфліктах, які могли б надавати якісну психологічну допомогу постраждалим та вести консультативну роботу при створенні законодавчого підґрунтя системи психологічної реабілітації в Збройних Силах України. Проте,

вже за час тривання антитерористичної операції створена Психологічна служба Збройних Сил України, яка займатиметься відповідною підготовкою та реабілітацією військовослужбовців, задіяних у проведенні АТО.

На виконання заходів, запланованих Генеральним штабом Збройних сил України (№ 335/3555 від 08.07.2014), спрямованих на підвищення ефективності морально-психологічного забезпечення особового складу військових підрозділів у зоні проведення антитерористичної операції створені позаштатні мобільні групи психологічного забезпечення. Основні завдання, які стоять перед фахівцями даних груп: надання екстреної психологічної допомоги учасникам антитерористичної операції, відновлення їх морально-психологічного стану, проведення заходів з психологічної едукції (просвіта) та надання дієвої допомоги у вирішенні проблемних питань під час виконання завдань за призначенням.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Отже, урядом держави та керівництвом оборонного відомства вже здійснені значні кроки в бік розв'язання проблем по створенню дієвої системи психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. Цей процес тривалий і нелегкий, враховуючи той факт, що Україна не має відповідного досвіду, і на кожному кроці зіштовхується з виникненням проблем у сфері законодавства, що обумовлює функціонування даної системи, з проблемами нестачі кваліфікованих фахівців, які спеціалізуються на подоланні наслідків екстремальних ситуацій, з проблемами обмеженого фінансування тощо. Розв'язати всі проблеми буде нелегко, проте, на нашу думку, це стане можливим при повній мобілізації зусиль представників державних органів, медиків, волонтерів та за підтримки зарубіжних партнерів.

Список використаних джерел

1. Довідка про підтримку учасників антитерористичної операції [Електронний ресурс]. □ режим доступу: <http://www.sobes-ter.gov.ua/dovidka-ato.html>
2. Конституція України [Електронний ресурс]. □ режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
3. Кризовий центр медико-психологічної допомоги Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та Національного медичного університету імені О.О. Богомольця [Електронний ресурс]. □ режим доступу: <http://naps.gov.ua/ua/press/releases/380/>
4. Крок назустріч [Електронний ресурс]. □ режим доступу: <http://krokcenter.org/pro-nas>
5. Про Збройні Сили України [Електронний ресурс]. □ режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>
6. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту [Електронний ресурс]. □ режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>
7. Про утворення Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції [Електронний ресурс]. □ режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/326-2014-%D0%BF>
8. Соціально-психологічна та медична реабілітація учасників АТО [Електронний ресурс]. □ режим доступу: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=858:reabilitatsiya-uchasnikiv-ato&catid=8&Itemid=350
9. Три кроки повернення до мирного життя [Електронний ресурс]. □ режим доступу: <http://na.mil.gov.ua/15907-tri-kroki-povernennya-do-mirnogo-zhittya>
10. Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій [Електронний ресурс]. □ режим доступу: <http://cd-platform.org/competition/1263-ukrainska-asotsiatsiia-fakhivtsiv-z-podolannia-naslidkiv-psykhotravmuuiuchykh-podii-psykholohichna-kryzova-sluzhba>

Надійшла до редакції 26.01.16

Н.А. Сторожук, канд. психол. наук,
Н.Н. Мась, канд. психол. наук
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев
В.В. Покотило
Оперативное командование "Север"

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ СИСТЕМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ УЧАСТНИКОВ АНТИТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ ОПЕРАЦИИ

Статья посвящена рассмотрению современного состояния системы психологической реабилитации участников антитеррористической операции, членов их семей и других категорий, пострадавших от военных действий. Приводится анализ правовых основ, на которых основывается функционирование отечественной системы психологической реабилитации. Значительное внимание уделяется рассмотрению направлений деятельности различных учреждений и организаций по оказанию услуг по психологической реабилитации участников боевых действий.

Ключевые слова: психологическая реабилитация, реабилитационный центр, закон, участники боевых действий.

N. Storozhuk, Ph.D in Psychology,
N. Mas, Ph.D in Psychology
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
V. Pokotylo
Operational Command "North", Kyiv

CURRENT STATE OF PSYCHOLOGICAL REHABILITATION SYSTEM OF ANTI-TERRORIST OPERATION PARTICIPANTS

The article considers the modern state of the system of psychological rehabilitation of anti-terrorist operations participants, their families and other categories of people affected by hostilities. The analysis of legal fundamentals, which are the basis for functioning of national system of psychological rehabilitation is represented in the article. Considerable attention is developed to activities of the various agencies and organizations which provide psychological rehabilitation of combatants.

Keywords: psychosocial rehabilitation, rehabilitation center, law, combatants.

УДК 159.923+159.94

О.Д. Сафін, д-р психол. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

РЕАБІЛІТАЦІЯ ТА РЕАДАПТАЦІЯ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Обґрунтовуються психологічні засади створення у державі системи реадaptaції та реабілітації осіб, що брали участь в антитерористичній операції на Сході України. При цьому основний наголос робиться на тому, що стан адаптації комбатанта у післяекстремальних умовах більшою мірою пов'язаний з особливостями мотиваційно-сислової сфери його особистості.

Ключові слова: реадaptaція, реабілітація, комбатант, післяекстремальні умови, мотиваційно-сислова сфера, особистість.

Постановка проблеми. Шість хвиль мобілізації (навіть без урахування призовів) породили небачуваний до цього феномен – зараз у країні майже в усіх вікових групах є ті, хто пройшов через фронт. І, якщо додати до безпосередніх учасників АТО тих, хто волонтерів на їхню користь, виявиться, що найбільш пасіонарна частка суспільства у тій чи іншій формі отримала бойовий досвід. Але наслідки перебування на фронтівій території не змушують на себе чекати – якщо у одних цей досвід каталізує потужне особистісне зростання, то в інших – стан перманентної фрустрованості з деструкцією усіх сфер життєдіяльності.

Як відомо, у 2014 році Україна і НАТО прийняли рішення про початок роботи п'яти трастових фондів для України. Одним з таких є фонд (контрибутором – Греція, Люксембург, Норвегія, Португалія і Туреччина), який спрямований на задоволення потреб психологічної та соціальної адаптації військовослужбовців, які брали участь в АТО. Його метою є перепідготовка, психологічна та соціальна адаптація цих військовослужбовців.

У той же час приємно констатувати, що громадянське суспільство і наукова спільнота створили гарні площадки для обговорення, обміну досвідом і пошуку шляхів психологічної реабілітації і реадaptaції комбатантів після їхнього повернення з зони бойових дій. Останнім свідченням на користь цього є науково-практичні конференції, що відбулися 10 грудня 2015 року у Національній академії Державної прикордонної

служби ім. Б. Хмельницького, а вже у 2016 році – 12–13 лютого – у КНУ ім. Тараса Шевченка і 18–19 лютого у Сумському державному педагогічному університеті ім. А. С. Макаренка, 16 березня – в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Численні наукові пошуки не лише не вичерпали проблему адаптації, а й, навпаки, засвідчили її глибину і багатовимірність. Результати досліджень проблеми реадaptaції представників Збройних сил, інших збройних формувань та правоохоронних органів України, вимушених переселенців, які постраждали від дій сепаратистів та російських військ на Луганщині та Донеччині, доводять нерозривний взаємозв'язок успішності реадaptaції і з індивідуальними, і з індивідуально-психологічними особливостями особистості, і з характером її життєдіяльності [1-3].

Слід зазначити, що уперше термін "післятравматична стресова адаптація" було операціоналізовано Е. Лазебною, ми ж його розглядаємо як тотожний психологічній реадaptaції [4]. Цьому періоду роботи передусе етап психологічної реабілітації комбатанта. Від успішності завершення саме цього етапу залежить поступова і гармонійна інтеграція комбатанта у мирний етап життя, де б останній не здійснювався – у своєму підрозділі чи поза межами військової служби взагалі, хоча, природно, тут є певні відмінності.

Мета статті – обґрунтувати психологічні засади створення у державі системи реадaptaції та реабілітації осіб, що брали участь в антитерористичній операції на Сході України.

Викладення основного матеріалу дослідження.

Проблема реабілітації і реадaptaції комбатантів із післятравматичним синдромом (ПТСР) – одна з найбільш складно вирішуваних. Переважаючою до початку бойових дій на Сході України позицією професійного товариства щодо ветеранів війн, які страждають на ПТСР, була установка на те, що необхідно відволікти їхню увагу від травмуючих подій, що стали причиною ПТСР, і таким чином допомогти їм стати, так би мовити, "нормальними", пристосувати свій спосіб поведінки до загальноприйнятих мірок. Ідея полягає у тому, що людина, яка отримала психічну травму, повинна модифікувати свою поведінку так, щоб не виділятися з основної маси громадян, які у своїй більшості дотримуються схожих поглядів на те, яка поведінка є соціально прийнятною, а яка – ні. Однак, така адаптація навряд чи допоможе індивіду, який перебував тривалий час в екстремальній обстановці, повернути і душевний спокій, і радість життя. Подібний підхід може ввести ветерана в оману, що для одужання він нібито повинен модифікувати свою поведінку, щоб стати "як усі", а отже, перестати діяти, мислити і відчувати оригінально. Більшість комбатантів, що намагаються реадaptуватися, привчити себе до "нормальної" поведінки, головні труднощі відчувають через те, що їм як лікування пропонують просто "стерти" минуле, через що з пам'яті будуть втрачені не лише потворні фантоми війни, а і уроки шляхетності, честі і героїзму. Такий шлях не веде до інтегрованості особистості, оскільки він пропонує лікувати вже наслідки захворювання, але не його причину, і тому метою подібного "лікування" є скоріше за все не психічне здоров'я, а лише психопрофілактика девіантної поведінки. Через це зазначений підхід нездатний привести до справжнього одужання комбатанта.

На сьогодні накопичено багато теоретичного, емпіричного і практичного матеріалу, але цього виявляється недостатньо для того, щоб реабілітація і реадaptaція були високоєфективними. За результатами аналізу наукової літератури та описів практичного досвіду роботи структур по роботі з особовим складом, нами виявлено, що робота психологів та інших фахівців спрямована перш за все на подолання симптомів, інколи – наслідків, рідше – причин ПТСР, про що зазначалося вище. При цьому основну увагу фахівці приділяють, як правило, минулому комбатанта, що не може вважатися ефективним. Більш того, він може зруйнувати крихку рівновагу, адаптацію цього комбатанта у бік травми. Пошуки "ліків" від незрозумілої хвороби, яка псує психосоматичне самопочуття комбатанта, не даючи побудувати своє подальше життя, подальший розвиток ПТСР, повинні будуватися на нелегких шляхах особистісного зростання, про що мова нижче.

На нашу думку, система реадaptaції ветеранів АТО має здійснюватися разом із заходами з психологічної реабілітації і базуватися на двох основних підходах. Згідно з першим, реабілітація і реадaptaція розуміються як відновлення цільового психологічного ресурсу учасників бойових дій. У цьому аспекті продуктивною є спроба В. Алещенка визначити пріоритетні напрямки підвищення ефективності психологічного забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців військових контингентів в єдиній системі морально-психологічного забезпечення воєнної організації держави [5]. Реабілітаційній та реадaptaційній

роботі в ній належить особливе місце. Одним з важливих завдань роботи на стратегічному рівні вирішення завдань психологічного забезпечення є розгортання системи психологічної реабілітації та соціально-психологічної реадaptaції, яка передбачає урахування прогностичних обсягів психотравматизації учасників бойових дій та потреби у їхній психологічній корекції. На оперативному рівні найбільш важливим є реалізація першого етапу соціально-психологічної реадaptaції ветеранів війни. При цьому реадaptaція та реабілітація містять такі елементи: "психологічний карантин" (залишення учасників бойових дій певний час у військовому колективі підрозділу з поступовим допуском до них інших осіб); створення реадaptaційного соціального середовища у державі, пунктах постійної дислокації, у їхніх сім'ях; здійснення психореабілітаційних заходів з військовослужбовцями, які зазнали психотравматизацію; психологічний моніторинг станів військовослужбовців, які повернулися з зони АТО.

Згідно з другим підходом реабілітація і реадaptaція розуміються як відновлення соціального та психічного статусів комбатанта, а також підвищення його адаптивних можливостей у мирний час [6 та ін.].

Проблема реадaptaції і відновлення психіки та організму військовослужбовця після бойових дій набуває актуальності практично одразу після їхнього закінчення. Таке розуміння проблеми "психологічної дезінфекції" сформувалося не відразу. Ніхто чомусь не згадує радянські післявоєнні часи, історію свого роду, коли після досвід участі у Другій світовій війні пройшла чільна частина чоловічого населення колишнього СРСР. Саме ті, хто повернувся живим додому, скалічений бойовим травматичним стресом, залишався з цією проблемою сам на сам, бо через надмірну ідеологізацію психологічної науки цю мегапроблему ніхто не міг і не хотів ідентифікувати, не те що вирішувати.

Але, найбільш просунутими у цьому питанні є фахівці армії США. У США навіть створено Міністерство у справах ветеранів США (United States Department of Veterans Affairs) – виконавчий департамент уряду США. До речі, це друге за величиною федеральне міністерство після міністерства оборони США з чисельністю персоналу близько 345 тисяч осіб [7]. Крім того, у США ефективно функціонує допомога особам, які давно страждають на ПТСР, яка виявляється через мережу спеціалізованих громадських установ [8].

Реадaptaційна система США будується на установці, що реадaptaція починається у зоні бойових дій і при виведенні військ з цієї зони. При цьому акцентується увага на таких аспектах: війська, що виведені з зони бойових дій, мають потребу у психологічній підтримці; воякам, що повертаються додому, необхідно влаштувати теплий прийом, контекст якого – "Ентузіазм, прощення і турбота". Робота по оцінці психологічного стану вояків і ліквідації психологічних наслідків впливу бойових дій на їхню психіку повинна проводитися під час переформування і передислокації частин. "Втома після бою" може трансформуватися у посттравматичні розлади психіки – це цілком природна реакція людини, яка потрапила у протиприродну ситуацію [9].

Тому, система реадaptaції має будуватися з урахуванням потреб як самого учасника антитерористичної операції, так і його найближчого соціального оточення. Мета діяльності фахівців на етапі виходу з зони її проведення – задоволення природних потреб комбатантів (визнання, розуміння, престиж). Необхідними є також заходи зі зняття у них психологічної напруженості, а також психологічної підготовки до мирного етапу життя. На цьому етапі, як свідчить світовий досвід, доцільним є проведення таких заходів,

як здійснення ретельного аналізу бойових дій військовослужбовців з оцінкою персонального внеску кожного у вирішення поставлених перед підрозділом (частиною) бойових завдань. Під час реадaptaції комбатантів необхідно долучати до немонотонної і у той же час нескладної діяльності (це може бути бойове навчання або робота з обслуговування військової техніки, чи написання листів рідним та близьким, культурно-просвітницька та спортивно-масова робота). Малорухомі заходи слід звести до мінімуму. Необхідно також організувати спеціальну психологічну підготовку комбатантів до життєдіяльності у мирний час. Для цього можна використовувати лекції, бесіди, консультації, групові заняття. Як свідчить досвід проведення реадaptaції комбатантів, вже на цьому етапі необхідно з дотриманням принципу конфіденційності ретельно виявляти тих з них, які отримали бойові психічні травми, оскільки, чим більше часу проходить з моменту її отримання, тим більше шансів, що у комбатанта може розвинути важка форма дезадaptaції.

Якщо розуміти реабілітацію і реадaptaцію військовослужбовця як відновлення його психічного і соціального статусу, а також підвищення рівня його адаптивних можливостей у мирний час, то можна скористатися запропонованою системою психологічної реадaptaції ветеранів бойових дій: перший її рівень базується на потенціалі, який мають військові частини і військові комісаріати; другий її рівень – це використання відомчих санаторіїв, будинків відпочинку, турбаз, реабілітаційних центрів. До третього рівня цієї системи належать державні і недержавні реабілітаційні центри. Світовий досвід свідчить, що кількість і пропускна здатність реабілітаційних центрів повинні забезпечувати перебування у них кожного ветерана протягом одинадцяти тижнів, у тому числі з їхніми дружинами і дітьми [10, с. 38]. Психологічні заходи, спрямовані на подолання ПТСР, здійснюються у комплексі з медикаментозною терапією і роботою з відновлення соціального статусу комбатанта. Насамперед, це нелікарняна терапія, індивідуальна і групова психотерапія; сімейне консультування; методики релаксації і біологічного зворотного зв'язку; фізіотерапія, фармакотерапія. Шлях до одужання полягає у когнітивній переробці травми, трансформації особистості через особистісне зростання [11]. Для одужання ветерану необхідно прийти до згоди з самим собою і реальними подіями свого військового життя [12].

Ефективність психологічного забезпечення оцінюється через досягнення необхідного стану психологічного ресурсу комбатанта, який має бути готовий діяти за необхідності як у бойовій обстановці, так і нормально жити у мирний час після курсу психологічної реабілітації і реадaptaції.

Основні напрямки, форми і методи роботи психолога з поступового переходу від психологічної реабілітації комбатанта до його післятравматичної стресової адаптації. Військові психологи здійснюють психологічну реабілітацію як у зоні антитерористичної операції, так і в мирний час, у пунктах постійної дислокації частин та підрозділів. У технологічному і методичному аспектах ця робота у різних умовах має суттєві відмінності: у зоні бойових дій психологічна реабілітація безпосередньо пов'язана з психологічною допомогою і підтримкою, а у мирній ситуації вона здійснюється комплексно, разом з медичними заходами, а також повноцінним відпочинком. Вона передбачає роботу з сім'єю комбатанта, діяльність по відновленню соціального статусу за умови наявності підготовленої для цього матеріально-технічної бази. Діяльність

психолога в аспекті психологічної реабілітації має будуватись за такими напрямками: організаційна робота (планування діяльності, підготовча і безпосередня робота); психотерапевтичний вплив (цілеспрямована модифікація індивідуально-психологічних параметрів комбатанта, вербальний і невербальний впливи на когнітивну, емоційно-вольову, мотиваційну сфери його особистості, створення комфортних умов військової служби); психодіагностика (виявлення психологічних характеристик комбатантів, військових колективів і різних аспектів військової служби); психологічне консультування (спільне виявлення причин і вад існуючих станів; консультування (планомірний прийом комбатантів, членів їхніх сімей); психопрофілактика (запобігання небажаних проявів психіки учасника бойових дій); психокорекція (цілеспрямований вплив на особистість і психіку комбатанта з метою зміни, зміцнення або формування необхідних якостей); робота з сім'ями осіб, що повернулись з зони АТО.

Робота з психологічної реабілітації і реадaptaції здійснюється як в індивідуальних, так і групових формах (індивідуальні бесіди з комбатантами, індивідуальні консультації, тренінги, просвітницькі лекції). У разі, якщо психіка учасника АТО зазнала впливу стрес-чинників бойової обстановки і його реакції можна кваліфікувати як психогенні, необхідним є здійснення повномасштабних психореабілітаційних заходів. Показаннями до цього є симптоматика, яка супроводжується втратою критичності, рефлексивності і можливостей цілеспрямованих дій. У цьому випадку основними завданнями психореабілітації будуть діагностика можливих психічних розладів, госпіталізація військовослужбовця заради відновлення його психічного здоров'я і порушених психічних функцій, корекція самосвідомості, надання допомоги у підготовці до хірургічних операцій, у купюванні больових відчуттів у поранених тощо. Психологічна робота з пацієнтами здійснюється в умовах цілодобового стаціонару та/або амбулаторно. Психолог забезпечує систему заходів, спрямованих на психологічну реабілітацію комбатантів [13, с. 61], яка передбачає:

- первинне психодіагностичне обстеження і дотестове консультування з метою визначення психоемоційного стану та індивідуально-психологічних особливостей комбатантів (виявлення ознак ПТСР; визначення рівня особистісної та реактивної тривожності; дослідження індивідуально-психологічних особливостей; вивчення динамічних особливостей його емоційно-вольової сфери);

- розробку індивідуальної програми психологічної реабілітації комбатанта з метою ефективної реалізації його реабілітаційного потенціалу і з урахуванням його індивідуально-психологічних особливостей і запитів;

- власне виконання цієї програми.

Психокорекційна робота будується і здійснюється відповідно до результатів діагностичних досліджень за такими напрямками: формування навичок саморегуляції, корегування індивідуально-психологічних особливостей комбатанта, розвиток його вищих психічних функцій, а також здібностей, у першу чергу комунікативних, особистісне зростання тощо.

Психотехнології роботи з учасниками бойових дій та членами їхніх родин щодо післяекстремальної адаптації до умов мирного часу. Психореабілітаційна робота має на меті здійснення інтеграції комбатанта у громадянське суспільство з тим, щоб повернути його з пограничної ситуації до соціальної норми, стабілізувати соціальний статус, спрямувати особистісні ресурси на активну побудову соціальної реальності, в якій він опинився після повернення з зони АТО, бути

спроможним реалізувати особисті, майнові, політичні права, соціальні інтереси, отримати необхідні освітні, соціальні та житлові послуги, психологічну підтримку.

Психологічна реадaptaція до нового життєвого середовища містить такі рівні як: соціально-психологічна компенсація кризового стану демобілізованих комбатантів чи тих військовослужбовців, хто повернувся з зони АТО до місць постійної дислокації своїх частин і продовжує службу; корекція ціннісно-нормативних засад поведінки; формування оптимальних поведінкових стратегій. Ефективною формою роботи з ними можуть бути спеціальні адаптаційні курси, інтегровані до навчальних програм професійної перепідготовки чи підвищення кваліфікації.

Принципи терапії і корекції ПТСР: негайний початок лікування після психотравми з метою запобігання розвитку ПТСР у хронічну форму; комплексне лікування з елементами фармакотерапії і психотерапії, яке може тривати не один рік, а також, безумовно, індивідуальна психотерапія. Основне завдання: допомогти комбатанту усвідомити істинну природу його проблеми, вирішити внутрішні конфлікти і життєву кризу. Ті ж з них, у яких виявлено такі ознаки, потребують медико-психологічної допомоги та застосування до них спеціальних заходів психокорекції і психотерапії. Першочергова допомога їм може полягати у прояві участі, турботи і зацікавленості їхніми внутрішніми переживаннями. В індивідуальних бесідах з ними треба створити можливість висловитися їм з усім наболілим, вислухати їх уважно, виявивши при цьому зацікавленість їхніми розповідями. Далі їм необхідно у делікатній формі пояснити, що з ними відбувається, заспокоїти їх у тому, що ці переживання мають тимчасовий характер, що вони притаманні взагалі усім, хто брав участь у бойових діях. У цих комбатантів необхідно формувати почуття товариської підтримки і впевненості, що кожного з них намагаються зрозуміти і завжди готові прийти їм на допомогу. Вкрай важливим є не допустити виникнення у кожного з них почуття самотності і зануреності у це почуття. Важливо навчити комбатанта методам релаксації, тому що почуття тривоги і напруги дуже часто тривалий час супроводжують його після психотравми.

Групова психотерапія. Її основне завдання полягає у тому, щоб допомогти комбатанту подолати почуття провини, стан безпорадності і безсилля, емоційне відчуження, дратівливість, гнів, відшукати втрачене відчуття контролю над оточенням, станом безсилля чи безпорадності. У цьому аспекті важливими є групи підтримки, в яких комбатанту можуть допомогти більш ґрунтовно розібратися у значенні травматичної події та її наслідків. Такі групи вже понад п'ятдесят років існують у США (групи підтримки ветеранів в'єтнамської війни).

Сімейна психотерапія. Полягає в інформуванні родичів комбатанта про клінічні ознаки ПТСР, тривалість його перебігу і можливі рецидиви, про переживання і відчуття їхнього чоловіка, про принципи їхньої поведінки у цій ситуації. З близькими та родичами комбатанта також є необхідним проведення психотерапевтичних сеансів, бо дуже часто поведінка їхнього ветерана війни може спровокувати появу в них самих пограничних психічних розладів.

Подружня психотерапія має на меті допомогти подружжю адаптуватися до тих змін, які відбулися з кожним з них і між ними обома. При її проведенні слід взяти до уваги можливі сексуальні проблеми комбатантів, пов'язані з їхнім бойовим минулим.

Соціально-ретроспективна корекція має на меті редукцію переживань і реакцій протесту проти громадської зневаги і реалізується шляхом обговорення

соціально-економічної, військово-політичної ситуації і визнання заслуг ветеранів АТО у ЗМІ, соціального схвалення учасників АТО, стимулювання їхньої соціальної активності і затребуваності.

Психологічна реадaptaція має в своїй основі передбачати комплекс заходів, який повинен надати підтримку колишнім учасникам бойових дій як у сфері соціально-правових відносин, так і у сфері соціальної психології і морально-етичних відносин. Цим і відрізняється реадaptaція від реабілітації. Цей етап реадaptaції несе у собі ризик виникнення міжособистісних конфліктів у тих колективах, де частина співслужбовців перебувала весь цей час у місці постійної дислокації, коли цілком законна статутна вимогливість останніх може не завжди адекватно сприйматися їхніми підлеглими, які брали участь у бойових діях. У комбатантів може виникнути роздратування та агресія по відношенню до тих зі своїх співслужбовців, які не пережили того, що довелося пережити їм. Можна згадати, що ще за радянських часів у колі воїнів-афганців існував поділ на тих, хто "там воював", і тих, "хто там перебував". Доцільно на початковому етапі психологічної реадaptaції залишити важелі управління бойовими підрозділами у руках їхніх бойових командирів. Щоб уникнути подібних інцидентів, важливо продумувати та організувати ритуал урочистої зустрічі з виносом Прапора частини та проведенням мітингу, щоб ті, хто повернувся з зони АТО, відчули себе головними діючими особами цього свята. Для фахівців по роботі з особовим складом у цей час особливим напрямком їхньої професійної діяльності повинні стати підготовка та проведення культурно-дозвілєвих заходів з пропагандою бойової мужності особового складу, яскравих прикладів сумлінного виконання свого військового обов'язку, як окремих військовослужбовців, так і цілих підрозділів.

Програма комплексної психодіагностики та психокорекції з учасниками бойових дій передбачає їхнє попереднє масове обстеження з метою визначення "групи ризику" та підбору індивідуальних або групових методів роботи з ними. Вона дозволяє направити комбатанта на індивідуальну консультацію за умов, якщо у нього виявлено особистісні розлади, невротичні симптоми, глибoku дезадаптація, або суїцидальні тенденції.

Не виключено, що члени сімей комбатантів, перш за все дружини і матері, можуть звернутися до психолога зі своїми проблемами. Головним чином це глибокі негативні переживання з приводу підвищеної агресивності чоловіка чи сина, труднощі його адаптації до умов мирного життя, руйнування ним контактів з членами сім'ї, у тому числі дітьми, алкоголізм, депресія. Особливого підходу потребують подружжя і родичі тих, хто загинув під час перебування у зоні АТО.

Слід зазначити, що через відсутність критичності по відношенню до себе комбатанти з ПТСР не вважають себе такими, що потребують спеціальної психологічної допомоги і тому рідко звертаються до психолога особисто. Тому залучити до індивідуального консультування таких ветеранів бойових дій рекомендується через їхніх родичів і близьких.

Особистісне зростання комбатанта можна розглядати як основу його успішної психореабілітації. В умовах психореабілітації таке індивідуальне консультування можна вважати таким, що надає можливість підвищити адаптивність, попередити асоціальну поведінку, купіювати невротичні симптоми. Воно має бути спрямоване на інтеграцію життєвого досвіду ветерана бойових дій, на покращення його самоприйняття, на розвиток його самосвідомості, на формування нових

мотивів самоактуалізації, на пошук "самого себе". Для цього необхідно забезпечити атмосферу відкритості, свободи висловлювань і переживань, співчуття, відсутність оцінки. Саме за цих умов комбатант зустрінеться з власним "Я", з тією особистістю, якою він є і тим, яким він може стати [14].

Відкритість комбатанта новому досвіду призводить до появи нових можливостей у його житті, веде до загасання переживань, пов'язаних з минулим, до пришвидшення корекції уявлень про себе і дійсність, що його оточує. Беручи до уваги той факт, що комбатанти тяжіють до "застрягання" у минулому, через що побоюються планувати майбутнє, формують укорочену життєву перспективу, психологічна реадaptaція повинна бути спрямована на підвищення цієї відкритості, що має закономірно призвести до його особистісного зростання.

Найбільш успішним консультування є у тому випадку, коли психолог у ПТСР бачить не корінь біди комбатанта, а закладений у ньому потенціал зміни особистості. У реабілітаційній та реадaptaційній роботі з комбатантами з ПТСР використовуються групові форми і вони є не менш ефективними, ніж індивідуальні. Найбільш поширеними можна вважати групові релаксаційні заняття, на яких застосовуються вправи аутотренінгу і саморегуляції. Ці заняття мають на меті надати комбатанту з ПТСР психологічну допомогу прийти до згоди з самим собою, подолати психічне напруження, побути у станах "аутогенного занурення", що дає змогу йому гарно відпочити і відкрити свідомість для нових сценаріїв життєтворчості. Крім того, що ці заняття сприяють зниженню нервово-психічного напруження, відновленню емоційної рівноваги, вони відкривають для його учасника можливість прислухатися до самого себе і почати діяти, керувачись власними почуттями, потребами і запитаними.

Звільненню комбатантів з ПТСР від переживань, душевного болю, невротичних розладів, налаштуванню їх на філософський лад сприяють релаксаційні заняття, які справляють особливий катарсичний ефект. Комбатанти із застарілим акумульованим афектом можуть від нього частково звільнитися: спочатку розслаблення частково знімає контроль над своєю поведінкою і учасники групи можуть почати плакати, а, деколи, і ридати, інколи переживати панічний страх, нерідкими є прояви регресії. При цьому трансформується, переживається якраз саме те, що заважає їм зростати, прийняти себе такими, якими вони є. Групові корекційні заняття містять як елементи тренінгу соціальних навичок, так і психотерапевтичний вплив, побудований на використанні можливостей групової динаміки.

Рациональну терапію можна розглядати як ще один напрямок реадaptaційної роботи з комбатантами. Беручи до уваги те, що переважна кількість з них є чоловіками, для яких характерною є замкнутість у переживаннях, небажання виносити свої почуття на люди, раціональний рівень обговорення проблеми є найбільш прийнятним. Зокрема, він може бути ефективним при алкоголізмі, невротизованих станах, девіантній поведінці. Психологу потрібно організувати у групі аналіз заявленої проблеми комбатанта, намагатися зробити так, щоб уся група знаходила аргументи його переконати, об'єктивувати оцінку його власних станів, світосприйняття і, таким чином, підказати шлях до душевного одужання.

При психологічній реадaptaції та реабілітації комбатанту з ПТСР психолог може застосовувати консультативні форми за певних умов: якщо у комбатанта виявлено особистісні розлади; діагностовано

невротичні симптоми; має місце важка форма дезадаптації, зокрема суїцидальна поведінка. Психологічна консультація при цьому спрямовується не стільки на зняття психосимптоматики чи відшукування причин психосоматичного неблагополуччя, скільки на особистісне зростання цього комбатанта, розвиток його "Я-концепції", самосвідомості, формування у нього нових смислів життя, що сприяє швидкій корекції уявлень комбатанта про себе і самовідношення до реальних умов його життєдіяльності. Ефективною при психологічній реабілітації і реадaptaції зарекомендувала себе групова корекційна робота з використанням методик і технік різних психологічних шкіл і напрямків.

Для багатьох ветеранів АТО "минула" війна досі присутня в їхньому житті. Переживання, спогади, пов'язані з нею, є для них квазіреальними [15]. Як зазначає Н. Тарабріна, важливо пам'ятати, що, повернувшись з фронту, солдат може довгі роки залишатися у полоні своїх спогадів і переживань, то ж його необхідно повернути до мирного життя психологічно, щоб він примирився з собою і дійсністю, навчився прощати себе [16]. Це значить, що для того, щоб виконати рекомендацію "бути тут і зараз", цим ветеранам необхідно згадати те, що було раніше. Поступово дізнаючись про те, яким саме чином психотравмуючі події здійснили негативний вплив на життя комбатанта, він одночасно прийде до розуміння того, що зцілення є процесом глибоко особистісним, що охоплює майже всі сфери його життя, а значить, не може редукуватися до однієї лише соціальної адаптації. Найважливіше, що слід знати про післятравматичний стрес: навіть після довгих років сум'яття, страху і депресії є можливість знову відчувати життєву рівновагу. Для цього треба поставити перед собою таку мету і наполегливо прагнути її досягти. Навчившись грамотно ідентифікувати наслідки пережитих екстремальних подій, комбатанти розуміють, що вони є "такими, як усі інші", що хворобливі явища – логічний результат впливу неординарних подій минулого. Таке розуміння закономірно завершується внутрішнім прийняттям того, що відбулося у житті, і примиренням з самим собою, побачивши себе таким, яким є насправді. Вносячи зміни у своє життя, колишній комбатант стає діяти не всупереч своїй індивідуальності, а у союзі з нею. У цьому і полягає ефект його зцілення.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Таким чином, система психологічної реабілітації та реадaptaції має стати одним з ефективних інструментів подолання негативних наслідків участі особового складу Збройних Сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України та інших збройних формувань та правоохоронних органів у бойових діях у зоні АТО. Її основними завданнями мають бути протидія ПТСР, прискорення душевного і психічного одужання ветеранів бойових дій, поступове перетворення їх на соціально активних і конструктивних суб'єктів громадянського суспільства.

Подальша розробка зазначеної проблеми передбачає вивчення механізмів і темпорального аспекту адаптації та дезадаптації особистості комбатанта у післяекстремальних умовах; методів корекційної роботи з "адаптаційною зоною" в осіб у післяекстремальних умовах для запобігання стабілізації негативних особистісних змін, розкриття та поглиблення позитивних змін з метою особистісного і професійного зростання, реалізації творчого, духовного потенціалу особистості, виявлення особливостей роботи з психологічною реадaptaції

комбатантів, які продовжують військову службу і тих, хто за різних обставин був демобілізований.

Список використаних джерел

1. Алещенко В.І. Основні симптоми посттравматичного стресу військовослужбовців, які приймали участь у бойових діях [Текст] / В.І. Алещенко // Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. Військово-спеціальні науки. – К., 2010. – Вип. 24–25. – С. 107–112.
2. Євдокімова О.О., Заворотній В.І. Посттравматичні стресові розлади, гострі та відділені, як наслідок участі у воєнних діях / О.О. Євдокімова, В.І. Заворотній // Право і безпека, 2014. – № 3(54). – С. 207–212.
3. Кожевникова В.А. Особливості особистості та поведінкові зміни у осіб, що пережили екстремальні події : дисс. ... канд. психол. наук. Вікторія Анатоліївна Кожевникова. – Х., 2006. – 186 с.
4. Лазебная Е.О., Зеленова М.Е. Субъектные и ситуационные детерминанты успешности процесса посттравматической стрессовой адаптации военнослужащих / Е.О. Лазебная, М.Е. Зеленова // Психология адаптации и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы / Под ред. Л.Г. Дикая, А.Л. Журавлева. – М.: Изд-во ИП РАН, 2007. – С. 576–590.
5. Алещенко В.І. Психологічне забезпечення в Збройних Силах України: шляхи удосконалення [Текст] / В.І. Алещенко // Вісн. НУОУ. – 2013. – № 6 (37). – С. 177–182.
6. Стасюк В. Психологічна допомога військовослужбовцям у бойовий та післябойовий період / В. Стасюк // Психологія і суспільство, 2006. – № 2. – С. 137–140.
7. Office of Public and Intergovernmental Affairs (2011-02-14). "News Releases – Office of Public and Intergovernmental Affairs". Va.gov. Retrieved 2014-08-01.

А. Сафин, д-р психол. наук, проф.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

8. Gade Daniel. "A Better Way to Help Veterans" /Gade Daniel// National Affairs 16 (Summer, 2013): 53–69. Retrieved 13 August 2014.
9. Каширин В.В. Психологический настрой: как его оценить / В.В. Каширин // Армия. – 1994. – № 4. – С. 40–45.
10. Кучер А. Трехуровневая система реабилитации / А. Кучер // Ориентир, 1996. – № 12. – С. 33–40.
11. Осьодло В.І. Когнітивні та екзистенційні феномени психіки в контексті самодетермінації / В.І. Осьодло // Вісник Національної академії оборони України : зб. Наук. Праць. – 2009. – № 4(12). – С. 107–112.
12. Лесков В.О. Соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців із районів військових конфліктів : автореф. дис. канд. психол. н. / Лесков Валерій Олександрович / Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2008. – 20 с.
13. Мещенина Т., Пашилова О. Особенности психологической реабилитации участников вооруженных конфликтов / Т. Мещенина, О. Пашилова // Прикладная психология и психоанализ, 2003. – № 4. – С. 58–69.
14. Осьодло В.І. Самоорганізація власного життя особистості на шляху самореалізації / В.І. Осьодло // Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Педагогічні науки, психологічні науки. – 2004. – Вип. 5. – С. 116–123.
15. Зелянина А.Н. Динамика индивидуально-психологических особенностей ветеранов боевых действий с различным характером военной травмы : дисс. канд. психол. н. / Анна Николаевна Зелянина / Ин-т психологии РАН. – М., 2013. – 138 с.
16. Тарабина Н.В. Психологические последствия войны / Н.В. Тарабина // Психологическое обозрение, 1996. – № 1(2). – С. 26–29.

Надійшла до редколегії 05.04.16

РЕАБИЛИТАЦИЯ И РЕАДАПТАЦИЯ УЧАСТНИКОВ БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Обосновываются психологические основы в государстве системы реадaptации и реабилитации лиц, которые принимали участие в антитеррористической операции на Востоке Украины. При этом основной акцент делается на том, что состояние адаптации комбатанта в постэкстремальных условиях в большей степени связан с особенностями мотивационно-смысловой сферы его личности.

Ключевые слова: реадaptация, реабилитация, комбатант, постэкстремальные условия, мотивационно-смысловая сфера, личность.

O. Safin, Doctor of Sciences in Psychology, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

REHABILITATION AND READAPTATION OF COMBATANTS: PSYCHOLOGICAL ASPECT

The article gives the substantiation of psychological basis of the system of readaptation and rehabilitation of persons who participated in the antiterrorist operation in Eastern Ukraine. The author emphasizes that the stage of adaptation of combatant in postextreme conditions in a greater or lesser degree is connected with features of motivational-semantic sphere of his personality.

Keywords: readaptation, rehabilitation, combatant, postextreme conditions, motivational-semantic sphere, personality.

УДК 159.9(092)(477)

Н.А. Харченко
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань

ПОСТАТЬ Г.С. КОСТЮКА ЯК ЦЕНТРАЛЬНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОВІДНИХ ВЧЕНИХ СЬОГОДЕННЯ

У статті здійснено ґрунтовний аналіз публікацій провідних науковців України у галузі психологічної науки, в яких висвітлене питання змістового наповнення основних робіт Г.С. Костюка як вченого. Розглянута позиція вченого стосовно проблемних питань психології та запропоновані шляхи їхнього вирішення. Обґрунтовується неочіненне значення наукової спадщини Г.С. Костюка для розвитку освітнього процесу і психологічної науки в Україні.

Ключові слова: психологічна наука, Г.С. Костюк, наукові праці, вчений, освітній процес.

Постановка проблеми. Проблема визначних постатей в історії розвитку вітчизняної психології – є однією з центральних в умовах становлення освітнянського простору. Психологічна наука називає доволі небагатьох науковців, які здійснили вагомий внесок у процес її виокремлення серед інших, становлення як самостійної, визначення провідних галузей та основних завдань, які ставляться для вирішення в ході вивчення дисциплін психологічного циклу.

Неочіненне значення для розвитку української психології та становлення вітчизняної психологічної думки мають праці провідного педагога, психолога, науковця Григорія Сіловича Костюка. Постає класика української психології Г. Костюка "є прикладом життєдайного синтезу плідної наукової творчості і власне особистісного самоствердження, що знайшло своє відображення у працях вченого, у сфері досліджуваної ним психологічної проблематики, у застосуванні наукових засобів роз-

в'язання теоретичних і прикладних завдань психології" [17, с. 185].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поста-ті Г.С. Костюка присвячені роботи окремих науковців, зокрема необхідно відзначити особливу цікавість у розгляді цього питання його наступниками, колегами, співробітниками по Інституту психології, який невдовзі після смерті вченого був названий на честь його імені. Ідеї, які висунув вчений, продовжують розвивати його учні Г. Балл, І. Бех, М. Боришевський, С. Максименко, В. Панок, В. Роменець, А. Фурман, В. Рибалко, І. Проколієнко, Т. Титаренко, Б. Ільюк, З. Кісарчук, В. Котирло, Є. Маргуліс, С. Мусатов. Визнаємо є той факт, що "проблеми, які досліджував Костюк, не втратили актуальності до нині" [13, с. 180], а його наукова спадщина, максимально наближена до розуміння вітчизняних соціально-психологічних особливостей становлення особистості й проблем її освіти, стала наслідком як його непересічних здібностей, так і життєвого досвіду.

Мета статті – проаналізувати тематику основних публікацій вчених щодо наукової позиції та професійного становлення Г.С. Костюка як митця у галузі психології, педагогіки тощо.

Викладення основного матеріалу дослідження. Григорій Костюк суттєво збагатив психологічну науку, дбав про послідовність дотримання при цьому методологічної культури, про застосування системного принципу в ході здобування, поширення, вдосконалення і використання психологічних знань. Вчений здійснив величезний внесок в організацію психологічних досліджень в Україні, підготовку педагогічних і психологічних кадрів, розробку та практичну перевірку наукових гіпотез, які торкалися різноманітних галузей освітнього середовища.

Відаючи пошану своєму вчителю, учні стають організаторами конференцій і з'їздів, присвячених вивченню творчої спадщини видатного вченого й діяльності Інституту психології ім. Г.С. Костюка, що відбулися з нагоди його 90-річчя і 100-річчя, пишуть численні статті, у яких не лише аналізують його ідеї, а й розповідають про нього як про людину, яка над усе поважає в іншому особисту думку. Так, у колективній монографії під назвою "Г.С. Костюк – особистість, вчений, громадянин: До 110-ї річниці від дня народження", опублікованій за редакцією С.Д. Максименка, подаються спогади учнів видатного митця психологічної науки, в яких всесторонньо описується його творчий шлях, особистісні риси, головні напрями наукової діяльності. Плеяда науковців, підготовлених Г.С. Костюком у своїх спогадах висловлює, в першу чергу, щирі слова вдячності за ті знання, які вчений зумів донести до них та сформував справжніх майстрів своєї справи. Як зазначають автори підручника, "десятьки психологів, яким пощастило в свій час навчатись в аспірантурі і здійснювати дослідження під безпосереднім керівництвом Г.С. Костюка, на все життя зберегли згадки про нього як про прекрасного вихователя наукової зміни, людину чуттєву, тактичну і разом з тим вимогливу у принципових питаннях. Найкращі людські якості Григорія Силівича: скромність, безкорисність, доброта у поєднанні з непохитною відданістю суспільному та науковому обов'язку – здобули йому всезагальну повагу" [15, с. 9].

"Ми, його учні середнього і старшого покоління, які мали щастя десятиріччями працювати і спілкуватися із цією дивовижною людиною, могли б без кінця розповісти про нього як мислителя, наставника і особистість. Такі люди рідко трапляються в житті і їх з вдячністю згадуєш до кінця своїх днів.

Насамперед, це був справжній учений, щедро обдарований від природи. Ми не переставали дивуватися його інтелекту, умінню чітко розбиратися в найскладніших наукових проблемах і доносити їх читачам чи слу-

хачам у зрозумілій простій формі. М'який, делікатний і навіть поступливий у житті, він у таких ситуаціях був до кінця принциповим, твердо відстоював свої погляди" [15, с. 118].

Слід зазначити, що, наприклад, Г. Балл тісно співпрацював зі своїм наставником, що є зразком "наукової дружби", коли, з одного боку, досвідчений учений допомагає своєму учневі стати справжнім науковцем, а з іншого – молодий дослідник переймає позитивний досвід у свого вчителя. Варто взяти до уваги і такий факт, який наводить Г. Балл у спогадах: надсилаючи рукопис до редакції, Г. Костюк ставив прізвище свого учня на перше місце за алфавітом [2, с. 263].

У ході детального ознайомлення зі статтями вчених, які безпосередньо співпрацювали з Г. Костюком, формуються ґрунтовні думки відносно постаті науковця. Це дозволяє створити його творчий портрет та пояснити вибір наукової позиції у психологічній галузі.

Аналізуючи спадщину Г. Костюка, науковці (І. Вільш, Т. Дуткович, Л. Карамушка, Л. Кобзар, Т. Кобзар, В. Панок) зазначають органічний зв'язок сучасних досліджень з ідеями вченого. Так, Г. Костюк ставив перед собою завдання дати психологічний аналіз категорії здібностей, а продовжив працювати над цією проблемою Г. Балл. Концепцію сталих індивідуальних рис особистості пропонує польський дослідник І. Вільш, визнаючи, що вона збігається із поглядами українського науковця [16, с. 39].

Основні віхи життєвого шляху Григорія Силівича описуються у роботах Г. Балла, С. Крутька, В. Пискун, В. Рибалка, Л. Проколієнка, В. Роменця тощо. Аналіз означених публікацій дозволяє констатувати факт, що ранньому періоду життя вченого надається достатньо мала кількість уваги, що пов'язане, на нашу думку, із практичною відсутністю інформаційних джерел стосовно цього питання. Зокрема, науковці подають окремі аспекти життя Г. Костюка: місце народження, сімейний стан, навчання у Колегії Павла Галагана у відносно "скупому" вигляді.

Важливе місце у значній кількості статей даної проблематики посідає вивчення наукової діяльності Г.Костюка. Науковці вказують та аналізують важливі для психології праці митця, прослідковують історію їх виникнення та обґрунтовують практичне значення для подальшого розвитку науки. Заслугує уваги робота "Г.С. Костюк – основоположник історії української психології ХХ століття", написана В. Пискуном, в якій автор подає змістовний аналіз наукової діяльності вченого. Основний аспект публікації концентрується на розгляді внеску Г. Костюка в історію розвитку вітчизняної психології, і безпосередньо його праць у цьому напрямку. "Г.С. Костюк започаткував систематичне вивчення історії вітчизняної психології. Він організував укладання та друк "Нарисів з історії вітчизняної психології" (у 1952-1959 роках вийшло чотири книги), до яких вперше увійшли дослідження раніше невивчених пластів історії української психології (незаслужено забута творча спадщина діячів Києво-Могилянської академії – Гізеля, Поповського, Краковського, Кониського та ін.) та поглиблені знання творчої спадщини та історичної ролі відомих мислителів (Татищева, Козельського, Новікова, Семеновова). У циклі статей, що друкувалися у журналах "Радянська школа", "Советская педагогика" з сорокових до вісімдесятих років, Г.С. Костюк розкрив психологічні погляди українських (Сковорода, Шевченко, Ушинський) та російських (Ломоносов, Радіщев, Белінський, Герцен, Горький) мислителів. Окрім того, він підготував низку статей, які висвітлюють певний період розвитку психології. Наприклад, "Психологічні дослідження в УРСР за 50 років", "З історії вікової психології" тощо" [12, с. 146].

Детально аналізує, а також розвиває і впроваджує у науковий простір погляди великого вченого його учень

Г. Балл. Своєму учителю та наставнику автор присвятив значну кількість різнохарактерних публікацій, в яких висвітлив визначні аспекти діяльнісного шляху Григорія Силевича. Спадщина Г. Костюка, на думку Г. Балла, – це своєрідний зразок органічного поєднання гуманістично налаштованої психології з дотриманням принципів наукового раціоналізму. Серед численних праць, присвячених означеному питанню, необхідно відмітити статті "Григорій Силевич Костюк – видатний вчений, фундатор сучасної української психології", "Наукова школа Г.С. Костюка: методологічні здобутки і настанови", "Наукова спадщина академіка Григорія Костюка і актуальні проблеми психологічної епістемології", "Григорій Костюк – видатний психолог України" та ін., де ґрунтовно проаналізований значний внесок вченого в розвиток психологічної думки України.

Г. Балл у публікації "Научная школа Г.С. Костюка: методологические уроки" зауважує, що "Г. Костюку вдається здолати односторонність у дослідженнях психологічних проблем навчання й виховання" [4, с. 3]. Автор статті зазначає, що у часи виникнення гуманістичної психології на теренах України, як і в усьому світі, Г. Костюку приходиться відстоювати самостійність психології як науки та її органічний зв'язок із іншими галузями знань. З цього приводу вчений розроблює теоретичний системний підхід, методологічні установки, понятійний апарат, враховуючи й творчо перероблюючи передові надбання прибічників різних концепцій. Для вирішення цих проблем науковцем розроблені дві ідеї – ідея активності суб'єкта діяльності (зокрема, навчальної) через розгортання й розв'язання внутрішніх протиріч та ідея раціонального, науково обґрунтованого педагогічного керування цією активністю.

Найвизначнішим здобутком вченого, на думку Г. Балла, є "вивчення закономірностей психологічного розвитку, генезису здібностей, становлення особистості, характеристика рушійних сил, детермінант і стадій цих процесів; розкриття, зокрема, ролі в їх детермінації власної активності суб'єкта, а також зовнішніх впливів, у тому числі педагогічних, які стимулюють і організують таку активність" [1, с. 2].

Натомість, у публікаціях науковців особливе значення надається характеристиці векторів провідних інтересів у галузі не лише психологічної, але й педагогічної наук. Зокрема, до інтерпретації проблемно-задачного підходу Г. Костюка вдається низка українських психологів (Г. Балл, О. Бондаренко, М. Боришевський, Л. Бурлачук, С. Максименко, В. Панок, Т. Титаренко, С. Яковенко, Т. Яценко та ін.). Вчені зазначають, що у дослідженнях Г. Костюка щодо навчального матеріалу й навчальних ситуацій можна знайти психологічний аналіз проблем дидактики, психодидактичний підхід до визначення базових понять, які розкривають зміст, структуру, функції, форми процесу навчання. Вказується на особливості висвітлення вченим різниці між навчальними завданнями та навчальною ситуацією з огляду на думку про навчання як елемент розвитку людини. Зазначається, що Г. Костюк вважав вміння розв'язувати вчителем психодидактичні завдання – показником готовності до професійної діяльності.

Окрему проблематику наукових інтересів Г. Костюка розглядає П. Скляр у статті "Спадщина Г.С. Костюка як гуманістичний орієнтир розвитку у вітчизняному освітньому просторі". Автор наголошує, що саме Г. Костюк започаткував у вітчизняній психології основи гуманістичного підходу до проблем психічного розвитку дитини, створив українську психологічну школу. Завдання психології він вбачав у вивченні й використанні закономірностей саморуху людини в процесі особистого становлення індивіда. П. Скляр зазначає, "учений ввів у науковий обіг поняття саморуху як елементу психічного

розвитку й саморозвитку, розуміючи під саморегуляцією процес безперервного саморуху, постійного самооновлення через перебудову, переструктуризацію внутрішніх, особистісних структур, їхніх співвідношень, взаємовпливів і вдосконалення взаємодії з навколишнім середовищем. Г. Костюк також пише про необхідність праці над собою, аби досягти певного ідеалу під час особистісного становлення індивіда" [15, с. 95].

Питанню характеристики та обґрунтування поглядів Г. Костюка на професійне становлення особистості та роль психічного розвитку у цьому процесі, присвячена значна кількість публікацій науковців. Зокрема, потрібно звернути увагу на роботу С.Д. Максименка "Диференційоване навчання: до проблеми психологічного супроводу", у якій активно використовуються ідеї Г. Костюка щодо активності суб'єкта для його психологічного розвитку є методологічною основою проблеми психології навчання. Оперуючи висновками Г. Костюка стосовно того, що навчання – це спільна діяльність учителя й учня, тобто учіння для останнього, яку організовує й якою керує педагог, а учень засвоює нові знання й способи дій. За С. Максименком, учителю необхідно навчитися так управляти його самостійною діяльністю, щоб у ній, "переважали гуманні її форми – допомога, заохочення до власного розкриття, підтримка ініціативи тощо" [9, с. 46]. Тобто, вчений на основі попередніх досліджень у галузі проблематики психічного розвитку особистості в процесі навчання, здійснених Г. Костюком, робить конкретні висновки і вказує на доцільність та актуальність робіт митця психологічної науки.

Актуальною на сьогодні є стаття В. Татенка "Г.С. Костюк о детерминации психического развития: ретроспективный анализ перспективных начинаний". Автор публікації описує вченого як видатного спеціаліста в галузі теорії психічного розвитку, розвитку особистості та індивідуальності, при цьому наголошує, що Г. Костюк "завдяки унікальній ерудиції та тонкій інтуїції міг успішно вирішувати найскладніші проблеми теорії і методології психологічної науки. До їх числа необхідно віднести проблему рушійних сил та характеру психічного розвитку підростаючої особистості" [15, с. 185]. На основі аналізу численних гіпотез науковця, В.Татенко робить висновок щодо відстоювання Григорієм Костюком діалектичного підходу до аналізу процесу розвитку, визнаючи при цьому протиріччя у характері психічного розвитку. У статті зазначається про особливе місце теорії джерела і рушійних сил психічного розвитку у творчості науковця. Прослідкована ієрархія психічного розвитку, запропонована Г. Костюком. Крім того, автор зазначає, що включаючись у дискусії щодо стадій онтогенетичного розвитку психіки, Г. Костюк головну складність вбачав у встановленні критеріїв періодизації психічного розвитку. Так, вказується, що вчений критично оцінював підходи, у яких стадії, фази, періоди розвитку психіки встановлюються на основі якогось одного критерію чи інтелектуального розвитку.

У роботі В. Татенка особливе місце відведене окресленню питання становлення наукових поглядів Г. Костюка про природу людської психіки. Автор статті здійснює обґрунтування психологічного змісту праць Григорія Силевича, які базуються на вивченні ним передових надбань провідних психологів зарубіжжя.

Питання трудового виховання, започатковане Григорієм Силевичем, та його погляди на психологічні рушійні сили цього процесу окреслені у ряді робіт науковців [3,5,4,8]. Публікації характеризують розгляд Г. Костюком практичних умов реалізації та експериментального підкріплення теоретичних знань, акцентується увага на ретельному вивченні науковцем факторів професійної орієнтації особистості, її впливу на розвиток подальшої діяльності. Науковці роблять детальний огляд

важливих праць Г. Костюка, що стосуються цієї проблематики.

Розвиваючи ідеї вченого, дослідники постійно звертаються до вивчення теми спільної діяльності (Г. Балл, Б. Ільок, З. Кісарчук, В. Котирло, Є. Маргуліс, С. Мусатов). Науковці зазначають, що у працях Г. Костюка досліджується й проблема діяльності як чинника, що відіграє велику роль у особистісному розвитку людини. Структуру діяльності Г. Костюк усвідомлює як синхронічну, що виражається у взаємодії мотиваційного, змістовного й операційного боків діяльності, так і діахронічну, що розкривається через характеристику завдань, які вирішуються суб'єктом.

Особливий акцент науковці роблять на характеристиці поглядів Г. Костюка на проблему розвитку особистості. Так, на засадах любові до Людини, що заповів Г. Костюк, у центр своїх досліджень й стосунків з колегами та учнями ставить особистість його спадкоємця С. Максименко, яка, на думку останнього, є особливим твором, бо створюється все своє життя й здатне "ускладнюватися (або спрощуватися), самореалізуватися, вдосконалюватися" [8, с. 2]. Згідно із такими поглядами особистість починається з любові, бо на відміну від вихідного положення вітчизняної психології щодо онтогенезу особистості, вчений вважає, що саме любов несе в собі ту незмірну психологічну енергію, ту могутню силу, що здійснює трансформацію особистості. Науковець вважає, що "любов об'єднує і, власне, створює особистість завдяки тому, що не дає людині зосередитись на власному "Я", а концентрує, втілює її в інше "Я", тим самим забезпечуючи існування і розвиток себе як цілісності" [8, с. 4]. Розвиваючи ідею Григорія Силівича, С. Максименко наголошує на тому, що любов стає однією з форм і напрямків самоактуалізації особистості.

Погляди Г.С. Костюка на проблему розвитку особистості висвітлюються також у праці В. Рибалки "Філософські і психологічні аспекти проблеми особистості". Автор статті зазначає, що для Г. Костюка особистість є складною системою, яка поєднує в собі біологічні, природні і соціальні аспекти. У роботі В. Рибалки констатується зміст теоретичної концепції цілісного розуміння особистості у єдності її сторін та розмаїтого ставлення діяльності. Науковець підкреслює, що позиція Г. Костюка стосовно особистості формувалась на основі моністичного діалектико-матеріалістичного розуміння буття і людини, за яким остання визначається як природна і разом з тим суспільна істота, а також під впливом та тісній співпраці з радянськими психологами.

Особливе місце у статті В. Рибалко відводить обґрунтуванню процесу зміни однієї форми особистості іншою. Так, вчений зазначає "за Г. Костюком, індивід стає суспільною істотою, особистістю залежно від формування свідомості і самосвідомості, системи психічних властивостей, яка внутрішньо визначає його поведінку, дає змогу брати участь у суспільному житті, творенні суспільно необхідних матеріальних і духовних цінностей. Костюк підкреслював, що соціальну сутність особистості проявляє, зважаючи на місце, яке вона посідає у системі суспільних відносин, від її функцій і ролі, від того, наскільки вона усвідомлює своє суспільне становище, як до нього ставиться, якими психічними властивостями володіє" [14].

Доцільно у рамках літературного аналізу розглянути роботу Л. Проколієнко "Проблема активності розвиваючоїся людини в дослідженнях Г.С. Костюка", де вказується, що Г.С. Костюк визнавав правомірність різних підходів до визначення структури особистості і шляхів особистісного опосередкування зовнішніх впливів. Однак, найпродуктивнішим він вважав підхід, який базується на аналізі діяльності особистості. Крім того, автор статті відзначає, що Г. Костюк значну роль відво-

дить середовищу в психічному розвитку індивіда, вважаючи, що поняття середовища неможливо ефективно використовувати в психологічному аналізі, якщо абстрагуватись від рівня і характеру розвитку індивіда.

Особливий акцент у публікації звертається на бачення Г. Костюком умов та властивостей психічного розвитку, трактування сутності означеного поняття та можливостей впливу на формування особистості в ході навчального процесу з психологічної точки зору. "Г.С. Костюк наполягав на особливій ролі у процесі розвитку індивідуальної психіки засвоєння соціального досвіду, в тому числі який досягається безпосередньо цілеспрямованим педагогічним впливом. Він вважав безпідставними сумніви стосовно того, чи є індивідуальна психіка системою, до якої може бути застосовано діалектико-матеріальне розуміння розвитку як розгортання і подолання внутрішніх протиріч. Маючи неабияку важливість для психічного розвитку, педагогічні впливи не детермінують його. Суттєву роль тут відіграє характеристика матеріального субстрату психіки, зокрема рівень зрілості нервової системи" [14, с. 154].

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Таким чином, постать Г.С. Костюка ввійшла в історію наукової психологічної думки України як особливий "екземпляр" серед інших світил освітнього простору. Великими є заслуги вченого у багатьох сферах наукової діяльності – від педагогіки, музики, трудового виховання, професійної освіти до різносторонніх напрямків психології.

Григорій Костюк збагатив різні галузі науки ґрунтовними дослідженнями, експериментально перевіреними та апробованими на практиці. Особлива заслуга Г. Костюка полягає у підготовці цілої плеяди вчених, фахівців психологічної науки, які творять освітній процес сьогодні. Стійка наукова позиція, принциповість та людяність, глибокі знання Григорія Силівича збагатили вітчизняну психологічну науку новими напрямками та важливими закономірностями і положеннями, які й досі "тримають фундамент" освітнього середовища України.

Список використаних джерел

1. Балл Г.А. Григорій Костюк – видатний психолог України / Г.А. Балл // Освіта і управління. – 1999. – №3. – С. 218-224.
2. Балл Г.А. Научная школа Г.С. Костюка: методологические уроки / Г.А. Балл // Практик. психол. та соц. робота. – 2007. – №4. – С. 1-3.
3. Балл Г.О. Наукова спадщина академіка Григорія Костюка і актуальні проблеми психологічної епістемології / Г.О. Балл // Освіта і управління. – 2003. – №3. – С. 49-56.
4. Балл Г.О. Наукова школа Г.С. Костюка: методологічні здобутки і настанови / Г.О. Балл // Українська психологія і сучасний потенціал: матеріали Четвертих Костюківських читань. – К., 1996. – Т. I. – С. 47-51.
5. Губко О. Психолог століття / О. Губко // Творча спадщина Г.С. Костюка та сучасна психологія: матер. III-го з'їзду Т-ва психологів України. – К., 2000. – С. 226-231.
6. Максименко С.Д. Г.С. Костюк і проблеми генетичної психології / С.Д. Максименко // Розвиток ідей Г.С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: наук. записки Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2000. – Вип. 20. – Ч.1. – С. 7-23.
7. Максименко С.Д. Диференційоване навчання: до проблеми психологічного супроводу / С.Д. Максименко // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 1 (62). – С. 46-52.
8. Максименко С.Д. Особистість починається з любові / С.Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 9. – С.1-8.
9. Проколієнко Л.Н. Проблема активності розвиваючоїся людини в дослідженнях Г.С. Костюка / Л.Н. Проколієнко // Вопр. психології. – 1985. – №1. – С. 126-132.
10. Пискун В.М. Г.С. Костюк – основоположник історії української психології XX століття / В.М. Пискун // Творча спадщина Г.С. Костюка та сучасна психологія: матер. III-го з'їзду Т-ва психологів України. – К., 2000. – С. 146.
11. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
12. Рибалка В.В. Концепція особистості у працях Г.С. Костюка / В.В. Рибалка // Творча спадщина Г.С. Костюка та сучасна психологія: матер. III-го з'їзду Т-ва психологів України. – К., 2000. – С. 155.

13. Розвиток ідей Г.С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: наук. записки Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. акад. С.Д. Максименка. – К., 2000. – Вип. 20.- Ч. 1. – 240 с.

14. Скляр П.П. Спадщина Г.С. Костюка як гуманістичний орієнтир розвитку у вітчизняному освітньому просторі / П.П. Скляр // *Духовність особистості: методологія, теорія і практика.* – К., 2011. – № 6 (47). – С. 92-101.

15. Татенко В. Г.С. Костюк о детерминации психического развития: ретроспективный анализ перспективных начинаний / В. Татенко. Творча спадщина Г.С. Костюка та сучасна психологія: матер. III-го з'їзду Т-ва психологів України. – К., 2000. – С. 181-198.

Надійшла до редколегії 11.03.16

Н.А. Харченко

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины, Умань

ФИГУРА Г.С. КОСТЮКА КАК ЦЕНТРАЛЬНЫЙ АСПЕКТ ИССЛЕДОВАНИЙ ВЕДУЩИХ УЧЕНЫХ СОВРЕМЕННОСТИ

В статье осуществлен подробный анализ публикаций ведущих ученых Украины в области психологической науки, в которых освещен вопрос содержательного наполнения основных работ Г.С. Костюка как ученого. Рассмотрена позиция ученого относительно проблемных вопросов психологии и предложены пути их решения. Обосновывается неочинимое значение научного наследия Г.С. Костюка для развития образовательного процесса и психологической науки в Украине.

Ключевые слова: психологическая наука, Г.С. Костюк, научные труды, ученый, образовательный процесс.

N. Kharchenko

Pavlo Tychyna State Pedagogical University of Uman, Uman

THE FIGURE OF G.S. KOSTYUK AS A CENTRAL ASPECT OF RESEARCHES BY LEADING SCIENTISTS OF OUR TIME

The article presents a detailed analysis of publications of leading scientists of Ukraine in the sphere of psychology, which covers the issue of the content of the main works of G.S. Kostyuk as a scientist. The author has considered the position of the scientist concerns of psychology and proposed their solutions. Substantiates invaluable scientific heritage of G.S. Kostyuk for the development of the educational process and psychological science in Ukraine.

Keywords: psychological science, G.S. Kostyuk, research papers, the scientist, the educational process.

УДК 159.9:001.8

В.А. Шимко, д-р психол. наук, ст. наук. співроб.
Університет економіки і права "КРОК", Київ

СИСТЕМНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ПРЕДМЕТА В ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ПРОЦЕДУРА СТРУКТУРНО-ОНТОЛОГІЧНОЇ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ

У статті здійснено систематизацію та розвиток дискурсу щодо застосування системного підходу як засобу локалізації предмета в психологічних дослідженнях та викладено авторський варіант процедури структурно-онтологічної візуалізації в зазначених цілях.

Ключові слова: методологія, система, системний підхід, локалізація предмету, системоутворюючий процес, організаційність матеріалу, структурно-онтологічна візуалізація.

Постановка проблеми. Питання визначення предмета в психологічних дослідженнях (далі – предмет) посідає чи не центральне місце в методологічній проблематиці відповідної галузі знання. Традиційно предмет розглядається в контексті об'єкта, який визначається сучасним наукознавством як категорія більш високого порядку. "Предмет дослідження міститься в межах об'єкта. Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом дослідження" [1, с.106].

Зазначене співвідношення сприймається вітчизняним науковим співтовариством здебільшого аксіоматично, що зумовлено категоричною єдністю переважної кількості дефініцій з цього приводу. Ймовірно через це, в ряді випадків, практика визначення предмета відбувається дещо механістично. Тобто будь-яке "часткове", виокремлене із "загального" за допомогою формальної логіки, може теоретично вважатись предметом.

Вказане актуалізує питання щодо структурного місця процесу визначення предмета в методології психологічної науки. А саме, до якої з її складових належить даний процес – нормативно-методологічної або дескриптивно-методологічної? В першому випадку, виникає потреба в розробці відповідного нормативно-методичного інструментарію. В другому, йдеться про рефлексію вихідних наукознавчих джерел сучасного методологічного дискурсу. На нашу думку, локалізація предмета є процесом, який передбачає обидві складові, тобто наразі стоїть питання поєднання методологіч-

ного нормативу та рефлексії, за допомогою чого здійснюється структурна сегрегація предмета з онтології дослідницького об'єкта.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В якому стані знаходяться сучасні наукові погляди на характер зв'язку між двома методологічними категоріями – об'єкт та "предмет? Як вже зазначалось, даний зв'язок передбачає контекстуальність та казуальну секвенцію. Також частина дослідників описує предмет в термінах "ставлення" до об'єкта. "У методології наукових досліджень розрізняють поняття "об'єкт" та "предмет" пізнання. Об'єктом пізнання прийнято називати те, на що спрямована пізнавальна діяльність дослідника, а предметом пізнання – досліджувані з певною метою властивості, ставлення до об'єкта" [2, с.51].

Нерідко акцентується увага на процесі та/або явищі: "Під об'єктом у наукових дослідженнях зазвичай розуміють процес або явище, що породжує проблемну ситуацію чи вимагає отримання більш детального знання. Предметом виступає явище або процес, що знаходиться в межах об'єкта та розглядається як елемент, частина об'єкта дослідження" [3, с.50]

Ще одна позиція пов'язує предмет з відтвореною моделлю об'єкта, яка містить відповідні зв'язки та відношення. "Об'єкт дослідження – це процес або явище, що породжують проблемну ситуацію й обрані для дослідження, а предмет дослідження – це теоретичне відтворення тих суттєвих зв'язків і відношень, які підлягають безпосередньому вивченню" [4, с.49].

Викладені дефініції здебільшого є тотожними та такими, що мимоволі зумовлюють, на нашу думку, дещо полемічні методичні рекомендації щодо співпадиння предмета з редакцією теми того або іншого дослідження: "Предметом дослідження є досліджувані з певною метою властивості, характерні для наукового пізнання, це визначення певного "ракурсу" дослідження як припущення про найсуттєвіші для вивчення обраної проблеми характеристики об'єкта. Під предметом дослідження розуміється те, що знаходиться в межах об'єкта і завжди співпадає з темою дослідження" [5, с.47].

На наш погляд, вдалим узагальненням вище викладеного є така загальнометодологічна позиція: "Об'єкт дослідження – це існуючий об'єктивно, маючий безкінечну кількість властивостей, зв'язків, відношень фрагмент навколишнього світу, який викликає інтерес у дослідника. Предмет дослідження – чітко визначена сторона (властивість, зв'язок, відношення) об'єкта, яку передбачається дослідити" [6, с.35]. Наведена редакція є більш евристичною через виокремлення об'єкт-предметної тріади: "властивість – зв'язок – відношення". Осмислення цього аспекту закономірно актуалізує перспективу застосування системного підходу щодо питання локалізації предмета в психологічних дослідженнях.

Метою статті є систематизація та розвиток дискурсу щодо застосування системного підходу як засобу локалізації предмета в психологічних дослідженнях та викладення авторського варіанту процедури структурно-онтологічної візуалізації в зазначених цілях.

Викладення основного матеріалу дослідження. Відповідно до думки одного з авторитетних дослідників системних описань в психології В.О. Ганзена [7], засади сучасного системного підходу достатньо повно викладені в роботах Б.Г. Ананьєва [8], В.П. Кузьміна [9] і Б.Ф. Ломова [10]. Проте ми надаємо перевагу наукознавчій традиції системологічних поглядів видатного методолога – Г.П. Щедровицького [11].

За Г.П. Щедровицьким "поняття системи передбачає, по-перше, представлення об'єкта вивчення за чотирма основними шарами існування: (1) процеси, (2) функціональні структури, (3) організованість матеріалу, (4) морфологія, а, по-друге, – встановлення певних відповідностей між побудовою (або структурою) шарів: так, наприклад, шар функціональної структури є особливою формою фіксації в нашому знанні відповідних процесів, а шар організованості матеріалу – як про це говорить сама його назва – представляє собою як би "сліди" протікання процесів у певному матеріалі, сукупну "колію", яка прокладена попередніми процесами і спрямовує наступні" [11, с.500].

Зазначене системне представлення об'єкта вивчення передбачає глибоку методологічну рефлексію та, на наше переконання, може бути використаним в якості структурної основи нормативного процесу виокремлення та формулювання предмета. Як бачимо, це складна багаторівнева гносеологічна задача, вирішення якої ми пропонуємо називати так – *системна локалізація предмета*.

Зауважимо при цьому, що питання осмислення багатой наукової спадщини поглядів Г.П. Щедровицького залишається відкритим, адже на сьогоднішнього відсутні деталізовані "методологічні лекала" та "методичні алгоритми", які б дозволяли безпосередньо застосовувати фундаментальні концептуалізації вченого на рівні прикладних досліджень. З огляду на викладене, з одного боку, складно уникнути методологічних помилок в процесі не тільки визначення предмета, але й таких важливих складових будь-якого дослідження як – постановка мети і завдань, розробка дослідницької методики, обґрунтування методів та емпіричної вибірки тощо. З іншого, вільне тлумачення

"системного підходу" породжує проблему із дещо тавтологічною редакцією – виникає безліч "системних досліджень", результати яких погано узгоджуються одне з одним та не дозволяють сформувати наукові теорії без внутрішніх протиріч. Вихід з описаної ситуації, умовно кажучи, дефіциту системності, ми вбачаємо у відповідному методологічному впорядкуванні процесу локалізації предмету, першим кроком якого, на нашу думку, повинна стати гносеологічна фіксація меж і структури дослідницького об'єкта (системи).

Для цього ми пропонуємо сформувати таке зображення об'єкта, яке б розкривало його онтологію в контексті організованості матеріалу, яка виникає в результаті дії структуро-зумовлюючих чинників системи, зокрема процесів. "Питання щодо того, як зображуються та можуть зображуватися процеси, які ми знаходимо в діяльності, потребує спеціального обговорення <...> Зображення процесу в прийнятих зараз канонічних формах має ряд суттєвих недоліків; зокрема, неминуче виникаюче *представлення процесу як об'єкт* залишає в стороні сам вивчає мий об'єкт (особливо якщо процес зображується в формі змінюваних характеристик). Тому, щоби мати можливість співвідносити зображення процесів з об'єктами, до котрих вони відносяться, вдаються до спеціальних *структурних зображень*. Зображення об'єкта у вигляді структури, таким чином, повинно відповідати, з одного боку, зображенням і описанням процесів, а, з іншого боку, зображенням і описанням об'єктів як "речей", або, в більш загальних термінах, – об'єктів як матеріальних утворень. Враховуючи, наведену вище функціональну характеристику структурного зображення, можна сказати, що сама структура виступає, у всякому разі з якогось одного боку, як *зупинене зображення процесів*; кажучи ще простіше, *структура – це статичне представлення процесу*" [11, с.258].

З чого саме повинні складатись структурні зображення? Повертаючись до аналізу поняття системи за Г.П. Щедровицьким, звертаємо увагу на зв'язок функціональної структури з процесами, які, з іншого боку, залишають "сліди" в матеріалі. Це, у свою чергу, призводить до відповідної організованості матеріалу та зрештою зумовлює морфологію системи. Отже, первісними чинниками системи постають – *процес* та *матеріал*. Саме зазначені категорії, на нашу думку, й повинні складати основу структурного зображення об'єкта в інтересах подальшої системної локалізації предмета. При цьому як *процес*, так і *матеріал* є діалектично взаємопов'язаними складовими онтології об'єкта і відображають її динамічну та статичну сторони відповідно. Таким чином, структурне зображення повинно передбачати диференціацію даних категорій та водночас розкривати їх діалектичну взаємодію.

Одним з найбільш простих графічних рішень, що дозволяє наочно представити зв'язок двох рівноцінних чинників, є, так звана, візуалізація двовірної системи координат Декарта. Ми пропонуємо використовувати саме цю графічну логіку як процедурний інструмент візуалізації системних чинників – *матеріал* (горизонтальна вісь) та *процес* (вертикальна вісь). Практична побудова такої візуалізації, по суті, є першим кроком процедури структурно-онтологічної фіксації об'єкта як способу системної локалізації предмета дослідження. На цьому етапі вирішального значення набуває прикладне питання щодо визначення і конкретизації горизонтальної та вертикальної осі. Надважливою передумовою цього є розуміння методологічно "правильного аналітичного представлення об'єкта" за Г.П. Щедровицьким.

"Кожна функціональна структура і кожна організованість матеріалу при правильному аналітичному представленні об'єкта повинна відповідати якомусь одному однорідному процесу. Якщо в об'єкті існують (або виника-

ють) якісь інші процеси, то відбувається "взаємодія" цих процесів з організованостями матеріалу, які фіксують перший процес, в ході якого змінюються, трансформуються як процеси, так і організованості матеріалу, причому таким чином, що, в решті-решт, між ними та іншими встановлюються відповідності: організованість матеріалу стає *складною, багатofункціональною*, а кожному процесу (або типу процесів) відповідає свій особливий фрагмент і своя особлива структура організованості матеріалу. Тому в *складній системі* організованість матеріалу збудована таким чином, що вона відповідає одразу багатьом різноманітним процесам і фіксує їх співіснування та взаємодію в одному об'єкті" [11, с.500].

Зауважимо, що, по-перше, вимога однорідності *процесу* розповсюджується й на відповідну характеристику *матеріалу*. По-друге, поняття однорідності, в даному випадку, не є релевантним таким поняттям як – односкладність, одиничність тощо. Найбільш близькими синонімами є – гомогенність або ізотропність. Викладене не обмежує потенційні можливості системної локалізації предмета, а виступає засобом впорядкування представлення *предмета* і запобігання в ньому зайвого, невіривданого нагромадження складових, що призводить до методологічної сплутаності та, як наслідок, теоретичної неузгодженості знання, що отримується в результаті відповідних досліджень. Тобто, з одного боку, *предмет* окремого дослідження (або окремого етапу дослідження), на наш погляд, доцільно нормувати в зазначених вище цілях. З іншого боку, в окремих випадках (ємкі та/або складні дослідження) виникатиме потреба в уточненні, конкретизації, доповненні або корекції *предмета* дослідження на різних його стадіях. Проте дане питання заслуговує окремого методологічного дискурсу.

Ідентифікація *матеріалу* і *процесу* на початковому етапі побудови структурно-онтологічної візуалізації буде суттєво зумовлюватись теоретичною базою дослідження та його цілями. Для більш докладного розгляду особливостей визначення і конкретизації горизонтальної та вертикальної осі скористаємось прикладом. При цьому наголосимо, що даний приклад є засобом демонстрації процедурних моментів та не претендує на модель вирішення прикладної методологічної проблеми. Так, припустимо в якості дослідницького об'єкта визначено – соціалізацію особистості, а серцевинною теоретичної основи дослідження обрано погляди А.В. Петровського щодо соціальної детермінації процесу соціалізації та відповідних особистісних змін. Як відомо, зазначений вчений зосереджує увагу на відносинах "індивід – група" та, визнаючи домінують вікового розвитку, вважає, що детермінантою переходу на новий етап розвитку особистості є зовнішні (по відношенню індивіда) чинники – соціальні фактори [12].

За таких умов горизонтальна вісь може бути визначена як "індивід – соціум". Чому пропонується діадна сполука, а не монічна позиція "індивід"? Оскільки матеріал системи цікавить дослідника в контексті його організованості (*процесом*), то горизонтальна вісь повинна відображати не тільки власне *матеріал*, але й задавати простір (онтологічний вимір), де відбувається його організація та/або відображати відповідні середовищні умови, чинники тощо. Тобто побудова горизонтальної осі передбачає визначення такої дихотомії, яка б містила відповіді на умовні запитання: "ЩО?" є *матеріалом?*, "ДЕ?" або "КОЛИ?" відбувається його організація.

Також за дихотомічним принципом будується вертикальна вісь, яка відображає однорідний *процес* і повинна містити відповіді на умовні запитання "ЩО?" є *процесом?*, "ЯК?" або "ЗАВДЯКИ ЧОМУ?" *матеріал* набу-

ває певної організованості? В нашому прикладі один з варіантів вертикальної осі може бути сформульовано так: "природні потреби – культурні потреби", тобто відображати внутрішню інтенціональність системи, її глобальні рушійні сили, які діють у зазначеному вище просторі та повстають як первинний, тобто системоутворюючий *процес*.

Як зазначалось, теоретична основа дослідження є джерелом упізнання системоутворюючих осей. Тому для ідентифікації вертикальної осі ми теж скористались відповідною класифікацією А.В. Петровського, який запропонував диференціювати потреби за походженням та предметом [13]. У нашому випадку розуміння потреби в контексті її предмета, тобто фактично в мотиваційному сенсі, призведе до наведеного вище застереження Г.П. Щедровицького щодо такого представлення процесу як об'єкта, яке залишити в стороні сам вивчас мий об'єкт через множинність змінюваних характеристик, тобто надшироку варіабельність предметів потреб.

Тому більш придатним для цілей даного дискурсу, на нашу думку, є диференціація А.В. Петровським потреб за походженням на природні та культурні. "В природних потребах виражається активізуюча діяльність людини, залежність від умов, необхідних для збереження та підтримки його життя і життя його потомства" [13, с.104]. Водночас, вчений робить важливе зауваження щодо природних потреб, яке прояснює можливість та доцільність їх розгляду в контексті соціалізації особистості: "Хоча природні потреби залишаються такими ж (за їх переліком), як у тваринних предків людини і первісних людей, однак за своєю сутністю вони докорінно відрізняються від природних потреб тварин. <...> В культурних потребах виражається залежність активної діяльності людини від продуктів людської культури; їх коріння цілковито лежить в межах людської історії. До об'єктів культурних потреб відносяться як предмети, які є засобом задоволення якої-небудь природної потреби в умовах тієї або іншої культури (вилка і ложка, палички для їжі), так і предмети, що необхідні для складного і різноманітного суспільного життя людини. <...> Якщо не задовольняються культурні потреби людини, вона не загине (як це було б при незадоволенні природних потреб), але людське в неї зазнає жорстоких страждань" [9, с.105].

Перпендикулярне розташування системоутворюючих осей відображає "перехресну" взаємодію відповідних чинників, які в сукупності зумовлюють загальну динаміку соціалізації особистості. Ми вважаємо, що ця взаємодія детермінує організованість *матеріалу* системи, яка вже на даному етапі нашого дискурсу повстає як складна і багатofункціональна. Так, перетинаючись, системоутворюючі осі формують чотирьох-сегментну функціональну структуру (рис. 1). Кожен з сегментів відображає специфічний аспект організованості *матеріалу*. Сегментарна сукупність формує морфологію системи. Визначення та описання сегментів, особливостей взаємодії в сполучі "*процес-матеріал*" – є другим кроком процедури структурно-онтологічної фіксації об'єкта як способу системної локалізації предмета дослідження.

Перший сегмент відображає організованість *матеріалу*, пов'язану з потребою сферою індивіда. Даний сегмент охоплює ту частину *процесу*, яка зумовлюється індивідуальною формулою біологічних нужд. Структура потребового рівняння індивіда та її особливості зумовлює організованість *матеріалу* в межах даного сегмента. Другий сегмент – містить складову *процесу*, котрий зумовлено ціннісною частиною інтенціональності індивіда. Організованість *матеріалу* пов'язана з особливостями ціннісної сфери. Третій сегмент – пов'язаний з організуючим впливом на *матеріал* системи (рухомий

інтенціональними чинниками – як потребовим, так і ціннісним) завдяки палітрі соціально-економічних умов (на тлі яких розгортається процес). Четвертий сегмент – за

аналогією з третім відображає внесок культурно-історичних особливостей середовища, в якому розгортається процес.

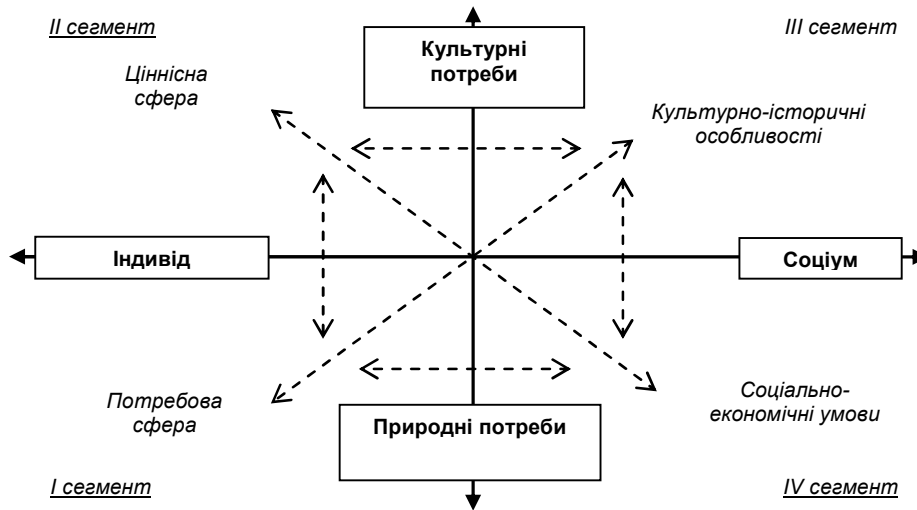

Рис. 1. Структурно-онтологічна візуалізація соціалізації особистості як системи

Після викладеної диференціації сегментів, у рамках третього кроку процедури структурно-онтологічної фіксації об'єкта як способу системної локалізації предмета дослідження, потрібно здійснити аналіз між- та крос-сегментарних зв'язків (позначено пунктиром на рис. 1). Мета такого аналізу – з'ясування наявності інших процесів, які є відмінними від системоутворюючого (або є вторинними по відношенню до нього), проте впливають на функціональну структуру та організованість матеріалу системи. Зазначені процеси, на наш погляд, повинні досліджуватись окремо. Фактично, ми пропонуємо визначати предмет окремого дослідження або окремого етапу дослідження за допомогою локалізації "першого" або "первинного" процесу за Г.П. Щедровицьким, який виступає провідним системоутворюючим чинником. Зауважимо при цьому, що існує необмежено велика кількість методологічних кутів зору на предмет у межах того або іншого об'єкту дослідження. Тобто вторинний процес однієї системи може виступати первинним в іншій. Або ж навіть в одній й тій самій системі можна виокремлювати різні первинні процеси, проте це будуть різні наукові дослідження. Це актуалізує питання поєднання знань, отриманих в результаті таких "суміжних" досліджень, проте його розгляд виходить за межі цілей даної роботи.

Повертаючись до первинного процесу, нагадаємо процитовану вище позицію Г.П. Щедровицького – у складній системі всі інші процеси "взаємодіють" з організованостями матеріалу, які фіксують перший процес, у процесі чого трансформуються як процеси, так і організованості матеріалу, що зрештою призводить до встановлення відповідностей між ними і функціонування складної системи як єдиного цілого. Поряд з вказаним, визначення первинного процесу зумовлює логіку та послідовність дослідження генетичного аспекту системи, тобто механізмів і закономірностей її розвитку, про що мова піде далі.

Четвертим кроком процедури структурно-онтологічної фіксації об'єкта як способу системної локалізації предмета дослідження є – візуалізація розгортання первинного процесу. Його дебют, для нашого прикладу, пов'язаний з першим сегментом та полягає в адаптаційній активності індивіда. Такий висновок ми робимо, опираючись на теоретичні засади дослідження, які в нашому випадку для прикладу представлені поглядами А.В. Петровського. Зазначений вчений вважає, що для кожного вікового періоду поряд з конкретною

(провідною) діяльністю має значення діяльнісно-опосередкований тип взаємовідношень, які складаються в дитини з найбільш референтною для неї в даний період групою. Ці взаємовідношення опосередковуються змістом і характером діяльності та спілкуванням, котрі зумовлює вказана референтна група [14].

Одразу після народження зміст і характер вказаної діяльності пов'язаний з біологічною адаптацією немовляти в конкретних соціально-економічних умовах, отже процес розгортається в напрямку від першого до четвертого сегменту (рис. 2). Такий рух процесу зумовлює відповідний розвиток організованості матеріалу (лінія "2" на рис. 2). Тобто первісний стан матеріалу є "згорнутим" та фактично відповідає першому сегменту, решта існують лише в потенції. Організованість матеріалу в першому сегменті (лінія "1" на рис. 2) тотожна вродженим характеристикам потребової сфери індивіда. Поступове "просування" процесу спричиняє розвиток системи, що супроводжується та водночас зумовлюється релевантними змінами організованості її матеріалу (у послідовності зростання номерів ліній на рис. 2). При цьому зауважимо, що розвиток системи відбувається більш складно, ніж це схематично представлено нами. Як на рівні процесу, так і на рівні організованості матеріалу генезис відбувається циклічно, за принципом спіралі з поступовим збільшенням її радіусу (спочатку вона "розташовується" в межах першого і четвертого сегменту, згодом – першого, четвертого та третього, ще через певний час займає всю умовну площу чотирьох сегментів).

Система повністю "розгортається", коли вслід за успішною біологічною адаптацією в конкретних соціально-економічних умовах та поступовою інтеріоризацією культурних норм у індивіда формуються ціннісні орієнтири, які зрештою зумовлюють або принаймні впливають на адаптаційну активність щодо задоволення потреб (наприклад, усвідомлений вибір здорового способу життя). На кожному перехідному етапі цього розгортання, в термінах Г.П. Щедровицького, відбувається складна трансформація процесу і організованості матеріалу системи – соціалізаційної динаміки, яка перетворює індивіда в особистість. Наукова фіксація фактів означеної трансформації, з'ясування та вивчення її особливостей, механізмів і закономірностей, на наш погляд, і є складовими предмета дослідження соціалізації особистості.

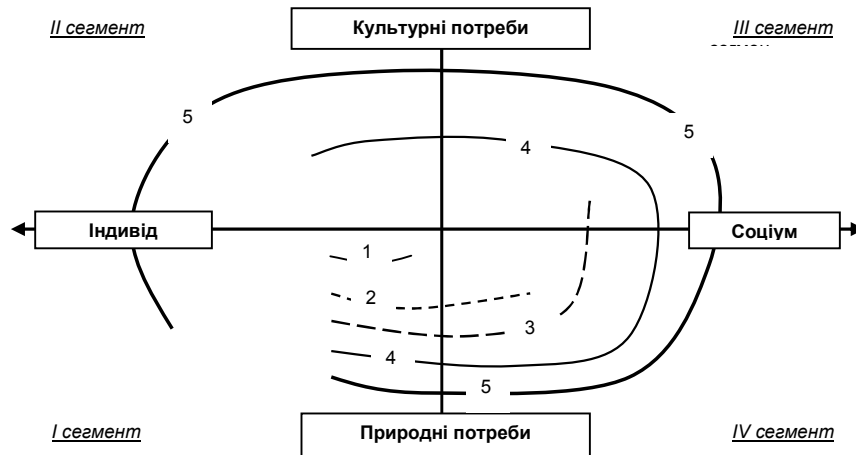

Рис. 2. Схематизація генезису первинного процесу та трансформації організованості матеріалу системи

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи викладений дискурс щодо застосування системного підходу як засобу локалізації предмета в психологічних дослідженнях, ми пропонуємо застосовувати в зазначених цілях авторський варіант процедури структурно-онтологічної візуалізації, який складається з чотирьох етапів:

1. Гносеологічна фіксація меж і структури дослідницького об'єкта (системи) шляхом формування зображення об'єкта, яке розкриває його онтологію в контексті морфології системи, що виникає в результаті дії структуро-зумовлюючих чинників системи – первинного процесу і матеріалу. Для цього здійснюється побудова візуалізації за принципом координатних осей: горизонтальна – розкриває *матеріал* та онтологічний вимір, де відбувається його організація; вертикальна – відображає первинний процес системи, який характеризується ізотропністю організуючого впливу на *матеріал*.

2. Визначення та описання чотирьох сегментів, які виникають в результаті перетину системоутворюючих осей. По-сегментне з'ясування особливостей взаємодії в сполучі "процес-матеріал".

3. Аналіз між- та крос-сегментарних зв'язків з метою ідентифікації та диференціації процесів, які є відмінними від первинного (системоутворюючого), проте впливають на функціональну структуру та організованість *матеріалу* системи. Зазначені процеси досліджуються окремо.

4. Візуалізація розгортання первинного процесу в межах виокремлених сегментів структурно-онтологічного концепту об'єкта дослідження.

Запропонована процедура, на наш погляд, дозволяє визначити та збудувати візуалізацію структурного зображення генезису системи, яка супроводжується та

водночас зумовлена трансформацією як процесів, так і організованості матеріалу. Факти цієї трансформації, її особливості, механізми та закономірності становлять предметне поле в психологічних дослідженнях.

Список використаних джерел

1. Ковальчук В.В., Моїсєєв Л.М. Основи наукових досліджень: навчальний посібник / В.В. Ковальчук, Л.М. Моїсєєв. – 5-е вид. – К.: "Видавничий дім "Професіонал", 2008. – 240 с.
2. Білуха М.Т. Методологія наукових досліджень: Підручник / М.Т. Білуха. – К.: АБУ, 2002. – 480 с.
3. Стеченко Д.М., Чмир О.С. Методологія наукових досліджень: Підручник / Д.М. Стеченко, О.С. Чмир. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 317 с.
4. Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.
5. Цехмістрова Г.С. Основи наукових досліджень. Навчальний посібник / Г.С. Цехмістрова. – К.: Видавничий Дім "Слово", 2004. – 240 с.
6. Маланов С.В. Методологические и теоретические основы психологии: Учеб. Пособие / С.В. Маланов. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО "МОДЭК", 2005. – 336 с.
7. Ганзен В.А. Системные описания в психологии / В.А. Ганзен. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.
8. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Л., Изд-во Ленингр. ун-та, 1969. 339 с.
9. Кузьмин В.П. Исторические предпосылки и гносеологические основания системного подхода / В.П. Кузьмин. – Психол. журн., 1982, т. 3, #3, с. 3 - 14; #4, с. 3 - 13.
10. Ломов Б.Ф. О системном подходе в психологии / Б.Ф. Ломов. – Вопросы психологии, 1975, #2, с. 31 - 45.
11. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Г.П. Щедровицкий. – М.: Шк. Культ. Полит., 1995. – 800 с.
12. Петровский А.В. Личность в психологии / А.В. Петровский. – Ростов-на-Дону: Изд-во "Феникс", 1996.
13. Петровский А.В. Общая психология. – М., 1976. – 476 с.
14. Петровский А.В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии / А.В. Петровский // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 15–29.

Надійшла до редколегії 28.03.16

В.А. Шимко, д-р психол. наук, ст. науч. сотруд.
Университет экономики и права "КРОК", Киев

СИСТЕМАЯ ЛОКАЛИЗАЦИЯ ПРЕДМЕТА В ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ: ПРОЦЕДУРА СТРУКТУРНО-ОНТОЛОГИЧЕСКОЙ ВИЗУАЛИЗАЦИИ

В статье осуществлена систематизация и развитие дискурса в отношении применения системного подхода как способа локализации предмета в психологических исследованиях и изложен авторский вариант процедуры структурно-онтологической визуализации в указанных целях.

Ключевые слова: методология, система, системный подход, локализация предмета, системообразующий процесс, организованность материала, структурно-онтологическая визуализация.

V. Shymko, Doctor of Psychological Science, Senior Research Associate
"KROK" University, Kyiv

SYSTEM LOCALIZATION OF RESEARCH SUBJECT IN THE PSYCHOLOGICAL STUDIES: PROCEDURE FOR STRUCTURAL AND ONTOLOGICAL VISUALIZATION

In the article is carried out the systematization and development of discourse concerning application of a systems approach, as a way to object localization in psychological research and set out the author's version of the procedure for structural and ontological visualization due to outlined above purposes.

Keywords: methodology, system, systems approach, object localization, system-process, organization of material, structural and ontological visualization.

ЛІНГВІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬК (СИЛ)

УДК 81'25.651.926

М.Б. Білан, канд. філол. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ТИПОЛОГІЯ ТЕКСТІВ ФРАНЦУЗЬКИХ СТАТУТНИХ ДОКУМЕНТІВ І ВІДТВОРЕННЯ ЇХНЬОГО ПРАГМАТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

У статті проаналізовано основні типи текстів французьких військових документів. Проведено класифікацію основних груп військових статутних документів та проаналізовано реалізацію їхнього прагматичного потенціалу.

Ключові слова: військовий переклад, військовий статутний документ, прагматика військового статутного документа.

Постановка проблеми. На сучасному етапі інтенсифікації співробітництва між військовими інституціями України та Франції значно зросли обсяги перекладу військових статутних документів збройних сил Франції, які використовуються структурними підрозділами Збройних Сил України в якості довідкових матеріалів з метою проведення ефективного реформування оборонного сектору. Це зумовило потребу у вивченні французьких військових текстів в оригіналі та перекладі, дослідженні трансформаційних процесів при перекладі військової документації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі питання перекладу військових документів проаналізовані лише в окремих роботах Г.М. Стрелковського [6,7], Л.Л. Нелюбіна [4], М.К. Гарбовського [1], С.І. Петрова [5], Н.І. Климович [2], Р.К. Міньяра-Белоручева [3] та інших. Водночас особливості перекладу французьких військових статутних документів українською мовою залишилися фактично поза увагою дослідників.

Мета статті – проаналізувати типологію статутних документів збройних сил Франції та шляхи відтворення їхнього прагматичного потенціалу.

Викладення основного матеріалу дослідження. При перекладі текстів військових статутних документів (ВСД) основним завданням перекладача є досягнення адекватності тексту оригіналу (ТО) і тексту перекладу (ТП). Ми навмисне використовуємо поняття адекватності, а не еквівалентності, тому що, на нашу думку, ці поняття варто розрізняти. Як зазначає О. І. Чередниченко, "адекватний переклад може бути еквівалентним на системному рівні (мова), тобто спиратися на міжмовні відповідники, але він може і не бути таким у разі, якщо формальний відповідник не передає функцію тексту оригіналу і комунікативну мету стосовно одержувача" [8, с. 234].

Еквівалентність зорієнтована на результат перекладу, на відповідність створюваного ТП оригіналу, адекватність має оптимальний, а не максимальний характер, тобто переклад може бути адекватним навіть тоді, коли кінцевий текст еквівалентний вихідному лише на одному з семіотичних рівнів або в одному з функціональних вимірів. Отже, еквівалентність важлива лише на рівні мовних одиниць, у той час як адекватність розглядається на рівні всього тексту.

Під час перекладу ВСД необхідно враховувати такі фактори:

- перекладач повинен мати спеціальні знання з військової галузі, інакше адекватний переклад даних текстів буде неможливий;
- необхідний високий рівень загальних фонових знань, тому що у військових текстах зустрічаються поняття з багатьох галузей наукового знання: історії, психології, соціології, релігії, економіки та ін.

Одночасно перекладачу слід враховувати такий важливий фактор, як пресупозицію. Пресупозиція – це

один із екстралінгвістичних факторів, засобів лінгвістичної когезії тексту. Поняття пресупозиції екстраполювалося з логіки і визначається як комплекс умов, виконання яких необхідне, щоб висловлення було зрозумілим. Головним із умов є наявність фонових знань, необхідних для взаємного розуміння автора військового тексту й адресата. Без спеціальних знань повноцінне розуміння тексту неможливе. Рівень знань повинен бути високий і містити фонові знання не тільки в галузі військової справи, але й у суміжних галузях. Пресупозиція відіграє домінуючу роль у військових текстах, тому що вони призначені для порівняно невеликого кола читачів.

Таким чином, перекладач повинен не тільки дуже добре володіти мовою й бути обізнаним у теорії й практиці перекладу, але й бути фахівцем у сфері військової справи, щоб "охоплювати" і сприймати макроструктуру ТО, тобто повний обсяг текстуальної інформації, у той час як фахівець із низьким рівнем семіотичної підготовки здатний сприйняти тільки мікроструктуру тексту, тобто його окремі фрагменти.

Одним із важливих аспектів адекватного перекладу ВС є відтворення прагматики, закладеної авторами цих текстів. Переклад як частина міжмовної комунікації включає в себе два мовленнєві акти, де другий являє собою проєкцію першого в культурі іншої мови. Іншими словами, це означає, що один мовленнєвий акт автор здійснює з урахуванням потенційного реципієнта. Щодо прагматики перекладу, важливим є той факт, що прагматичні відносини в мережі первинної комунікації МО при посередництві перекладача проєктуються на мережу вторинної комунікації МП. Детально аналізуючи прагматику перекладу, О.Д. Швейцер зазначав, що прагматичні відносини, які виникають у комунікативній ситуації МО, відтворюються в мовленнєвому акті МП у модифікованому вигляді, оскільки не буває двох абсолютно ідентичних актів комунікації. Подібні модифікації прагматичних відносин відбуваються не тільки через різні культури МО та МП, а також і різницю в сприйнятті тексту оригіналу перекладачем-реципієнтом, який одразу оцінює його з огляду на власну культуру та обсяг свого екстралінгвістичного запасу.

Таким чином, питомої ваги для здійснення адекватного перекладу французьких військових статутних документів набуває референційна інформація та пресупозиція як один з екстралінгвістичних факторів, що визначає комплекс умов, виконання яких є необхідне, щоб висловлювання було зрозумілим. Спираючись на цю тезу, вважаємо за необхідне розглянути типологію текстів французьких ВСД.

Матеріалом нашого дослідження слугували статутні документи сухопутних військ збройних сил Франції. З урахуванням загальної схеми керування збройними силами Франції, всі ВСД у нашому дослідженні поділяємо на три групи:

- документи стратегічного рівня;
- документи оперативного рівня;
- документи тактичного рівня.

Розглянемо детальніше кожний рівень.

За визначенням французьких військових лексикографічних джерел, стратегічний рівень – це "...рівень війни, на якому держава або група держав визначають цілі для захисту на національному та багатонаціональному рівнях і розгортають національні ресурси, особливо військові, для їх досягнення" [9, с. 152; 10, с. 18].

У військовому енциклопедичному словнику вираз "стратегічний рівень, стратегія" сформульовано так: це

– "...складова частина воєнного мистецтва, його найвищий рівень, що охоплює теорію та практику підготовки країни та її збройних сил до війни, планування та ведення операцій стратегічного масштабу і війни, в цілому" [12, с. 711].

ВСД стратегічного рівня – це тип документів, в яких визначається загальне керівництво військовими операціями, розгортанням сил (засобів) у чіткій відповідності до визначених цілей на військово-політичному рівні [12, с. 712].

Композиційна структура ВСД стратегічного рівня представлена на рис. 1.1 та 1.2.

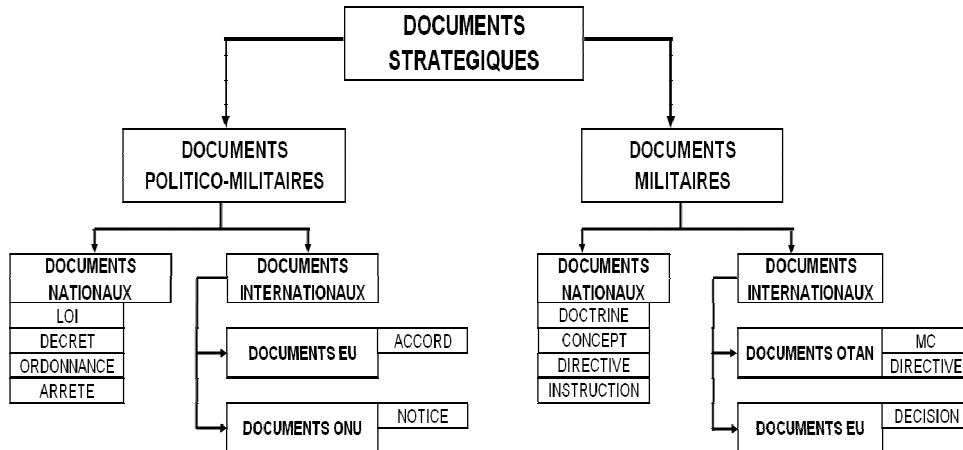

Рис. 1.1. Статутні документи стратегічного рівня (оригінал)

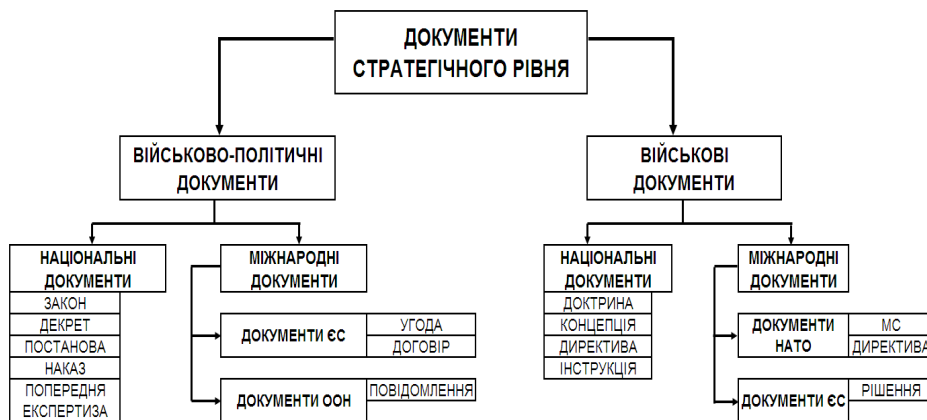

Рис. 1.2. Статутні документи стратегічного рівня (переклад)

Статутна документація стратегічного рівня збройних сил Франції поділяється на військово-політичну документацію стратегічного рівня та військову документацію стратегічного рівня. Військово-політичні документи стратегічного рівня поділяються на дві групи: національні документи (статутні документи, підготовлені та видані французькою стороною) та міжнародні документи (статутні документи, підготовлені та видані міжнародними організаціями, до складу яких входить Франція).

Військово-політична документація стратегічного рівня розглядається як така, що визначає засади загальної стратегії, тобто рівня, на якому держава або група держав визначає цілі безпеки на національному чи багатонаціональному рівні та використовує військові національні ресурси для їх досягнення. Військово-політичні документи стратегічного рівня поділяються на міжнародні та національні.

У національних статутних документах виділено такі різновиди статутних документів: закон, декрет, ордонанс, постанова, доктрина, концепція, директива, ін-

струкція. Міжнародні статутні документи поділяються на дві групи: документи ЄС та документи ООН.

Статутна документація оперативного рівня – це такі нормативно-правові документи, що охоплюють теорію та практику підготовки і ведення загальновійськових, спільних і самостійних операцій (бойових дій) об'єднаннями різних видів збройних сил [12, с. 712].

Структура документів оперативного рівня представлена на рис. 2.1 та 2.2.

ВСД оперативного рівня стосуються питань способу дій частин і підрозділів при виконанні відповідних фаз військової операції. Французький військовий словник визначає документацію оперативного рівня так: "... документація, що розробляється на такому рівні війни, де плануються та проводяться операції та широкомасштабні кампанії з метою досягнення стратегічних цілей на театрах воєнних дій або в зонах проведення операцій" [10, с. 152].

Усі ВСД оперативного рівня були поділені в нашому дослідженні на дві великі групи: французькі національні документи оперативного рівня та міжнародні документи

оперативного рівня. З метою їх систематизації було проведено їх класифікацію з утворенням груп документів за функціональними характеристиками, які показані на рис. 2.1. та 2.2.

Як видно з рисунків, усі національні документи були поділені на 5 основних груп.

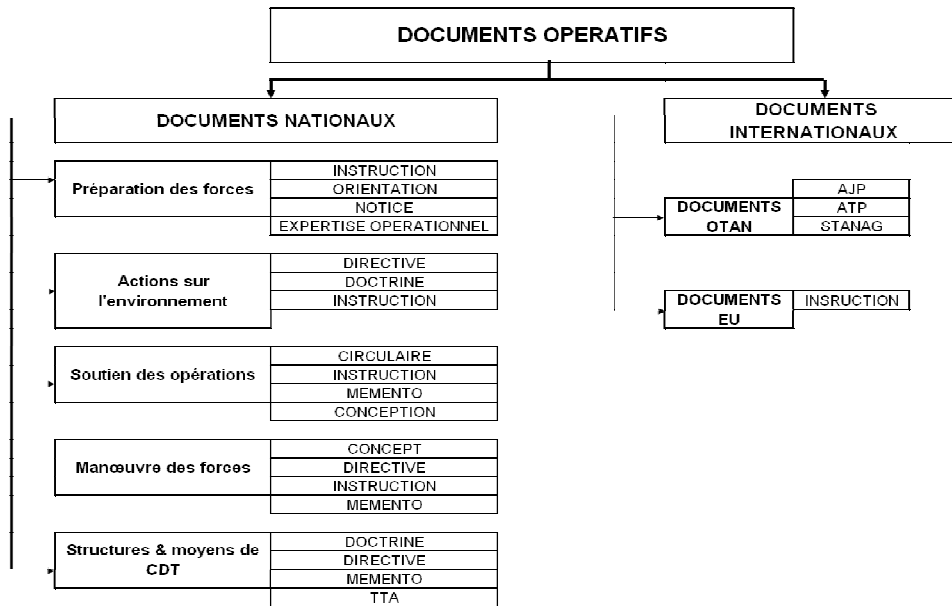

Рис. 2.1. Статутні документи оперативного рівня (оригінал)

Рис. 2.2. Статутні документи оперативного рівня (переклад)

Документація тактичного рівня – це такі "нормативно-правові документи, що регламентують підготовку та ведення операції частинами і підрозділами збройних сил" [12, с. 914]. За визначенням французького тлумачного словника, тактичний рівень "...це такий рівень бойових дій, на якому здійснюються планування та проведення бойових дій для досягнення військових цілей, які визначені як тактичні" [10, с. 24].

ВСД тактичного рівня визначають порядок дій окремих елементів у веденні операцій. Структура статутних документів тактичного рівня подана на рис. 3.1 і 3.2. Усі ВСД тактичного рівня поділяються на дві великі групи: міжнародні статутні документи тактичного рівня та національні статутні документи тактичного рівня. Національні документи в нашому дослідженні поділені на загальні та тактико-оперативні.

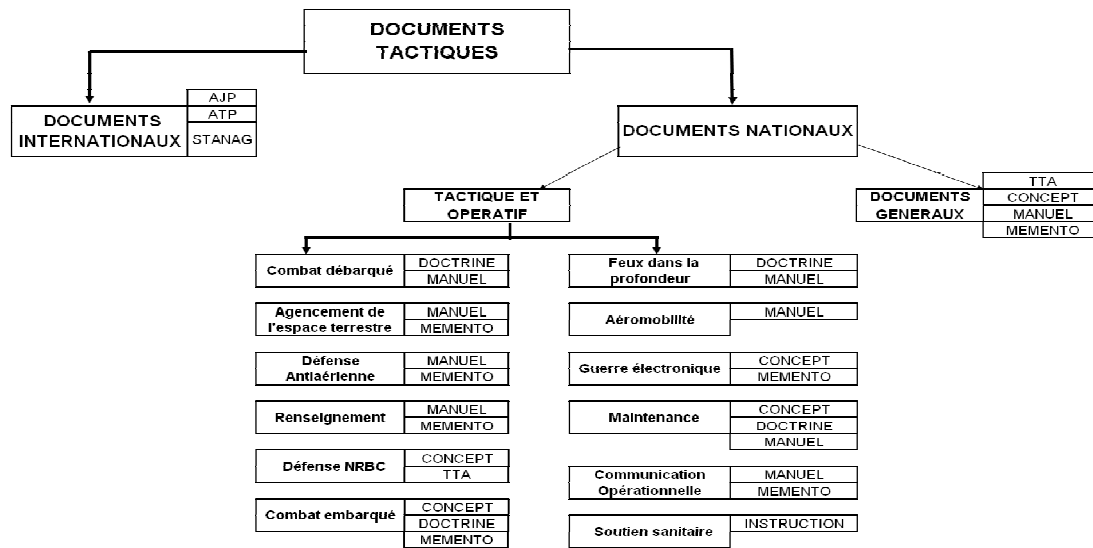

Рис. 3.1. Статутні документи тактичного рівня (оригінал)

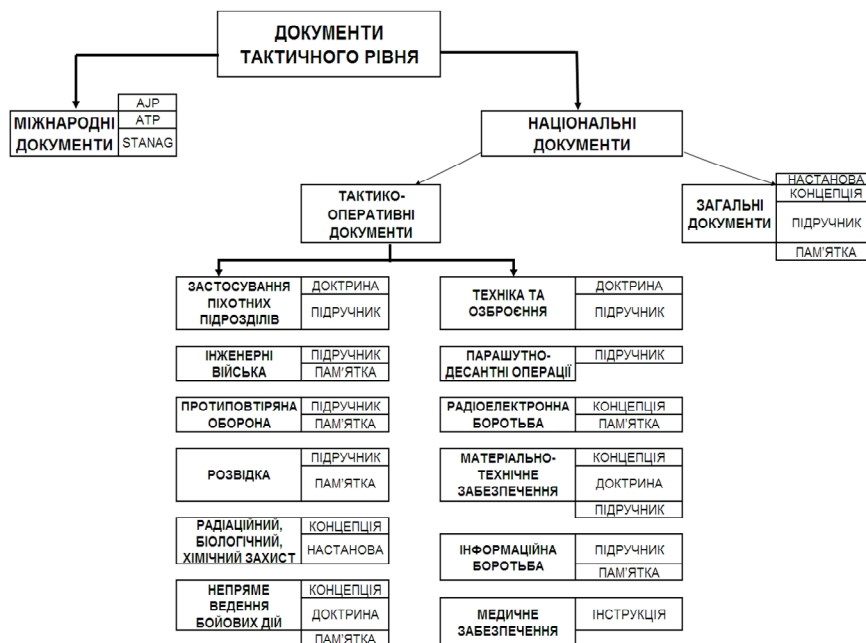

Рис. 3.2. Статутні документи тактичного рівня (переклад)

Систематизуючи всі тактико-оперативні ВСД, ми поділили їх на підгрупи з огляду на функціональне призначення кожної підгрупи. В результаті було отримано 12 окремих підгруп тактико-оперативних документів тактичного рівня. Група тактико-оперативних статутних документів виявилася найбільш чисельною.

Розглянемо детальніше структурно-композиційні та прагматичні аспекти зазначених документів, які використовуються на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях.

Концепція (concept) – це такий тип ВСД, в якому сформульовано поняття або загальні ідеї проведення військових заходів, шляхи, за якими це має бути виконано та визначені підрозділи, що готові це здійснити [9, с. 84]. Прагматичні настанови такого різновиду ВСД

характеризуються описовою функцією, автор повідомлення лише узагальнено повідомляє певне явище або дію. Лексичний апарат характеризується загальноповсюдною лексикою з прихованим контекстом.

Є декілька різновидів концепції: концепція застосування сил, концепція операції та стратегічна концепція. Розглянемо детальніше кожний різновид концепції на прикладах.

Концепція застосування сил (concept d'emploi des forces) визначає загальні принципи, умови та кінцеві цілі застосування сил у конкретному стратегічному контексті. Використовується суто на тактичному рівні.

Проілюструємо уривок із французької концепції використання артилерії:

La nécessité d'actualiser le concept d'emploi de l'artillerie sol-sol résulte de la profonde transformation du contexte général d'engagement des forces terrestres, de l'accroissement considérable des performances des équipements et de l'élargissement du rôle des feux sol-sol.

Необхідність у доопрацюванні концепції використання артилерії виникла внаслідок глибоких змін методів використання наземних сил, значного зростання ефективності озброєння та розширення значення артилерійських ударів.

Концепція операції (*concept de l'opération*) на стратегічному та оперативному рівнях являє собою вид ВСД, в якому висловлюються наміри військового командування щодо використання сил, хронологія та місце для досягнення цілей із метою узгодження процесу використання наявних ресурсів.

Наведемо уривок із французької концепції стратегічного рівня, в якій описуються принципи допомоги збройних сил Франції африканським збройним силам із метою підтримання миру на континенті:

Le concept RECAMP, conçu et parrainé par la France, trouve naturellement sa place dans les grandes fonctions stratégiques de la politique française de sécurité et de défense. La fonction prévention constitue l'aspect majeur de RECAMP : elle se manifeste autant par un état d'esprit que par des actions permanentes et explique notamment le rôle majeur joué par les exercices. L'action à distance, ou fonction projection, représente l'autre aspect du concept.

Розробка та контроль виконання концепції RECAMP, покладено на Францію. Ця концепція включена до основних стратегічних функцій французької політики з безпеки та оборони. Функція попередження є головним елементом цієї концепції: вона імплементується не тільки через наміри, але і конкретні постійні заходи, головним елементом яких є проведення спільних навчань. Перекидання представляє собою інший аспект цієї концепції.

Стратегічна концепція (*concept stratégique*) являє собою ВСД, в якому описується загальний порядок дій з огляду на конкретну стратегічну обстановку. Така концепція визначає лише загальні принципи використання

військових, дипломатичних, економічних, психологічних та інших ресурсів для досягнення поставленої мети. Для ілюстрації стратегічної концепції наведемо уривок із Білої книги:

Scénario 3 – Atteinte à l'intégrité du territoire national hors métropole
Dans cette hypothèse est envisagée une menace contre nos départements et territoires d'outre-mer, qui peut revêtir plusieurs formes : agression directe dans un but territorial – éventualité peu probable – ou actions indirectes de déstabilisation sur le territoire concerné.
Un agresseur déterminé aurait peut-être l'avantage de la surprise, mais se heurterait lui-même, dans la majorité des cas à des problèmes importants liés à la projection de forces, compte tenu des distances d'intervention, des difficultés d'accès et des délais d'acheminement.

Сценарій 3 – Зазіхання на цілісність національної території поза межами метрополії
У цьому випадку прогнозується виникнення загрози нашим заморським територіям та департаментам. Такі загрози можуть мати різноманітні форми: пряму агресію з метою захоплення території – така можливість мало вірогідна або непрямую агресію з метою дестабілізації ситуації на визначеній території. Агресор може використати фактор раптовості, однак він зіштовхнеться в більшості випадків з дуже серйозними проблемами, пов'язаними з перекиданням військ, враховуючи відстань, на якій здійснюється операція, труднощі доступу на територію та часовий фактор при доставці військ і техніки.

Головною рисою концепції є надзвичайна точність і стислість викладення інформації, динамічність та експресивність композиційної побудови текстового масиву, оскільки стислий текст сприймається швидше й запам'ятовується у великому обсязі [4, с. 94]. Стислість і лаконічність викладення пояснюється необхідністю представлення інформації, яка б не перевантажувала реципієнта, оскільки головною метою є необхідність ознайомлення із загальною ситуацією.

кретних фактів. Такий різновид ВСД визначає спосіб дій кожного рівня командування для розробки та проведення військових операцій з урахуванням цілей, поставлених вищим командуванням, наявних засобів та загальної обстановки.

Отже, доктрина – це сукупність загальних понять, виходячи з яких проводяться операції. Вона призначена для командування всіх рівнів.

Доктрина (*doctrine*) – це такий тип ВСД, в якому формулюються фундаментальні принципи, що визначають: яким чином дії збройних сил сприяють досягненню поставленої мети [9, с. 10]. Ці принципи мають імперативний характер, однак їх дотримання вимагає уточнення. Доктрина використовується на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях і визначає головні напрямки проведення військових операцій та їх можливі варіанти. Прагматичні настанови, що повинні відтворюватися у перекладі у таких ВСД, здійснюють інструктивно-інформативну функцію, однак без використання кон-

Розрізняють загальновійськову доктрину (*doctrine interarmées*) і доктрину застосування сил (*doctrine d'emploi des forces*).

Загальновійськову доктрину розробляють відповідні служби Генерального штабу збройних сил Франції. Вона охоплює загальні питання життєдіяльності збройних сил (наприклад: загальновійськова доктрина з попередження криз, загальновійськова доктрина застосування сил (військ) при проведенні операції, загальновійськова доктрина з організації управління під час операції тощо). Проілюструємо уривок із загальновійськової доктрини командування при проведенні операції:

L'organisation du commandement en opération doit satisfaire aux principes suivants.
Continuité de la chaîne de commandement, pour garantir en toute circonstance un contrôle strict de l'ensemble des actions menées par les forces.
Unicité du commandement pour identifier à chaque niveau de responsabilité une seule autorité.
Permanence pour être à même d'apprécier en temps réel toute évolution de la situation et réagir en conséquence.
La permanence du commandement est systématiquement recherchée dès les premiers travaux de planification et jusqu'au retrait du dernier élément du théâtre.

Організація управління під час проведення операції повинна відповідати таким принципам:
Безперервність ланки управління для забезпечення за будь-яких умов жорсткого контролю над усіма діями підрозділів;
Єдиноначальність управління для визначення на кожному рівні відповідальності єдиного командування;
Постійність для того, щоб у режимі реального часу оцінювати всі зміни обстановки та відповідно на них реагувати. Постійність управління повинна підтримуватися постійно, починаючи від процесу планування і до виведення останнього підрозділу з театру воєнних дій.

Доктрина застосування сил визначає загальні принципи, згідно з якими повинні діяти окремі види

збройних сил під час проведення різних типів операцій. На тактичному рівні використовуються лише доктрини

застосування сил. У таких типах ВСД визначаються загальні принципи використання окремих родів військ (наприклад: доктрина застосування бронетанкових під-

розділів, доктрина застосування піхотних підрозділів, доктрина застосування підрозділів протиповітряної оборони та ін.).

Dans ce nouveau contexte, l'arme blindée, majoritairement cantonnée, pendant la guerre froide dans des actions de force. De plus, la formation donnée à ses personnels et les capacités des matériels qu'elle met en œuvre lui permet de répondre aux exigences nouvelles, tant dans un conflit de haute intensité, que dans des crises d'intensité moindre.

У цьому новому контексті, слід зазначити, що бронетанкові підрозділи, в період холодної війни, головним чином розміщувалися в ударних частинах. Проте, рівень підготовки таких підрозділів, їх озброєння та техніка дозволяє їм відповідати новим вимогам як при застосуванні в конфлікті великої інтенсивності, так і в конфліктах малої інтенсивності.

Доктрина не має чітко визначеної структури. Зазвичай вона складається зі вступу, кількох розділів і висновків. В окремих випадках до такого документа можуть додаватися схеми, рисунки та інші наочні матеріали.

Довідник (*memento*) – це ВСД інформативного характеру, який містить у собі вибірку даних, зібраних із кількох документів із конкретного питання. Може розроблятися на оперативному і тактичному рівнях, однак найбільш розповсюдженим варіантом є довідник тактичного рівня. Прагматичні настанови такого різновиду ВСД мають на меті лише поінформувати потенційного реципієнта про певні дії або факти. При перекладі таких ВСД слід уникати неточних тверджень та узагальнень.

Довідник оперативного рівня висвітлює питання загального характеру, тобто питання, що стосуються всіх збройних сил (наприклад: довідник із системи зв'язку для багатонаціональних штабів, довідник повітрянодесантних операцій, довідник з організації логістичного командування під час проведення операції).

Довідник тактичного рівня висвітлює питання, що стосуються конкретного роду військ або конкретних складових елементів збройних сил (наприклад: довідник із розмінування, довідник із системи командування наземного компонента, довідник постійних оперативних процедур застосування протиповітряної артилерії тощо). Наведемо приклад довідника тактичного рівня з використання систем КАРТАЖ:

*Pour répondre aux besoins en liaisons d'un PC une force projetée doit disposer de plusieurs types de supports de communications dont la radio HF pour les liaisons de moyennes et longues distances.
La radio HF trouve une place prépondérante en tant que support nominal dans certaines conditions d'engagement et pour des éléments ponctuels est nécessaire.*

*Для того, щоб забезпечити вимоги КП у зв'язку, сили, що перекидаються, повинні мати необхідну кількість засобів комунікації, серед яких обов'язково повинні бути високочастотні радіостанції зв'язку на далеку та середню відстань.
Високочастотні радіостанції мають особливе значення в структурі забезпечення, оскільки вони є обов'язковим елементом при певних умовах застосування підрозділів та для забезпечення функціонування окремих елементів управління.*

Керівництво (*manuel*) – це такий тип ВСД методичного характеру, в якому висвітлюються конкретні питання життєдіяльності збройних сил. Розробляється на оперативному і тактичному рівнях. Використовується найчастіше на тактичному рівні, значно рідше – на оперативному рівні.

На оперативному рівні даний тип документів висвітлює питання, що стосуються родів військ (наприклад: керівництво з організації та функціонування логістичної зони театру воєнних дій, керівництво з застосування інформаційної та комунікаційної систем на логістичному театрі воєнних дій).

На тактичному рівні керівництво висвітлює конкретні питання діяльності військ (наприклад: керівництво з логістичного забезпечення підрозділів аеромобільної бригади, керівництво з подолання перешкод, керівництво із застосування системи CARTHAGE тощо). Кожне керівництво на цьому рівні має своє позначення та номер, що дозволяє з назви визначити, якого роду військ стосується даний документ (наприклад: SIC 603/2, TTA 950 та ін.). У сухопутних військах збройних сил Франції прийняті такі скорочення для маркування керівництв:

- TTA (*tout armes*) – загальновійськові, тобто, призначені для всіх родів військ;
- SIC (*système d'information et de communications*) – інформаційні та комунікаційні системи;
- TRN (*transport*) – транспортування;
- ABC (*arme blindé et cavalerie*) – бронетанкові війська;
- INF (*infanterie*) – піхотні підрозділи;
- ALAT (*aviation légère de l'armée de terre*) – авіація сухопутних військ;
- ART (*artillerie*) – підрозділи артилерії;
- MAT (*maintenance*) – матеріально-технічне забезпечення;
- SAN (*soutien sanitaire*) – медичне забезпечення;
- TRS (*transmissions*) – підрозділи зв'язку;
- CAT (*commissariat de l'armée de terre*) – комісаріат сухопутних військ;
- GEN (*génie*) – інженерні війська.

Обсяги керівництва досить різноманітні (від 50 до 300 сторінок), так само, як і структура. Зазвичай усі керівництва досить насичені ілюстративним матеріалом та різноманітними додатками. Наведемо уривок для керівництва із застосування розвідувальної роти:

*Le peloton RASIT E est articulé autour de quatre stations. Le plus souvent placé en 2e échelon, sur les flancs ou dans un intervalle, il participe à la recherche du renseignement, au sein de l'escadron, par la surveillance d'une zone donnée ou de points particuliers situés jusqu'à 40 km.
Le peloton RASIT E peut être employé directement aux ordres de la grande unité d'appartenance, soit de manière indépendante, soit en coopération avec les autres moyens électromagnétiques (RATAC de l'artillerie).*

*Взвод RASIT E складається з чотирьох станцій. Найчастіше він розташовується у другому ешелоні, на флангах або між підрозділами. Бере участь у пошуку інформації у складі роти, спостерігаючи за визначеною зоною або за конкретним об'єктом на відстані до 40 км.
Взвод RASIT E може бути використаний за прямим наказом командування з'єднання або разом з іншими засобами електромагнітної розвідки (RATAC в артилерії).*

Такі види ВСД, як: інструкція, директива, циркуляр, пояснювальна записка й орієнтування зустрічаються рідко серед вивчених нами французьких ВСД. Проте, ми вважаємо за потрібне дати їхній короткий опис.

Інструкція (instruction) – це "...документ загального характеру на постійній основі, який описує порядок дій з огляду на конкретну ситуацію" [11, с. 10]. Інструкція визначає мету, якої необхідно досягти, описує загальну думку або наміри командира та надає підлеглим необхідні вказівки, щоб діяти відповідно до його задуму. Такий ВСД використовується на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях.

Директива (directive) – тип ВСД, що "...використовується вищими рівнями командування з метою визначення загальних інструкцій із конкретного питання" [11, с. 11]. Наприклад: директива з протипіхотних мін, директива з організації загальновійськового командування поза межами метрополії, директива з пошуку та порятунку під час бойових дій. Директива може бути призначена для стратегічного, оперативного і тактичного рівнів. Директиви тактичного рівня є малочисельними. Найбільша кількість директив розробляється для оперативного рівня.

Директиви стратегічного й оперативного рівнів визначають порядок дій із будь-якого питання, тобто, на відміну від концепції та доктрини, директива має імперативний характер. Директива як тип документа не має чіткої, стандартизованої структури.

Циркуляр (circulaire) – це ВСД, "... який має тимчасову дію та більш обмежений у своєму застосуванні, ніж інструкція" [11, с. 10]. Досить рідкісний тип документа.

Пояснювальна записка (notice) – ВСД методичного характеру, який надає загальні рекомендації законодавчого або статутного характеру. Досить рідкісний тип документа. Зазвичай розробляється для конкретизації певного кола питань.

Орієнтування (orientation) – ВСД інформативного характеру, в якому вище командування описує свої методи вирішення конкретного завдання. Досить рідкісний тип документа.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проаналізувавши типологію ВСД збройних сил

Франції, ми виділили в нашому дослідженні окремі типи ВСД, притаманні для стратегічного, оперативного і тактичного рівнів. Проаналізувавши суто французькі документи, ми визначили найбільш поширені ВСД: концепція, доктрина, довідник, керівництво і статутні документи, які є рідкісними серед ВСД (інструкція, директива, циркуляр, пояснювальна записка й орієнтування).

Перспективи дослідження полягають у подальшому теоретичному й експериментальному вивченні перекладознавчих аспектів перекладу ВСД, проведенні концептуального аналізу військових текстів, визначенні перекладацьких стратегій, застосуванні запропонованої схеми аналізу для дослідження перекладів текстів інших жанрів.

Список використаних джерел

1. Гарбовский Н.К. Синтаксические особенности французских военных текстов: дис. канд. филол. наук : 10.02.05 / Гарбовский Николай Константинович. – М., 1982. – 198 с.
2. Климович Н.И. Сопоставительное статистическое и семантическое моделирование военного текста : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 "Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание" / Н.И. Климович. – М., 1987. – 20 с.
3. Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод / Р.К. Миньяр-Белоручев – М. : Воениздат, 1980. – 237 с.
4. Нелюбин Л.Л. Перевод боевых документов армии США / Л.Л.Нелюбин – (2-е изд., перераб. и доп.). – М. : Воениздат, 1989. – 269 с.
5. Петров С.И. Особенности современного немецкого военного текста : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 "Германские языки" / С.И. Петров. – Калинин, 1980. – 15 с.
6. Стрелковский Г.М. Перевод боевых документов Бундесвера / Г.М. Стрелковский – М. : Воениздат, 1970. – 210 с.
7. Стрелковский Г.М. Теория и практика военного перевода: немецкий язык / Г.М. Стрелковский – М. : Воениздат, 1979. – 272 с.
8. Чередниченко О.І. Про мову і переклад / Чередниченко О.І. – К. : Либідь, 2007. – 248 с.

Джерела довідкової літератури

9. ААР-6 Glossaire OTAN de termes et definitions français et anglais. – Paris : 2002. – 421 p.
10. Glossaire interarmées des termes et expressions relatifs à l'emploi opérationnel des forces. – Paris : 1999. – 148 p.
- Мълънто de correspondance militaire à l'usage de l'officier d'état-major. – Paris : 1997. – 105 p.
11. Военный энциклопедический словарь / пред. гл. ред. комиссии С. Ф. Ахромеев. – М. : Воениздат, 1986. – 863 с. с ил., 30 л. ил.

Надійшла до редколегії 24.02.16

М. Билан, канд. филол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ТИПОЛОГІЯ ТЕКСТОВ ФРАНЦУЗСКИХ УСТАВНИХ ДОКУМЕНТОВ І РЕАЛІЗАЦІЯ ІХ ПРАГМАТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦІАЛА

В статті здійснено аналіз основних типів текстів французьких військових документів. Проведено класифікацію основних груп військових уставних документів і проведено аналіз реалізації їх прагматического потенціала.

Ключевые слова: военный перевод, военный уставный документ, прагматика военного уставного документа.

M. Bilan, PhD in Translation, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

FRENCH ARMY REGULATION DOCUMENTS TYPOLOGY AND THE REALIZATION OF THEIR PRAGMATIC POTENTIAL

The article deals with the main types of texts French military documents. The research contains the classification of the main groups of military army regulation documents and the analysis of the realization of their potential pragmatic.

Keywords: military translation, military regulation document, pragmatic of military regulation document.

УДК 81'373.2

Т.В. Гулей, канд. філол. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОТОТИПІЗАЦІЯ ЯК СПОСІБ КАТЕГОРИЗАЦІЇ ТА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ АНГЛІЙСЬКИХ НАЗВ СУЧАСНИХ ВІЙСЬКОВИХ РЕАЛІЙ)

У статті на матеріалі англійської мови крізь призму категоризації та концептуалізації розглянуто лексичні одиниці, що називають поняття, які виникли в результаті удосконалення сучасного військового простору. Лексичні одиниці, що позначають військові реалії, проаналізовано з точки зору теорії прототипів.

Ключові слова: категоризація, концептуалізація, прототип, "рефлексивна прототипність", "родова подібність".

Постановка проблеми. Вивчення систем прототипів із підпорядкованими їй членами периферії, що утворилися внаслідок розвитку військової справи, здійснюється за допомогою категоризації та концептуалізації отриманого знання та виявляється у формуванні англійського лексикону.

Актуальність статті полягає у зростанні інтересу до ментального образу лексичних одиниць англійської мови, які утворилися під час розвитку й удосконалення військового простору, а також у встановленні причинно-наслідкових зв'язків когнітивних моделей, на основі яких формуються нові лексичні утворення, що сприяє організації семантичної інформації в словниках.

Зв'язок авторського доробку із важливими науковими та практичними завданнями. Дослідження механізмів та способів категоризації і концептуалізації понять на позначення військових реалій, виражених англійськими номінативними одиницями, допомагає формуванню військового сегмента англословної картини світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретична основа дослідження процесів концептуалізації й категоризації та їх відображення лексичними засобами – праці лінгвістів, які вивчали проблеми мовної концептуалізації та категоризації дійсності (Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, В.Д. Беленькая, О.С. Кубрякова, О.В. Суперанська, В.М. Телія, А.А. Уфимцева та інші), прототипи як ментальні структури та їхню роль у концептуалізації й категоризації (Г. Вежбицька, Л. Вітгенштейн, Т. Гівон, Д. Джирартс, Дж. Ейчисон, Г. Клебер, Е. Рош, Дж.Р. Тейлор).

Новизна дослідження полягає у спробі концептуалізувати та категоризувати англійські номінації на позначення об'єктів військового устрою шляхом окреслення діапазону актуальності слова, яке визначає його семантичну структуру.

Методологічне або загальнонаукове значення. Результати наукового дослідження сприятимуть поглибленню знань про когнітивні механізми формування англійських номінативних одиниць, що спричинюватиме розширення наукового уявлення про мовну картину світу.

Викладення основного матеріалу. Базовими механізмами пізнавальної діяльності, зберігання та передачі інформації є концептуалізація та категоризація. Система прототипів військових реалій, що утворилися в результаті розвитку військової справи у англословних країнах, формується на категоризаційному рівні та творить сталій зв'язок категорії із підпорядкованими їй компонентами чи членами периферії. Категорія периферійного рівня поповнюється новими реаліями після зіставлення її з прототипами.

Першу спробу категоризації понять здійснив Аристотель у збірці творів "Метафізика" (350 до н.е.). На його думку, категорія визначається комплексним підходом до вивчення умов існування речі, а визначальною категорією є сутність, первинна субстанція, яка дозволяє вивчити річ, судячи з її оригінальних початкових

властивостей [7, с. 35]. Наприклад, *MILITARY TOWN: X is civilian, municipality, military base (academy)*. Так, зазначені критерії – необхідні, адже при відсутності однієї із них X не є *MILITARY TOWN*. Проте, такий підхід вносить певні рестрикції під час категоризації понять. У 20 ст. Готлоб Фреге запропонував так звану "атрибутивну теорію", згідно з якою категорію визначали шляхом поділу на інтенціонал та екстенціонал. Натомість, Людвіг Вітгенштейн (1953) значно розширив межі категоризації, таким чином сформувавши бази для подальшого розвитку теорії прототипів [1, с. 127]. Так, він запропонував застосувати раніше винайдене Ніцше поняття "родової подібності" (*familyresemblance*). В своїй теорії Вітгенштейн доводить, що категорії можуть бути скомбіновані за єдиним спільним для них принципом, характерною для них ознакою, проте, якщо з категоріального ряду виокремити кілька складових, то можна прослідкувати, що вони будуть підпорядковуватися іншому спільному для них принципіві, який не буде підтримувати початкових категоріальних меж [11, с. 31-32]. Наприклад, виходячи з моделі вченого, військова категорія *MILITARY ESTABLISHMENT*, згідно з Оксфордським словником англійської мови та новітніх досліджень Wikipedia, складається з наступних компонентів: *Administrative Facilities, Ammunition Storage Facilities, Commissary Facilities, Correctional Facilities, Fortification, Hospital, Housing, Mess, Military Intelligence Facilities, Museums, POL (Petroleum, Oils, & Lubricants) Storage and Handling Facilities, Pinga House, Recreation Facilities, Research Facilities, Training Facilities, Utility Structure, Vehicle Repair, Maintenance, & Storage Facilities, Weapons and Ammunition Production Facilities*. Якщо виокремити з категоріального ряду *Fortification* і *Research Facilities* та підпорядкувати їх категорії *Housing*, то це унеможливить потраплення *Training Facilities* за правилами встановленої субординації.

Більш систематизований підхід до розвитку теорії запропонував Георг Кляйбер у своїй книзі 'Prototypensemantik: Eine Einführung' (1993). Він розрізняє горизонтальний та вертикальний виміри. Категорії та їх прототипи він відносить до горизонтального виміру, під яким розуміє внутрішню будову категорії. На думку Елеонори Рош існують дві вісі категоризації. Згідно з правилом вертикальної вісі, категорія розглядається крізь свою ієрархічну структуру. Е. Рош та прихильники її теорії прототипів розглядають вимір категорій в аспекті трьох рівнів абстракції, а саме, суперординативний (*the superordinate level*), базовий (*the basic level*) та субординативний (*the subordinate level*) [6, с. 61]. Наприклад, суперординативний – *MILITARY BUILDING*, базовий – *arsenal, barracks, bunker, blockhouse, castle, citadel, fortress*, субординативний – *lower-class, second-class, first class; casern, the CANIFA barracks, urban barracks, army camps, Quonset huts, cantonment; artillery bunker, industrial bunker, safe room, igloo bunker; battery tower, pillbox, hochbunker, Flak tower; bailey, enceinte, keep, ward, manor house, shiro, star forts, walled city; city castle, tower, casbah; hillfort, defensive walls, sea cliff, sea promontory, sloping enclosure відповідно.*

MILITARY BUILDING

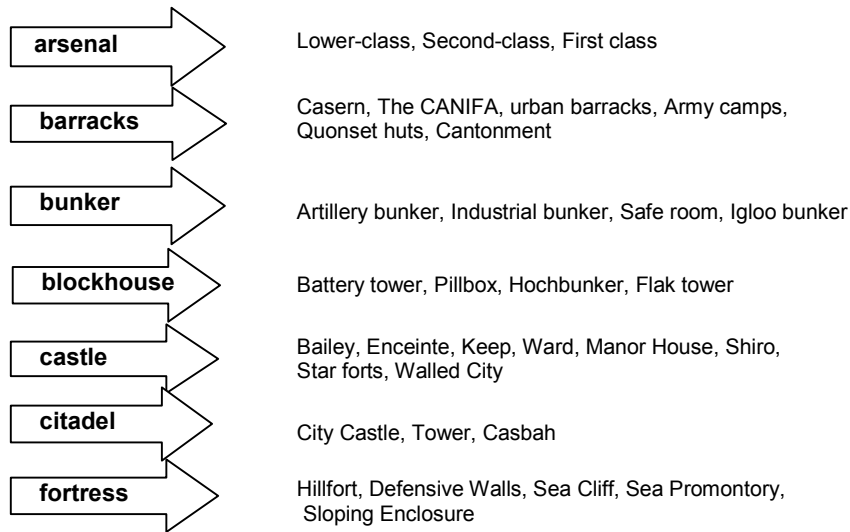

Рис. 1. Три рівні абстракції категорії MILITARY BUILDING

Е. Рош вважає, що базовий рівень формується на концептах, які містять в собі особливі риси та властивості, а відтак і характеризується найвищим ступенем інформативності та індивідуальності, що є високо економічними структурами лексичного вираження на когнітивному рівні [6, с. 62-77].

Різноманітні прототипові риси представлені в теорії "рефлексивної прототипності" (*reflexive prototypicality*) професора Дірка Джирарта у його праці "Prototypical Prototypicality" (1998). Він диференціює моно- та поліцентричні категорії (*monocentric and polycentric categories*). У першому випадку категорія має референцію на різні типи досліджуваних об'єктів, які згруповані за принципом "інтуїтивної однозначності" (*intuitive univocality*).

Прототип категорії є чітким прикладом категоріального групування понять, об'єктів та явищ, визначеного суб'єктивістським поглядом людини чи групи людей на досліджувану проблему. На думку Елеонори Рош, існує можливість невичерпності згрупованої інформації за теорією прототипів, які також має ще одну особливість – нестабільність категоріальних меж, що залежить не лише від компетентності дослідника, а й від постійно діючих у суспільстві змін, а відтак потребують постійного удосконалення [5, с. 372]. Наприклад, категорія на позначення військової реалії *TOWER* довгий час характеризувалася стабільністю власних категоріальних меж – *bell-tower, church-tower, gong-tower, sea-tower, water-tower, watch-tower, bell tower, clock tower, signal tower*, проте, вже починаючи з середини XIX ст. до сьогодні в результаті стрімких урбанізаційних процесів, межі досліджуваної категорії значно розширилися за рахунок виникнення нових структурних елементів – *wind turbine tower, cooling tower, cell phone tower, travel tower, monopole tower, communication tower, BREN Tower, lightning rod tower, shot tower, survey tower, drop tower, bomb tower, elevator test tower, thyristor tower, fire tower, parachute tower, rock climbing tower, Tower of Babel, The Tower (Tarot card), church tower* тощо [9]. В сучасному

високо урбанізованому світі поняття *TOWER* стало настільки популярним, що поступово витісняє традиційну назву багатоповерхових величезних споруд *SKYSCRAPERS*, що також розширило межі категорії *TOWER*, а точніше поповнило її субординативний рівень. Так, впродовж останнього століття виникли *Petronas Twin Towers, CN Tower, Freedom Tower, Watts Towers (Simon Rodia Towers), Met Life Tower, Shard Tower* та багато інших.

Через зростаючу потребу в регулюванні військових конфліктів та встановленні мирних взаємовідносин між країнами відбувається безперервне поповнення сучасної англійської лексичної бази новими ономінативними одиницями на позначення військових реалій. При цьому одній категорії може підпорядковуватися певна кількість прототипів, проте ступінь категоріальної приналежності номінативних одиниць субординативного рівня буде різним. Ступінь репрезентативності номінацій стосовно власного базового рівня сучасні англійські лінгвісти називають 'degree of membership' (Taylor, p.43, Geeraerts, p.593, Maclaury, p.57), 'goodness of membership' (Rosch, p.36), 'representativity' (Geeraerts, p.593), 'exemplariness' (Rosch, p.139, Armstrong et al., p.293), 'good example-ness' чи 'goodness of example' (Taylor, p.43, Rosch, p.130), 'prototypicality' (Taylor, p.45, Armstrong et al., p.269), 'focality' (Rosch, p.134). Так, до субординативного рівня категорії *HILLFORT* належать номінації *oppidum, hilltop contour, inland promontory, interfluvial, lowland, sea cliff, sea promontory, hill-slope enclosure, univallate camp, bivallate camp, multivallate castle, megalith, ringfort*. В результаті дослідження їхнього ступеня прототиповості можна помітити певні девіації у порівнянні зі стандартом. Наприклад, серед трьох довільно обраних субкатегорій (*oppidum, hilltop contour, sea promontory*) найвищим ступенем приналежності до категорії *HILLFORT* характеризується словосполучення *hilltop contour*, адже має 4 відповідники із 6 можливих, за ним слідує *oppidum* і *sea promontory* з меншою кількістю відповідників (3 з 6).

Таблиця 1

	Ступінь прототиповості структурних інваріантів HILLFORT					
	Inland location	Coastal With a sea on three sides	Earth work	Surrounded by artificial ramparts	Surrounded by steep natural slopes	Modern
Oppidum	✓	–	–	✓	✓	–
Hilltop contour	✓	–	–	✓	✓	✓
Sea promontory	–	✓	✓	–	✓	–

Асиметрія суперординації здійснюється шляхом порівняння двох прототипів супер- та субординативного рівнів на основі аналізу значення атрибута, властивого вищому рівню категорії. Твердження доводиться шляхом представлення векторів ознак для характерної класової властивості та узгоджувального алгоритму, який підраховує співпадіння на базі кожного із запропонованих ознак. Для цього необхідно додати показники векторів ознак обох рівнів та поділити на вектори ознак в квадраті, визначеному для кожного рівня окремо [4, с. 137-142; 8, с. 993-994].

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Прототипні моделі, універсальні механізми (acatchaldevice, auniversalthought-savingdevice) (Geeraerts, 1989; Wierzbicka, 1990; Hilferty, 1997; Grzega, 2003) в межах когнітивної лінгвістики, є дієвими способами реалізації семантичних ознак. Дійсно, прототипні моделі є ефективними характеристиками дескриптивного характеру особливо по відношенню до лексичної семантики військової лексики, що виражена злічуваними іменниками. Важливою причиною часової стабільності таких іменників, порівняно з іншими частинами мови, є те, що вони є багатофункціональними взаємопов'язаними елементами досвіду (multi-featured bundles of experience) [10, с. 43-46]. Більше того, на думку одного із основоположників лінгвістичного функціоналізму Томаса Гібона (Talmy Givón), такі прототипні схеми, як і більшість натуральних категорій, є способами вираження однієї з найважливі-

ших особливостей – асоціації [3, с. 174]. Тому такі моделі є довготривалими матеріалами англійського військового лексикону [7, с. 76-84].

Кожна категорія базується на власному ідеосинкретичному ряді ключових ознак, кількість та особливість яких не є чітко визначеною, що і стирає будь-які межі під час дослідження військової лексики на засадах теорії прототипів.

Список використаних джерел

1. Aitchison Jean. Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon. – 2nd edn. – Oxford & Cambridge, MA: Blackwell, 1996. – 410p.
2. Encyclopedia Britannica [Electronic resource] URL: <http://www.britannica.com> (дата обращения: 19.10.2012).
3. Givón T. Context as Other Minds. The Pragmatics of Sociality, Cognition and Communication. – Amsterdam: Paris-Sorbonne University, 2005. – 283p.
4. Hampton J.A. Similarity-based categorization and fuzziness of natural categories. Cognition. – London: City University, 1998. – P. 137-165.
5. Kleiber Georg. Prototypensemantik: eine Einführung. – 2 Überarb. Auflage. –Tübingen: Narr, 1998. –153s.
6. Structural Bases of Typicality Effects. Rosch E., Simpson C., Miller R.S. // Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance. – 1976. – Vol. 2. – P. 491-502.
7. Taylor J. Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory. – Oxford: Clarendon Press, 1995. – 312p.
8. The Curious Case of the Refrigerator-TV: Similarity and Hybridization. Cognitive Science. Gibbert M., Hampton J.A., Estes Z., Mazursky D. – London: City University, 2012. – P. 992-1018.
9. Tower [Electronic resource]. URL: <http://en.wikipedia.org/wiki/Tower> (дата обращения: 22.10.2012).
10. Wierzbicka A. Lingua Mentalis: The Semantics of Natural Language. – Sydney: Academic Press, 1980. – 367p.
11. Wittgenstein L. Philosophical Investigations. – Oxford: Basil Blackwell, 1953. – 592p.

Надійшла до редколегії 22.03.16

Т.В. Гулей, канд. филол. наук

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ПРОТОТИПИЗАЦИЯ КАК СПОСОБ КАТЕГОРИЗАЦИИ И КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКИХ НАЗВАНИЙ СОВРЕМЕННЫХ ВОЕННЫХ РЕАЛИЙ)

В статье на материале английского языка сквозь призму категоризации и концептуализации рассматриваются лексические единицы, обозначающие понятия, возникшие в результате совершенствования современного военного пространства. Лексические единицы, которые называют военные реалии, проанализированы с точки зрения теории прототипов.

Ключевые слова: категоризация, концептуализация, прототип, "рефлексивная прототипность", "родовое сходство".

T. Gulei, PhD in Translation

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PROTOTYPICALITY AS A WAY OF CATEGORIZATION AND CONCEPTUALIZATION (BY EXAMPLES OF ENGLISH NAMES OF MODERN MILITARY OBJECTS)

The article deals with means and ways of categorization, conceptualization and implementation into the "prototype theory" of military innovations in English-speaking countries.

Keywords: categorization, conceptualization, family resemblance, prototype, reflexive prototypicality.

УДК 811'42:004.774.6

І.В. Тирон, канд. філол. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ВІЙСЬКОВИЙ БЛОГ У СУЧАСНОМУ АНГЛОМОВНОМУ МАС-МЕДІЙНОМУ КОНТИНУУМІ

У статті на матеріалі англійської мови розглядаються структурно-семантичні особливості військових блогів. Особлива увага приділяється гіпертекстовій структурі та інтерактивним можливостям військових блогів.

Ключові слова: блог, військовий блог, гіперпосилання, інтерактивність.

Постановка проблеми. Епоха інформаційних технологій та соціальних медіа впливають на спосіб творення та розповсюдження інформації у сучасному глобалізованому світі. Можливість сучасних мобільних пристроїв дає змогу будь-якій людині в XXI столітті стати безпосереднім автором новини, яка вже через декілька хвилин може з'явитися в мережі Інтернет.

Актуальність статті зумовлена необхідністю поглибленого вивчення ролі військових блогів у сучасному медійному дискурсі, а також шляхів реалізації комунікації між блогером та онлайн-читачем. *Головною метою*

роботи є дослідження мовних особливостей структурно-семантичної організації військових блогів. *Предметом* дослідження є структурно-семантична організація військових блогів. *Об'єктом* дослідження є мовні особливості структурно-семантичної організації військових блогів. *Матеріалом* дослідження є військові блоги, зокрема 354 пости у блозі "Afghanistan Crossroads" на вебсайті CNN. *Наукова новизна* дослідження полягає у виявленні мовних особливостей структурно-семантичної організації військових блогів.

Зв'язок авторського доробку із важливими науковими та практичними завданнями. Дослідження особливостей реалізації інформації в умовах активного розвитку блогінгу вимагає наукового осмислення структурної та семантичної організації військових блогів, що стали невід'ємною частиною сучасного мас-медійного континуума.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лінгвістичні розвідки, присвячені мовним особливостям блогосфери та мас-медійного дискурсу, відображені у працях багатьох науковців, зокрема А. Белла, Т. ван Дейка, Т.Г. Добросклонської, Л.О. Кудрявцевої, С.І. Потапенка, М. Талбот.

Новизна дослідження полягає у виявленні специфіки структурної та семантичної організації сучасних англomовних військових блогів, зокрема увага приділяється впливу гіпертекстової структури на мовне оформлення інформації в блогах.

Методологічне або загальнонаукове значення. Результати дослідження полягають в тому, що його положення та висновки є внеском у розробку питань сучасної медіалінгвістики, теорії дискурсу, теорії комунікації.

Викладення основного матеріалу дослідження. Одним із інтерактивних засобів комунікації у віртуальному світі залишається *blogging*. Термін *weblog* був створений у 1997 році на позначення способу опублікування інформації у віртуальному просторі. У 2003 році до складу "The Oxford English Dictionary" офіційно увійшли три нові лексичні одиниці: *weblog* (блог), *weblogging* (процес творення блогів) і *weblogger* (блогер, людина, яка створює блоги) [10]. Зокрема, особливої уваги заслуговують блоги на військову тематику або військові блоги (*war blogs, military blogs*), які, наприклад, під час війни в Іраку, стали невід'ємною частиною інформаційного простору [9, с. 17]. Окрім цього, актуальною для військових блогів залишається тема тероризму. Також, військові блоги використовуються як засіб опису власного досвіду у військових операціях [9, с. 14]. Прикладами військових блогів є "Whereis Raed?" (блог про війну в Іраці); "Afghanwithouta Clue"; "Secondary Focus on Afghanistan" (блоги про війну в Афганістані) [15, 20]. Військові блоги привертають увагу низку науковців з різних галузей знань, зокрема медіалінгвістики та журналістики [8, 9].

Доступ до Інтернету та можливість вільно висловлювати власні думки з приводу певної теми сприяє популяризації веденню блогів у сучасному світі. Станом на 2008 рік статистичною службою "Technorati" було зафіксовано близько 112,8 мільйона зареєстрованих блогів. При цьому у всьому світі кількість блогів подвоюється кожні п'ять місяців [12].

У сучасній медіалінгвістиці поняття "блог" трактується як "веб-сайт індивідуального або колективного автора (блогера), який вирішив поділитися зі світом певною інформацією" [3, с. 180]. Також блог розглядається як "жанр комп'ютерно-опосередкованої інформації, веб-сторінка, на якій у зворотному хронологічному порядку відображається повідомлення автора та коментарі до них" [7, с. 234].

Характерними рисами блогінгу, на думку Д. Беннет, є: 1) фундаментальний вплив на природу новин та інформації, включаючи більш персональну чи суб'єктивну точку зору; 2) представлення "найсвіжіших" новин на початку веб-сторінки, що створює потік інформації; використання гіперпосилань та коментарів (comments), що сприяє створенню активних онлайн-громад (online communities) [9, с. 10].

Основою блогів є текстова частина – так званий "пост" (webpost / post). Характерним для блогів є вико-

ристання знаків (images), аудіофайлів (audiofiles), гіперпосилань (hyper textlinks), системи коментування (commenting system) [13, с. 201].

К.О. Карякіна, розглядаючи блог як частину розгалуженої інфраструктури нових медіа, пропонує таку класифікацію блогів у контексті нового медіа-простору:

1) блоги професійних журналістів, що ведуться на добровільній чи корпоративній основі в межах Інтернет-порталів офіційних ЗМІ. Такими блогівими секціями володіє сьогодні більшість світових медіаресурсів. Авторка наводить приклад блогів на веб-сайтах "Guardian", "BBC" та ін.

2) журналістські блоги, що не закріплені за традиційними редакціями. До такої категорії відносяться блоги на суспільно-політичні теми, авторами яких виступають професійні журналісти або аматори. Такі блоги не розміщуються на веб-сайтах офіційних ЗМІ, а існують або на альтернативних блог-порталах, або на порталах альтернативних медіа (наприклад, WikiNews);

3) "корпоративні" блоги, що ведуться офіційними організаціями або суспільними діячами, які реалізують, у першу чергу, механізми інтерактивної комунікації між суспільними діячами і пересічною людиною;

4) "політичні" блоги, що представлені блогами відомих політиків. За допомогою політичних блогів реалізується інтерактивна взаємодія між певним політичним лідером і громадянами;

5) особистісно-орієнтовані блоги, які ведуться індивідуальними незалежними авторами та не мають відношення до існуючих ЗМІ. Однак, такі блоги користуються високою інформативною цінністю для аудиторії та ЗМІ. К.О. Карякіна пропонує розглядати їх як потенційні засоби масової інформації, які можуть виконувати функції ЗМІ та, відповідно, виступають повноцінними учасниками медійного дискурсу [4].

За останнє десятиліття пік активності блогінгу пов'язаний із надзвичайними ситуаціями – 11 вересня у США, війна в Іраку, землетрус в Японії. На сьогоднішній день свої щоденникові сайти мають найпопулярніші британські (The Guardian, BBC) та американські ЗМІ (The Washington Post, The New York Times, The BBC News, CNN). Так, веб-сторінка американського інформаційно-аналітичного видання CNN має рубрику під назвою "CNNblogs", яка пропонує читачам блоги за різними тематичними напрямками: "CNNPoliticalTicker" (блог на політичну тематику), "ThisJustIn" (блог, присвячений останнім найяскравішим подіям у світі), "The Marquee" (блог, у якому висвітлюються теми шоу-бізнесу, музики, кіно), "CNNPhotos" (блог, у якому інформація подається через фотографії), "Sound waves" (блог, за допомогою якого можна ознайомитися з музичними новинками), "The Chart" (блог, де висвітлена інформація про здоров'я, медицину), "LightYears" (блог освітнього та наукового характеру) [18].

У 2008 році британська газета "The Guardian" опублікувала список найвпливовіших блогів світу: "The Huffington Post", "Perez Hilton", "Talking points memo", "Gawker", "The Drudge Report", "TMZ" та багато інших [19]. Серед цього списку представлені блоги, авторами яких є як журналісти-професіонали, так і непрофесіонали. Так, наприклад, блог "PerezHilton", автором якого є блогер-аматор із США, відомий за публікаціями, що стосуються особистого життя акторів, музикантів, зірок шоу-бізнесу, користується великою популярністю як серед жителів США, так і у всьому світі. Водночас, сайт *CyberJournalist.net* налічує близько 300 блогів, що створюються журналістами-професіоналами [11, с. 646].

Великою популярністю користуються блоги відомих політичних діячів. До головних функцій політичних бло-

гів відносять: політико-мобілізаційну (консолідація та організація електорату, проведення різноманітних акцій та ін.), політико-іміджеву та політико-рекламну функції [2, с. 31-34.]. Самі блоги відіграють велику роль у формуванні суспільної думки, адже реальна цільова аудиторія блогів політичних діячів – це не лише люди до 35 років, а й журналісти і професійні оглядачі (лідери думок) [1, с. 342]. Наприклад, під час передвиборної кампанії як 2008, так і 2012 рр. Б. Обама використовував різні Інтернет-технології, включаючи створення та активне ведення блогу. Блог президента Б. Обами продовжує існувати на сайті Білого Дому та користується великою популярністю у громадян США.

Характерною для блогів формою комунікації є текст, який можна завжди знайти в "архівних" матеріалах; мережа блогів поєднана між собою системою гіперпосилань; система гіперпосилань дозволяє перейти до найбільш популярних блогів [8]. Для прикладу розглянемо військовий блог "AfghanistanCrossroads" на веб-сайті CNN [16]. Гіперпосилання у блозі пов'язані зі змістом основного тексту та слугують засобом презентації основних ідей в тексті. Найчастіше всього гіперпосилання мають вигляд окремого слова, словосполучення чи речення: "Soldiertapes", "Kandahar", "Lifeandculture", "PhotoSpotlight", "Yourview", "Pakistan". Гіперпосилання у вигляді окремих слів або словосполучень допомагають онлайн-читачам швидко зорієнтуватися у потоці інформації та вибрати конкретну рубрику.

Важливим структурним елементом "Afghanistan Crossroads" є стисла інформація про цей блог:

Afghanistan Crossroads is where CNN's reporting converges -- bringing you a diversity of voices, stunning images and video, global perspectives and the latest news from on the ground in Afghanistan and around the world [16]. Прикметники *stunning, global, latest* сприяють створенню позитивного образу блогу, такого, де кожен онлайн-читач може знайти вражаючу для себе інформацію. Водночас, використання аббревіатури CNN нагадує читачеві в цілому про медійну компанію.

Зовнішнє оформлення постів у блогах вирізняється високим ступенем організації матеріалу. Назва кожної статті у військовому блозі "Afghanistan Crossroads" представлена також у вигляді гіперпосилань, наприклад:

- Brutal, tribal justice in Afghanistan
- Sacrifices in America's longest war
- Brothers' tragedy mirrors story of Afghanistan
- Opinion: Taliban still key to Afghan peace
- Inside Afghanistan, little commemoration of war's 10-year mark
- 5 voices: What is needed for success in Afghanistan? [16]

Гіперпосилання виокремлені синім кольором. Такий формат гіперпосилань зумовлений необхідністю дуже швидко і максимально інформативно подати великий обсяг інформації, тим самим зацікавити онлайн-читачів і спонукати до подальшого ознайомлення з інформацією. Зрозуміло, що новинарно-аналітичні видання, авторитет яких не викликає сумніву, не використовують рожевий, блакитний чи інший кольори, що асоціюються з легковажністю, несерйозністю. Такі "елітні", "якісні" видання віддають перевагу стриманій кольоровій гамі.

Скориставшись одним із гіперпосилань, онлайн-читач переходить до іншого тексту. При цьому, гіперпосилання часто виконують функцію заголовка до статті у блозі, наприклад:

Brutal, tribal justice in Afghanistan

On his knees, Nawroz prays. He is a condemned man about to die in a brutal way.

His crime: The killing of his lover's husband.

The judge: A local warlord in Kand, Afghanistan.

The executioner: The victim's father [17].

Наявність гіперпосилань у тексті створює різноманітний, зі складною структурою дискурс, який охоплює не лише текстову, а й візуальну інформацію, що доповнює та збагачує змістово-підтекстовий і змістово-концептуальний рівні [5, с. 127].

Характерною ознакою блогів в цілому та військових блогів, зокрема, є інтерактивність. О.О. Селіванова під інтерактивністю (*interaction*) розуміє "текстово-дискурсивну категорію, що представлена суб'єктно-об'єктно-суб'єктною взаємодією адресанта й адресата на підставі знакового континууму тексту" [6, с. 185]. Інтерактивність є складовою частиною військових блогів, що реалізується через надання можливості брати активну участь в обговоренні будь-якої події. Інтерактивність військових блогів реалізується використанням спонукальних речень: "Share", "Comment", "Readthefullstory". Наведені приклади підтверджують, що заклики до інтерактивності спрямовані на негайну комунікацію між автором блогу та онлайн-читачем. Завдяки інтерактивним можливостям у блозі читачі отримують можливість виразити свою думку з приводу інформації, яку їм пропонують журналісти, а також самостійно створювати текстову, аудіо- та відеоінформацію.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Можливості віртуального простору відкривають нові перспективи дослідження блогів, зокрема військових блогів, характерними ознаками яких є гіпертекстова структура та інтерактивність. Викладені результати дослідження відкривають перспективу подальших наукових розвідок, зокрема вивчення лексичних, синтаксичних та параграфемних засобів у військових блогах.

Список використаних джерел

1. Горощко Е. И. Политический блоггинг в глобальной и локальной перспективах / Е. И. Горощко // Вісник Одеського національного університету. Сер. "Соціологія і політичні науки". – Одеса, 2009. – Т. 14, вип. 13. – С. 335-345.
2. Дорожкін Ю. Інтернет в избирательных кампаниях: современные особенности и функции / Ю. Дорожкін, Н. Соленникова // Власть: общественно-научный политический журнал. – М., 2007. № 6 – С. 31-34.
3. Елькина О.М. Блог как средство асинхронной веб-коммуникации [Электронный ресурс] / О. М. Елькина // Университетские чтения – материалы научно-методических чтений ПГЛУ. – Пятигорск: ПГЛУ, 2009. – Ч. V. – С. 180-184 – Режим доступа: http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2009/Vuch_2009_V_00035.pdf
4. Карякина К.А. Актуальные формы и модели новых медиа: от понимания аудитории к созданию контента [Электронный ресурс] / К. А. Карякина // Электронный научный журнал МГУ имени М. В. Ломоносова "МедиаСкоп". – М., 2010. – №1. – Режим доступа: <http://mediascope.ru/node/524>.
5. Коновалова М.В. Виртуальное пространство как творческая платформа медиадискурса / М. В. Коновалова // Вестник Челябинского государственного университета. Челябинск, 2013. – Вып. 76 (№10) (301). – С. 126-129.
6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
7. Щипицина Л.Ю. Компьютерно-опосредованная коммуникация: лингвистический аспект анализа / Лариса Юрьевна Щипицина. – М.: КРАСАНД, 2010. – 296 с.
8. Allan S. Citizen Journalism: Global Perspectives / Stuart Allan, Einar Thorsen. – NY: Peter Lang Publishing, 2009. – 277 p.
9. Bennet D. Digital Media and Reporting Conflict: Blogging and the BBC Coverage of War and Terrorism / Daniel Bennet. – NY: Routledge, 2013. – 292 p.
10. Oxford English Dictionary. – London: Oxford University Press, 2011.
11. Pavlic J. V. New Media Journalism / J. V. Pavlic // 21st Century Communication. A Reference Handbook. – Los Angeles, 2009. – 970 p.
12. Technorati [Електроннийресурс]. – Режимдоступу: <http://technorati.com/blogs/top100/>.
13. Thomas A. Fictional blogging / Angela Thomas // Uses of blogs. – New York: Peter Lang., 2006. – P. 199-210.
14. Tremayne M. Harnessing the active audience: Synthesizing blog research and lessons for the future of media // Blogging, Citizenship and the Future of Media. – New York: Routledge, 2007. – P. 72-261.
15. Джерела ілюстративного матеріалу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://afghanistan-analyst.org/afghanistan-blogs/>.

16. AfghanistanCrossroads [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://afghanistan.blogs.cnn.com/>.

17. AfghanistanCrossroads [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://afghanistan.blogs.cnn.com/2011/10/10/brutal-tribal-justice-in-afghanistan/>.

18. CNN [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edition.cnn.com/exchange/blogs/>.

19. The Guardian Observer [Електроннийресурс]. – Режимдоступу: <http://www.theguardian.com/technology/2008/mar/09/blogs>.

20. Where is Raed? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dear_raed.blogspot.ca/.

Надійшла до редколегії 22.03.16

И.В. Тырон, канд. филол. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ВОЕННЫЙ БЛОГ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛОЯЗЫЧНОМ МАСС-МЕДИЙНОМ КОНТИНУУМЕ

В статье на материале английского языка рассматриваются структурно-семантические особенности военных блогов. Особое внимание уделяется гипертекстовой структуре и интерактивным возможностям военных блогов.

Ключевые слова: блог, военный блог, гиперссылка, интерактивность.

I.V. Tyron, PhD in Translation.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

MILITARY BLOG IN CONTEMPORARY ENGLISH MASS-MEDIA CONTINUUM

The article deals with structural and semantic peculiarities of military blogs. Special attention is paid to hypertextual structure and interactive capabilities of military blogs.

Key words: blog, hypertext, interactivity, military blog.

КОМУНІКАЦІЙНО-КОНТЕНТНА БЕЗПЕКА

УДК 321.01:323

Г.В. Любовець, канд. іст. наук, доц.

В.Г. Король

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МОНІТОРИНГОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ КОНТЕНТНОГО ІНФОРМАЦІЙНО-ІНЕРЦІЙНОГО ПУБЛІЧНОГО ЕХА

У статті розглядаються актуальні проблеми новітніх підходів до питань комунікаційно-контентної безпеки, складовою якої є технології бачення конкретних геопозиційних театрів бойових дій, які будуть реальними для кожної конкретної ситуації в конкретному комунікаційно-соціумному середовищі.

Традиційні моніторингові технології – а це, швидше, технології спостереження – за сучасних умов не можуть виконувати притаманні їм раніше функції, пов'язані з аналізом інформаційного простору. Адже в такому випадку втрачається потенціал креативно-технологічних можливостей випереджальних активних впливів.

Тому перед сучасними фахівцями з питань комунікаційно-контентної безпеки, які мають знаходити адекватні рішення щодо протидії глобальному гібридному тероризму, зокрема, в інформаційній сфері, постає нагальна задача переходу в практичній діяльності до нових технологічних рішень – інформаційно-контентного аудиту публічного життя (того чи іншого явища, процесу і навіть однієї людини).

Ключові слова: моніторинг, інформаційний простір, інформаційно-контентний аудит, комунікаційно-соціумне середовище.

Постановка проблеми. Появу моніторингу як технологічної методики усвідомленого пошуку матеріалів контентної інформації про соціально-публічні процеси спричинила публічна діяльність населення, яка стала широкою і самостійною сферою, що не контролюється традиційними публічними гравцями. Серед таких чинників, наприклад, поява великої кількості публічних видань, які однооментно можуть впливати на настрої громад, хоча розташовані в різних геопозиційних зонах; залежність учасників суспільно-економічних дій від усвідомленого ставлення до того, що відбувається, громадами; демократизація суспільства та державного управління; надлишкове заповнення інформпростору інформацією та даними; мобільний зв'язок та онлайн передача даних; паблік-рилейшинз як технологія наближення споживачів до виробників; посилення публічної конкуренції у всіх напрямках життєдіяльності (від світових брендів і їхніх масштабів до громадян та громад) як новий вимір економіки знань тощо.

Потокові процеси та висока динамічність контентних форматів у повсякденному житті доводять, що такі ж динаміки з ще більшою інтенсивністю спостерігаються в умовах реалій гібридно-месіанських агресій. Творення середовищ гібридних глобальних терористичних технологій планетарного масштабу (що намагається продукувати путінська Росія) свідчать про те, що контентні протиборства є не просто окремим випадком сучасного геопротистояння. Це сьогодні підтверджена реальність того, що саме контентні образи стають базою для мотивацій та спонукання різних сторін до збройного насилля неконвенційного характеру (аж до цинічного нищення всього і всіх за терористичними стилістиками), яке провокується комбінованим комплексним креативно-сценарним комунікаційно-контентним інструментарієм прямої та опосередкованої дії в різних масштабах та динамічних проявах.

Найбільшою загрозою тут постають контекстні дії, бо вони направлені на формування образів, які сприймаються швидше та залишаються у свідомості довше, ніж прямі аргументи чи факти (фашисти, бандерівці, хунта, русофоби тощо).

Особливого впливу така технологія набуває за умов неформатного поєднання реального страху і неформальних умов сприйняття слова в контенті за законами екстремально-кривавих шоу. Саме там інформаційно-гібридні агресори переважають реальність і вигадки настільки, що знищують опонента силою реакцій та

неформатних впливів не на театрі бойових дій, а у штучно створених умовах контентно-образної глобалізації. Для пересічного громадянина, який звик довіряти слову офіційних джерел, важко відійти від стереотипів та навчитися розрізняти справжні, об'єктивні відеосюжети від зрежисованих кремлівськими технологічними креативними центрами.

За умов зростання інформаційних потоків сучасності до наддинамічних, коли основними одиницями виміру інформпростору стають не тенденції, виокремлені за попередній період (місяць, квартал, рік), а щодобові інформаційні резонанси і, відповідно, зосередження зусиль на акцентуванні та утриманні уваги суспільства (певного соціуму) на актуальних проблемах (трендах), необхідно довести практичну неадекватність сучасним викликам застарілих підходів до аналізу інформсередовища, яким є моніторинг, та запропонувати нові технологічні підходи до ефективних рішень.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Тема моніторингу інформаційного простору є досить значущою в дослідженнях низки вітчизняних та іноземних науковців. Дослідженням за даним напрямком присвячені роботи, зокрема, В. Різуна, Т. Скотникової, В. Іванова, О. Додонова, Д. Ланде тощо.

Зазвичай, науковці розглядають проблематику моніторингу інформаційного простору як одного з методів наукового дослідження. При цьому "збирання та обробка даних, оцінювання та прогнозування стану об'єкта моніторингу, створення концептуальних і формалізованих моделей об'єкта, вироблення рекомендацій для ухвалення управлінських рішень" визначаються як основні функції моніторингу [1].

Метою статті є обґрунтування зміни парадигми при застосуванні моніторингових технологій в управлінських стилістиках держави і суспільства, їхній вплив на психологічний стан суспільних середовищ.

Викладення основного матеріалу дослідження. Ще не так давно, коли в інформаційному просторі домінували усталені види засобів масової інформації – офіційні друковані ЗМІ, телебачення, радіо, інформаційні агенції – така точка зору була абсолютно прийнятною і зрозумілою. Однак, надшвидкий розвиток інформаційних технологій (що став породженням втілення інноваційних розробок у світі), поява новітніх засобів комунікації, які водночас зробили соціально-комунікаційні ліфти із вертикальних до горизонтально-партнерських, здійснили справжню революцію в комунікаційно-

контентному середовищі. З'ясувалось, що творення інформпростору – від цифрових медіа до нових понять та образів – це справа не обраних чи спеціально призначених фахівців, а право кожного громадянина на вираження своєї позиції, точки зору тощо.

Наразі саме цей аспект (як складова комунікаційно-контентної безпеки суспільства і держави) залишається поза увагою науковців і потребує невідкладного осмислення.

Комунікаційно-контентна реальність перетворилася на масове середовище авторств, які не визнають загальноприйнятних норм продукування контенту в межах визначеної законодавчо-нормативної бази окремої держави. Це наочно видно на прикладі роботи представників багатьох російських ЗМІ і ЗМК в Україні та в інших країнах світу (наприклад, Німеччині).

Відтак постає проблема вироблення нових, наднаціональних умов та законів щодо відповідальності за творення контентного середовища, яке формує сутність глобальної віртуальної реальності ноосферного характеру. Очевидно, що на це направлений міжнародний кодекс законів АСТА [2].

Він вимагає від світу законодавчого закріплення в глобальному світі законів авторства і поваги до нього одночасно всіх держав, громад, індивідів, бо тільки так можна зупинити перетворення життя у виключний спосіб існування новітніх геотерористів, які досить ефективно ховаються за спину редакторів та медіа-брендів.

Путінська гібридно-месіанська воєнщина повсякчас доводить всім, що застосування масових (водночас різноформатних) величин впливу навіть однієї (не говорячи вже про безліч) контентних диверсій знищує мир як спосіб життя, мислення, творення щасливого життя у світі.

Подібні складні процеси доводять, що моніторинг брендово-унікальних назв, тегових узагальнень чи навіть фреймових закономірностей контентних лінгвістичних моделей не дає ефективності в умовах надшвидких творень контентного тла, адже контекстні сенси і навіть сутність в різних геопозиційних умовах перебування громад і громадян вихолощує сенс моніторингових узагальнень (смыслові фільтри) пошуків. При цьому варто враховувати те, що ці пошуки нині вимірюються гігантськими обсягами даних, а, з другого боку, є лише інерційним ехом (усвідомленим знанням про минуле), а не джерелом випереджаючих знань про майбутні виклики, ризику, загрози.

Щоб почати вирішувати ці складні технологічно-креативні проблеми, слід зважити на те, що середовище дій кожного військового комунікаційно-контентного підрозділу є унікальним за джерелами інформації та специфікою розуміння ситуацій в конкретному місці за геопозиційними ознаками та соціальними середовищами (особливостями конкретних людей, громад) тощо.

Оперативні медіа-сили (технологічна сукупність медіа-інструментів та персоналістична медіа-автура) мають оперувати не технологіями заданих в центрі (системі управління) тез, сенсів чи контентних образів, а технологіями бачення конкретних геопозиційних театрів бойових дій (де залучення цивільних стало світовим трендом), які будуть реальними для конкретної ситуації в конкретному комунікаційно-соціумному середовищі.

Це середовище важливо розуміти (увійти в нього, почути і, головне, не потонути в лавиноподібному дезінформаційному морі). Необхідно знайти акценти, факти, аргументаційні ряди і навіть теми, які б креативно знищували образно-контентні засади і сили агресора в кожному середовищі людей. При цьому нам необхідно чітко розрізняти (позиціонувати) ці різнонаправлені за мотиваціями (прямо чи опосередковано мотивовані,

заангажовані, вражені нейро-психологічними технологіями, модними трендами, фрондистськими настроями тощо) технологічні образи, створені агресорами для враження свідомості у всіх групах впливу.

Традиційні моніторингові технології – це швидше технології пасивного спостереження, які визнавалися ефективними тоді, коли комунікаційні процеси були за-торможені і мали вакуум наповнення. Це спостереження за минулим, але аж ніяк не за сьогоденням чи завтрашнім комунікаційно-контентним новотворенням. Зрозуміло, що в такому випадку втрачається технологічна можливість випереджальних активних впливів. Такий моніторинг часто ще й дуже вузько націлений на корпоративні величини, щоб гасити активність ініціатив. Ці технології практикують управлінські системи бюджетної дії як технологічні прийоми для творення звітності чи убезпечення посадової недбалості та відсутності фаховості в умовах швидких суспільно-світових динамік.

Моніторинги (як технології "бачення" ситуації) досить сумнівні в умовах знищення контентних кордонів (як у форматах подачі даних чи інформації, так і в сприйнятті контенту в динамічних середовищах сучасних гаджетів, які досить активно розширюють межі вибраних користувачем спеціалізацій).

Завдання моніторингові – це завдання усвідомленого відбору визначених даних за статичними характеристиками, смисловими фільтрами (тегами). Своєю чергою, це досить часто приводить до втрати орієнтації в потокових процесах контентних форматів та ситуативних геопозиційних вимірах (особливо у випадку застосування сценарно-комунікаційних спротивів стратегічного рівня).

За сучасний інституційно-регламентний приклад підходів до моніторингу саме сучасного інформаційного простору в Україні є сенс взяти публічне оголошення КМУ від 22 березня 2015 р., де зазначається: "Міністерство інформаційної політики України оголошує конкурс на заміщення вакантних посад державних службовців. Конкурс оголошено на такі посади:

- начальник відділу захисту інформаційного простору;
- головний спеціаліст відділу захисту інформаційного простору;
- начальник відділу моніторингу;
- головний спеціаліст відділу моніторингу;
- завідувач сектору медійних комунікацій;
- головний спеціаліст сектору медійних комунікацій.

Загальні вимоги до кандидатів на посади: громадянство України, повна вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра або спеціаліста за галузями знань: "Журналістика", "Право", "Політологія", "Міжнародні відносини", "Соціологія"; відповідний досвід роботи, володіння державною мовою" [3].

Подібна управлінсько-регламентна постановка підтверджує традиційне правило, яке тотально використовується в центральних органах виконавчої влади – там існують мікрівідділи (2-3 спеціаліста), які оперують одночасно невідповідними показниками – високою особистою відповідальністю працівників структур, які об'єктивно не в змозі самостійно виконувати масштабні завдання; жорсткою ієрархічністю в умовах постійного авралу, що призводить до неможливості протистояти простим формальним рішенням-вказівкам з низьким рівнем постановки моніторингових завдань; слабким матеріально-ресурсним забезпеченням тощо.

Міністерство інформаційної політики протягом минулого року вело активний пошук нових підходів до функціонування інформаційних структур державних органів влади. Зокрема, як свідчить звіт міністерства за 2015 рік "озрим з амбітних завдань, що стоять перед МІП, є розробка концепції реформування сфери держа-

вних комунікацій спільно з Секретаріатом КМУ та РНБО" [4]. Результатом цієї роботи стала презентація на засіданні Кабінету Міністрів України 20 січня 2016 року Концепції реформи урядових комунікацій.

Як зазначалось під час презентації Концепції, в ході підготовки документа був проведений "аудит комунікаційної діяльності Уряду, опрацьовано понад 500 сторінок даних, розглянуто близько 12 комунікаційних систем урядів інших країн та залучено досвід тих, які найбільше відповідають сучасним викликам" [5].

Міністерство дійшло цілком логічного висновку: "Комунікаційна система Уряду потребує повного перезавантаження" [6].

Саме тому було запропоновано створити нову структуру – Урядовий офіс з комунікацій. У нас не було на меті аналізувати запропоновану нову структуру та її функції (в межах цієї статті), але все ж зупинимось на одному із аспектів діяльності. Це – моніторинг. Він не є, за задумом міністерства, глобальною фундаментальною функцією, а віднесений до сервісів, в даному випадку аутсорсингових (що є принципово правильним, якщо орієнтуватися на вчорашні підходи до функціонування інформаційних структур центральних органів влади).

На жаль, спеціалісти, які працювали над розробкою Концепції, так і не змогли дослідити, що моніторингові технології вже не дають необхідної картини бачення інформаційного простору, який став високодинамічним та різнопотоковим не тільки тематично чи аргументаційно, а за акцентами і стилістичними форматами контентних ритмів.

Моніторингова робота, як не прикро, майже цілком залежить від сучасної практики нішевих монопольних поставок аутсорсингових послуг з традиційного моніторингу.

Моніторинговий аутсорсинг (повтор тегів, лінгвістичних фільтрів, персон в часі), зазвичай, працює виключно на персоні керівника, назву поточного проекту, а не на ситуацію у сфері, у громаді, в кластері, в напрямі, якими давно стали інформаційні поля, середовища та інші сучасні комунікаційно-контентні виміри життя громади України тощо.

Це в регламентно-процедурному та технологічно-бюджетному аспекті унеможливує реалізацію ефективних сервісів цифрового урядування та потребує мати потужні державні креативно-технологічні комплекси промислового масштабу. Останні для ефективної діяльності потребують інформаційно-технологічних баз даних із активними різновидами архівно-потоківих контентних ресурсів, жанрів та форматів (з можливістю графічного аналізу сегментів бази чи он-лайн доступів) та цілодобові служби інформзапиту з підтримкою сервісів довідкової літератури і підбору контентних масивів для виконання різних управлінсько-стратегічних, регламентно-процедурних, творчо-виробничих, законодавчо-нормативних завдань всього комплексу комунікаційно-контентної безпеки.

Моніторинг в такому випадку дає на виході лише статичні дані щодо визначених величин (персон, подій, заходів тощо) минулих ситуацій. Він, звичайно, дозволяє відслідкувати тенденції напряму та запропонувати шляхи усунення певних недоліків, але прогноз перспективи є в такому випадку справою проблематичною. Тобто, моніторинг згадувань – це технологічна послуга оперативного обслуговування за принципом "швидкої допомоги" в отриманні даних про когось/щось у жорстких умовах політичного авторитаризму чи галузевого стилю управління з детермінованою відповідальністю.

Цей підхід до моніторингу йде від нефахових, непрозорих дій управлінських стилістик паперових регла-

ментів бюрократизованого державного апарату та небажання керівників будь-якого рівня знаходитись в форматі постійного публічного аудиту викликів, ризиків, загроз. Саме останній має працювати на докорінну зміну управлінських регламентів та процедур з метою успішного відходу від оперування документами чи одноразовим аналізом як виключним унікальним явищем і фактором. Тоді відбувається перехід до адекватної обробки потоків та запровадження якісного комплексу прогностичного аналізу контентних потоків і різномасштабних контентних масивів.

Відтак, виникає **антагонізм** між поточними потребами (персони, компанії, відомства тощо) та сьогодишніми довгими державними інтересами, перспективами, Майданними цінностями, які можуть мати системне відображення в аналітично-прогностичному баченні перспектив розвитку як окремих суспільно-економічних сегментів, кластерів, так і країни загалом.

У країнах прямої демократії та сучасних глобалізованих горизонтальних суспільствах моніторинговий підхід суперечить іншій реальності – найбільшій увазі громад до щільного публічного висвітлення комунікаційно-контентними середовищами всіх сторін суспільного та державного життя.

Феномен Майданів, феномен окопного братства доводить, що без масових комунікацій та довіри в партнерстві (а не на засадах патерналізму) не можуть щасливо співіснувати громадяни вільної країни.

Традиційний підхід до моніторингу суперечить національним інтересам Майданної України, яка вимагала уваги до життя громад і громадян. Увага – це подовжений резонанс, резонанс – це агрегація різних регіональних полів, а інформаційно-контентні поля можна вивчати тільки технологіями подібними до KAIP (контекстний аналіз інформаційних резонансів) та системами ситуаційних сервісів розуміння координації та розширення можливостей як сучасних рішень щодо впливів на публічні поля різних масштабів [7].

Питання стоїть не стільки про аудиторії як про комунікаційно-контентні середовища життя, як про потенціальні майданчики творення державності і суспільного життя на нових засадах миру, творчості, щастя. В таких середовищах людина творитиме для власного задоволення та для своїх співгромадян. Тоді з'являється новий сенс життя, який є зрозумілим та прийнятним для всіх поколінь.

Повертаючись до оголошення МІП від березня минулого року, зазначимо, що особливість важливості поєднання організаційних підходів та прямих (загальнонаціональних у даному випадку) посадових напрямів з вивчення сукупностей інформаційних полів України як складових інформаційного простору в МІП не "звучить". Зокрема, чисельність відділів захисту інформаційного простору, моніторингу, сектору медійних комунікацій, де по одному начальнику та підлеглому – це не зовсім адекватні реакції на сьогодишні глобальні виклики, ризики та загрози Україні управлінського характеру. Відтак це індикативно вказує на масштаб професійної непридатності не стільки окремих керівників, скільки свідчить про необхідність запровадження адекватної стратегічної ланки комунікаційно-контентної безпеки в органах стратегічної координації.

На жаль, Концепція реформи урядових комунікацій, де досить досконало прописаний функціонал діяльності Офісу з комунікацій первинного рівня, жодним словом не оговорює проблему саме стратегічних рівнів комунікаційно-контентної безпеки держави. Іншими словами, підходи до діяльності державних інформаційних структур 2016 року, насправді, не так вже й відрізняються від підходів 2015 і попередніх років.

Відтак виникає потреба в комплексній системі надшвидкого аналізу та визначення, передусім, публічних потенціальних контентних трендів (які мають резерв публічного резонансу).

Сенс розвивати чи нейтралізувати ці тренди (управлінське рішення) – це вже зовсім інші технологічно-креативні підходи, де очевидним у межах доби стає потреба в потужному різномасштабному комплексі координації (і поєднання) прогнозованої аналітики публічних інформаційних просторів із он-лайн соціологією публічного потенціалу. В такому випадку ми отримуємо ефективну комплексну систему оперативного аналізу комунікаційно-контентних середовищ.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Таким чином, моніторингу як аналізу інформаційного простору України і його регіональних інформаційних полів (закінчених величин) немає як технологічної системи аналітичного сервісу.

Моніторингові спостереження відбуваються за стилістично-технологічними рішеннями бізнес-маркетингу, який націлений виключно на задані параметри (визначені і зрозумілі) – все інше його мало цікавить.

Моніторингові спостереження – система технологічних дій, які не можуть забезпечити матеріалом для розробки середньострокових та довгострокових публічних стратегічних дій, оскільки у системі виконавчої влади до цих пір відсутній поділ на стратегічне комунікаційно-сценарне продукування та оперативне реагування (тобто, відсутнє розуміння владними інституціями дій громади). Відтак громади і суспільство не адаптуються під стратегію дій органів виконавчої влади (оскільки немає самої комунікаційно-контентної стратегії). Моніторинг працює дискретно, на особу керівника.

Оскільки державні органи продовжують діяти в стандартах традиційних управлінських систем стосовно середовищ публічного життя громад, це автоматично веде до затягування модернізації України як процесу синергетичного єднання потенціалів громад та державно-політичних інститутів України.

Г.В. Любовец, канд. ист. наук, доц.

В.Г. Король

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

МОНИТОРИНГОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ОТРАЖЕНИЕ КОНТЕНТНОГО ИНФОРМАЦИОННО-ИНЕРЦИОННОГО ПУБЛИЧНОГО ЭХА

В статье рассматриваются актуальные проблемы новых подходов к вопросам коммуникационно-контентной безопасности, составляющими которой являются технологии видения конкретных геопозиционных театров боевых действий, которые будут реальными для каждой конкретной ситуации в конкретной коммуникационно-социальной среде.

Традиционные мониторинговые технологии – а это скорее технологии наблюдения – в современных условиях не могут выполнять присущие им ранее функции, связанные с анализом информационного пространства. Ведь в таком случае теряется потенциал технологической возможности опережающих активных воздействий.

Поэтому перед современными специалистами по вопросам коммуникационно-контентной безопасности, которые должны находить решения по противодействию глобальному гибриднему терроризму, в частности, в информационной сфере, возникает насущная задача перехода в практической деятельности к новым технологическим решениям – информационно-контентному аудиту публичной жизни (того или иного явления, процесса и даже одного человека).

Ключевые слова: мониторинг, информационное пространство, информационно-контентный аудит, коммуникационно-социальная среда.

H.Liubovets, PhD in History, Associate Professor,

V. Korol

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE MONITORING TECHNOLOGIES THAT REFLECT THE INFORMATION AND INERTIAL PUBLIC ECHO CONTENT

The article considers actual problems of the modern approaches to communication-content security challenges. Techniques of specific geopositional war theatres seeing that are real for every concrete situation in the particular communication and content environment comprise this type of security.

Traditional monitoring techniques that are mainly the surveillance do not cope with their mission to analyze the information environment. This scenario causes loss of the potential of the creative and technological active power preemptive capabilities.

This raises the problem of the global hybrid terrorism particularly in the information domain. The experts face such matters and their mission is to find the appropriate counteraction to the above-mentioned hybrid terrorism problem. The information domain is a one that needs particularly new technological answers such as the social life information and content audit (regards some scene, process and even a person).

Keywords: monitoring, information environment, information and content audit, communication and society environment.

Сьогодні ж слід усвідомити, що комунікаційно-контентні середовища людей вже не терплять простих лінійних рекламних технологічних рішень масового рівня, які не враховують людський настрій та естетику сприйняття цільових груп. Світ контенту прямує до систем опосередкованої індикації всіх публічних процесів за найвищими динаміками. Практика продукування фейково-постановочного контенту, направленою технологіями гібридного тероризму путінізму на страх і приниження, тільки доводить, що горизонтальні комунікаційно-контентні середовища замінюють монопольні ієрархії акумуляції страху та кривавих жертв можливостями розвитку в системах миру та добра.

Відтак, ми маємо переходити у вивченні інформаційного простору до нових технологічних рішень – інформаційно-контентного аудиту публічного життя (того чи іншого явища і навіть людини (соціальні мережі)).

Список використаних джерел

1. Пізун В. В., Скотникова Т. В. Моніторинг у системі методів журналістикознавства: основні засади. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1670>

2. What is Acta and why should you be worried about it?. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.wired.co.uk/news/archive/2012-01/24/acta-101?page=all>

3. Міністерство інформаційної політики України оголошує конкурс на заміщення вакантних посад держслужбовців. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248028541&cat_id=244277212

4. Звіт Міністерства інформаційної політики України за 2015 рік. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://mip.gov.ua/files/Presentation/_MIP_2015_years_report_01_.pdf

5. "Уряд підтримав Концепцію реформи урядових комунікацій, розроблену Міністерством інформаційної політики України". [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://mip.gov.ua/news/887.html>

6. Там само.

7. Григорій Любовец, Роман Савчук. Технологічний комплекс для державного координаційного центру ситуативного аналізу. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://armyua.com.ua/technologichnij-kompleks-dlya-derzhavnogo-koordinacijnogo-centru-situativnogo-analizu/>

8. Григорій Любовец, Роман Савчук. Міністерство оборони: відповідальність за інформаційно-безпековий простір України. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://armyua.com.ua/ministerstvo-oboroni-vidpovidalnist-za-informacijno-bezpekovij-prostir-ukra%D1%97ni/>

Надійшла до редколегії 22.03.16

ПЕДАГОГІКА

УДК 37.01:007(045)

Є.М. Залеський,
А.О. Аронов,
Ю.Т. Сидоров

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СИСТЕМА ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ВІКНУ

У статті надається обґрунтування завдання на розроблення електронних (мережевих) підручників як елементів системи дистанційного навчання (СДН) ВНЗ; проведено аналіз існуючих програмних засобів створення мережевих підручників, запропоновано вимоги до них як елементів СДН, які найбільш відповідають сучасному стану проблем застосування комп'ютерно-мережевих технологій дистанційного навчання; окреслена можливість використання СДН як мережевого додатка до традиційного очного навчального процесу.

Ключові слова: Веб-додаток, електронний підручник, мережевий підручник, дистанційне навчання, комп'ютерно-мережеві технології, система освіти.

Вступ та постановка проблеми. Активні методи навчання – одна з прерогатив дидактики, яка завдяки формуванню позитивної мотиваційної структури навчальної діяльності сприяє підвищенню пізнавальної активності тих, хто навчається. Здатність комп'ютера до побудови візуальних і інших складних образів істотно підвищує пропускну спроможність інформаційних каналів навчального процесу і удосконалює набори загальних логічних прийомів мислення і спеціальних для різних предметів прийомів розумової діяльності, а також підвищує ефективність методів навчання [1].

Сьогодні для інтенсифікації навчання через постійне зростання обсягів інформації та обмеження навчального часу намагаються застосовувати обчислювальну техніку й активні методи навчання. Наразі одним із найважливіших елементів сучасної системи освіти стали електронні підручники (далі – ЕП), які забезпечують активне, діяльнісне навчання, розкривають і використовують творчі здібності тих, хто навчається.

Проте, намагаючись нашвидкоруч виготовляти ЕП є небезпечним, це може призвести не тільки до зниження якості підготовки фахівців, але й до дискредитації самої ідеї використання комп'ютерів у навчанні. Недостатньо взяти хороший паперовий підручник, забезпечити його ілюстраціями, навігацією, мультимедіа і перемістити все це в пам'ять комп'ютера. Велика частина таких ЕП та посібників – практично є механічним (навіть з деякими скороченнями) перенесенням на машинні носії вже наявних паперових підручників без необхідних змін у структурі. Електронний підручник не повинен бути ані текстом з картинками, ані довідником, бо його дидактичні властивості принципово інші. З іншого боку, ЕП (навіть найкращий) не може і не повинен замінювати книгу, натомість він має максимально полегшити розуміння і запам'ятовування (причому активне) найбільш істотних понять, тверджень і глосаріїв, залучаючи до процесу навчання в більшій мірі інші, ніж звичайний підручник, можливості людського мозку, зокрема, слухову й емоційну пам'ять.

Наразі існує нагальна необхідність розробки сучасних вимог до ЕП як елементів системи дистанційного навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Моніторинг Інтернет-простору дозволив сформувати загальні рекомендації для ЕП, які сьогодні вважаються актуальними:

- по-перше, в ньому мають бути присутні інтерактивні об'єкти (відеоролики, аудіо-вставки тощо) і зручна система навігації;

- по-друге, він повинен мати вбудовані засоби контролю якості засвоєння знань та вмінь;

- по-третє, він має бути відносно малим за розміром і запускатися на більшості персональних комп'ютерів;

- по-четверте, він має дозволяти працювати з ним як із Веб-сайту навчального закладу, так і на локальному комп'ютері;

- по-п'яте, бажано, щоб він мав вбудовані засоби зворотнього зв'язку з викладачем.

Сьогодні в мережі Інтернет є достатньо програмних продуктів, що пропонують свої послуги для "легкого й швидкого" конструювання ЕП – такі, як "Constructor Electronic books", "Document Suite", "eAuthor & CourseLab", "FBPublisher", "Navigator", "Neo Book for Windows", "Se Kum Book Studio", "Sun Rav Book Office", "Turbo Site" тощо.

Насправді, більшість з них являє собою достатньо зручну базу для виготовлення рекламних Веб-презентацій, Веб-брошур тощо, пристосованих для конструювання модних сьогодні ЕП. Щодо окремих програм, які безпосередньо створювалися для конструювання ЕП (наприклад, "eAuthor & CourseLab") – їхній функціонал в обсязі, необхідному викладачеві, безумовно платний. Саме це і є причиною того, що код цих програм не є відкритим і не дозволяє пристосовувати їх до потреб конкретного навчального закладу, конкретної дисципліни. До того ж подібні програми зазвичай зорієнтовані на часткову дидактику якогось конкретного напрямку знань (наприклад, юриспруденцію, математику тощо). Деякі з них вимагають від викладача знання основ програмування, тому достатньо важкі в освоєнні, особливо для викладачів нетехнічних дисциплін. Це стосується тієї ж таки "eAuthor & CourseLab". Щодо необхідних знань викладача для освоєння подібних програм, то, наприклад, автори програми "Navigator" скромно вказують вимоги до потенційних користувачів своєї програми – "зі середнім та високим рівнем комп'ютерної грамотності".

Окреслимо основні можливості широковідомих програм, що пропонують розроблення ЕП: створення текстових сторінок, створення змісту підручника та перетворення підручника на зв'язані між собою посиланнями статичні HTML сторінки.

Основними недоліками ЕП, які створюються такими програмами, є:

- неможливість оперативного оновлення інформації, розміщеної в підручнику, оскільки результатом роботи програм є статичні Веб-сторінки. Якщо потрібні оновлення виявляться системними, необхідно буде вносити зміни на великій кількості сторінок, причому на кожній окремо. При розповсюдженні серед тих, хто навчається, таких ЕП на CD- чи DVD-носіях будь-які оперативні зміни вимагатимуть повну заміну носіїв у всіх користувачів;

- обмеження свободи викладача в структуруванні навчальних матеріалів та їх компонентів (у спеціальних програмах відразу задається шаблон структури ЕП [2]);

- відсутність можливості категорювання користувачів та організації обмеження доступу;

- відсутність вбудованих засобів якості засвоєння матеріалу (окремі розробники пропонують купувати додаткові модулі різної складності для реалізації контролю, але ці модулі не вбудовуються в загальну оболонку програми і потребують окремого налагодження);

- розміщення мультимедійних матеріалів на сторінках можливе переважно в платних версіях програм.

Крім того, на нашу думку, взагалі ЕП в тому вигляді, в якому вони сприймалися зовсім нещодавно, – тобто низка взаємопов'язаних між собою посиланнями статичних HTML сторінок, оздоблених графічними ілюстраціями та мультимедійними вставками, розміщена на CD (DVD) носіїв (або на сайті), що застосовуються, наприклад, у кейс-технологіях [3], – не дозволяють повною мірою реалізовувати дидактичні задуми, педагогічні потреби викладача і не відповідають сучасним темпам оновлення інформації.

Мета статті. В цій статті ми мали на меті висвітлити переваги нового погляду на електронний (мережевий) підручник, як на елемент системи дистанційного навчання та висунути нові вимоги до нього.

Викладення основного матеріалу дослідження. Технології дистанційного навчання висувають нові вимоги до ЕП. Зокрема, на наш погляд, оптимальним варіантом є інтегрування їх до комп'ютерно-мережевої структури системи дистанційного навчання. Такої системи, де ті, хто навчаються, працюють за під'єднаним до мережі Інтернет комп'ютером, необтяженим ані додатковою програмою, ані працюючим CD/DVD дисководом. Програмно все, що потрібно для функціонування системи та роботи користувачів, знаходиться на сервері ВНЗ та обслуговується адміністратором і викладачами.

У цьому випадку автоматично вирішуються (або з'являється можливість досить легко розв'язати) багато проблем, яких майже неможливо уникнути при застосуванні технології статичних Веб-сторінок.

Виходячи з цих міркувань та завдяки плідним дискусіям щодо цієї проблеми в Лінгвістичному науково-дослідному центрі Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, нами були розроблені вимоги до електронних (мережевих) підручників, які, на наш погляд, найбільш відповідають сучасному стану проблем застосування комп'ютерно-мережевих технологій дистанційного навчання в навчальному процесі підготовки фахівців у ВНЗ (вони ж є й перевагами над вищевказаною технологією та ілюструють вирішення вищезгаданих проблем).

А саме:

1. Відсутність необхідності будь-що додатково інсталиувати в комп'ютері користувача.

2. Можливість створення необмеженої кількості незалежних підручників із будь-яких дисциплін.

3. Можливість оперативно змінювати зміст та структуру будь-якого підручника, схему проходження навчання.

4. Можливість вільно структурувати кожне заняття.

5. Можливість введення в заняття будь-якої кількості графічних та мультимедійних матеріалів.

6. Можливість категорювання користувачів та керування рівнями доступу.

7. Наявність розширеної підсистеми контролю засвоєння матеріалу та набуття навичок.

8. Наявність захисту даних про результати заходів контролю.

9. Простота роботи викладача при наповненні й корегуванні занять.

10. Наявність зворотнього зв'язку з викладачем.

11. Можливість для викладача переглядати результати тестів, відповідати на он-лайн питання та робити розсилки повідомлень / розпоряджень.

Ґрунтуючись на цих вимогах у Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – ВІКНУ) була запропонована тема ініціативної науково-дослідної роботи (шифр "Е-підручник"), в рамках якої ми спланували розпочати розробку альтернативної Системи дистанційного навчання ВІКНУ (СДН ВІКНУ).

Пункт 2.8 "Положення про дистанційне навчання", затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 25.04.2013 № 466 рекомендує: "Для впровадження навчання за дистанційною формою навчальні заклади можуть створювати центри дистанційного навчання як їх відокремлені структурні підрозділи".

У ВІКНУ наразі вже кілька років існує мережевий ресурс "Центр дистанційного навчання" (<http://mil-study.univ.kiev.ua/home/>, автор – канд. техн. наук, ст. наук. співроб. С.В. Гахович), – створений на базі австралійської платформи "Moodle" та російського конструктора електронних підручників "eAuthor". Але, у зв'язку із складністю оволодіння навичками роботи в цих програмах викладачами, які не мають знань із основ програмування, наповнення ресурсу навчальними курсами (електронними підручниками) не відбувається. До того ж, на сьогодні вже неможливо, як це було на момент створення ресурсу, вільно завантажити з мережі Інтернет сам конструктор "eAuthor". Тепер він платний.

Австралійська платформа "Moodle" (від. англ. *Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment* – модульне об'єктно-орієнтоване динамічне навчальне середовище) серед безкоштовних програмних комплексів із відкритим кодом, які намагаються вирішити проблеми організації дистанційного навчання, обійти недоліки комерційних й дозволити організувати складні он-лайн системи навчання, дійсно виділяється своєю багатофункціональністю. На основі платформи Moodle розроблена низка комерційних СДН, – в основному розробниками таких систем є російські компанії. Серед українських і російських такими, зокрема, є "Прометей", "МОДУС", "Пегас", "ІнтраЗнание", "Батисфера" тощо. Цим СДН властиві усі переваги й недоліки, які є у Moodle. Як і всі інші безкоштовні СДН, Moodle є складною для користувачів, – для налаштування її користувач повинен мати достатню кваліфікацію: знання мови HTML, основ програмування і роботи з базами даних. Проблеми є і у викладачів, і у адміністраторів навчального процесу. Найкраще ілюструє особливості застосування Moodle твердження: "Moodle написано програмістами для програмістів". Хоча, власне, саме це й забезпечує Moodle'у підтримку та розвиток. Крім того, у Moodle існують певні обмеження щодо використання браузерів.

Сьогодні СДН наповнюють електронними курсами. Поняття "курс" доволі багатозначне. Різні словники надають різні тлумачення цьому терміну (навіть в нашому конкретному контексті): "Закінчений цикл, весь обсяг спеціального навчання", "Розтягнута в часі тренінгова або семінарська робота", "Серія занять по одному предмету, яка може тягнутися кілька семестрів", "Навчальний посібник, що містить виклад основ будь-якої науки або її частини", "Кілька книг, які утворюють один підручник одного предмета". Де-факто в освітній сфері вже уклалися

калька з англійської "електронний курс" (*electronic course, e-course*) і навіть з'явилась у нормативних документах. І, хоча лінгвістична розробка термінології дистанційного навчання не є темою цієї статті, вважаємо за доцільне підкреслити, що, на нашу думку, в більшій мірі відображає суть нашої розробки термін "**мережевий підручник**", бо цей термін універсальніший за "електронний курс дистанційного навчання".

На думку С.В. Гаховича, "Електронний курс дистанційного навчання має бути побудований таким чином, щоб максимально забезпечити заміну викладацького контролю самоконтролем, дати можливість студентам розробити власну траєкторію самоосвіти" [5]. "Мережевий підручник", власне, будується майже таким чином, але в його назві відсутня безпосередня прив'язка до дистанційного навчання і його конфігурування враховує можливість застосування такого підручника не тільки в СДН, але й у традиційному очному навчанні.

З іншого боку, за визначенням В.В. Краєвського: "Підручник – книга або інший носій інформації, в якому міститься систематизований навчальний матеріал, необхідний для організації освіти з певного навчального курсу" [6]. За таким визначенням можна усвідомити наше розуміння лексичної парадигми "підручник ↔ курс" – студент дистанційно вивчає якусь дисципліну, проходячи один чи декілька курсів, при цьому він користується мережевим підручником.

Тобто "**мережевий підручник**" – це розміщений на освітньому мережевому ресурсі й оснащений тренінговими та контрольними модулями електронний підручник як елемент системи дистанційного навчання, який можливо використовувати й у традиційному навчанні, забезпечений зворотнім зв'язком студента із викладачем, оперативно підтримуючим актуальність інформації, закладену в підручник.

СДН ВІКНУ – система, що забезпечує використання технологій дистанційного навчання в синхронному й асинхронному режимах [4] для проведення самостійного навчання та планових занять, яка містить низку мережевих підручників, підсистему контролю якості засвоєння знань та здобуття умінь, навичок і зворотній зв'язок.

Вимоги системи до рівня комп'ютерних знань викладачів та тих, що навчаються – знання пересічного користувача.

СДН ВІКНУ проектувалась та розроблювалась (розробник коду – Аронов Андрій Олексійович) як оригінальний Веб-орієнтований додаток. Її код не клонує жодну існуючу СДН.

Те, що СДН ВІКНУ є Веб-орієнтованим додатком, дозволяє розділити роботу системи на дві основні складові: серверну частину та клієнтську частину. Обидві частини розміщені на сервері. Серверна частина складається з бази даних та системного коду, який працює з нею та обробляє запити з клієнтської частини. Клієнтська частина являє собою Веб-інтерфейс для роботи із серверною частиною, який дозволяє кожному користувачу індивідуально працювати з системою та отримувати необхідну інформацію відповідно до свого рівня доступу.

Система спеціально розроблялась таким чином, щоб на комп'ютері користувача не потрібно було щось інстальювати. Потрібен тільки стандартний браузер та, за необхідності, додатки до нього для відтворення мультимедійних файлів і зображень.

На першому етапі розробки було поставлене завдання: на основі розроблюваної системи забезпечити застосування комп'ютерно-мережевих технологій дистанційного навчання у традиційному (очне навчання) навчальному процесі підготовки військових викладачів для

підвищення його ефективності. Елементи СДН, за задумом, доки у ВІКНУ не буде реалізоване дистанційне навчання як форма здобуття освіти, використовуватимуться як для дистанційного опрацювання курсантами (студентами) конкретно виділених тем та виконання завдань самостійної роботи, так і для проведення занять у комп'ютерних класах під керівництвом викладача.

СДН ВІКНУ містить у собі конструктор мережевих підручників, створений для викладачів-розробників, у якому формується структура підручника з навчальних блоків і розміщується навчальний матеріал у відповідній формі: текст, графіка, звук, відео, гіпертекст, ігри тощо. Конструктор дозволяє переміщення тексту й об'єктів "перетягуванням" (Drag&Drop). Мережеві підручники можуть містити в собі такі типи / блоки даних:

1. Розділ/Тема (+вступ).
2. Текстова частина (за потребою – із таблицями).
3. Графічні матеріали.
4. Аудіо матеріали.
5. Відео матеріали.
6. Завдання для тренування.
7. Тест пробний (самоконтроль).
8. Тест за заняття.
9. Тест фінальний (за тему / розділ).

Наведені вище типи даних (2–7) можуть комбінуватися у будь-якій зручній для викладача послідовності та кількості.

У системі також зберігається комплексна структурована інформація про тих, хто навчається: номер групи, список групи, необхідні особисті дані, динаміка проходження програми дисципліни, результати проходження тестів, питання, які були поставлені ними он-лайн.

Користувачами СДН ВІКНУ буде сприйматись як забезпечений дружнім інтерфейсом, логічно організований комплекс зручних мережевих підручників із засобами діагностики знань та вмінь і зворотнім зв'язком.

СДН ВІКНУ передбачає 3 категорії користувачів:

1. **Адміністратор**: керує роботою системи; конфігурує базу даних; створює мережеві підручники; додає викладачів.

2. **Викладач**: наповнює й коригує мережеві підручники; розробляє окремі заняття; додає в систему навчальні групи, в групи – тих, хто навчається; керує схемами проходження дисциплін; переглядає звіти про проходження програми навчання, тренувальних завдань та тестів; відповідає на питання (свої відповіді на популярні та цікаві питання він може розміщувати на спеціальній сторінці зворотнього зв'язку, таким чином вони стають доступними для всіх, хто цю дисципліну вивчає).

3. **Курсант (студент, слухач)** проходить навчання з відповідних дисциплін, заходи контролю якості засвоєння матеріалу, а також може в синхронному й асинхронному режимах спілкуватись із викладачем (ставити питання й отримувати відповіді).

Реалізація системи, як Веб-додатка, дозволяє з легкістю вносити зміни у функціонування системи шляхом редагування серверної частини, при цьому інтерфейс (клієнтська частина) може не змінюватись.

У зв'язку з тим, що всі дані зберігаються на сервері у серверній частині, зменшується ризик отримання клієнтом інформації, яка має бути недоступною для нього (правильні відповіді на тести, тощо).

Мінімальні системні вимоги до серверної частини (в залежності від складності системи та кількості тих, хто навчається, можливе деяке збільшення вимог): процесор: 0,5 ГГц; оперативна пам'ять: 0,5 ГБ; жорсткий диск (HDD): 100 МБ; можливі конфігурації сервера: VPS

(віртуальний сервер), DedicatedServer (окремий сервер); встановлене програмне забезпечення PHP та MySQL.

Системні вимоги до клієнтської частини: під'єднання до мережі Інтернет і будь-який сучасний Веб-переглядач (IE 10+, FireFox 4+, GoogleChrome 30+ тощо).

Окреслимо **можливості та переваги СДН ВІКНУ**:

- простота роботи викладача при наповненні й корегуванні занять – нема потреби у спеціальних знаннях із програмування, – достатньо знань пересічного користувача. Мінімум налаштувань – тільки необхідні викладачам конкретної дисципліни;
- прозорий та інтуїтивно зрозумілий інтерфейс як для студентів, так і для викладачів. Робота з системою нагадує роботу в офісній програмі/Інтернеті. Навички здобуваються дуже швидко;
- відсутність будь-якої клієнтської програми, яку необхідно було б інсталиувати на комп'ютері користувача;
- можливість створення необмеженої кількості незалежних підручників із будь-яких дисциплін;
- можливість вільного структурування кожного заняття / підручника (відсутність будь-яких обов'язкових шаблонів);
- динамічність системи, що дозволяє оперативно змінювати структуру будь-якого заняття/підручника, корегувати зміст занять, змінювати схему проходження занять, корегувати засоби контролю засвоєння матеріалу та набуття навичок;
- наявність розширеного Веб-редактора для введення текстуального наповнення підручника та таблиць;
- можливість введення в заняття будь-якої кількості графічних та мультимедійних матеріалів у найпоширеніших форматах (*.jpg, *.jpeg, *.mp3, *.mp4);
- централізоване та структуроване зберігання всіх даних на сервері;
- можливість встановлення різним категоріям користувачів відповідних (різних) рівнів доступу та оперативного керування ними;
- категорювання користувачів – адміністратор, викладач, курсант (студент) N-ї групи;
- автоматичне архівування системою клієнтських даних та бази занять;
- можливість створення викладачем нових навчальних груп та корегування їх в подальшому;
- можливість для викладача керувати послідовністю (схемою) проходження навчання з дисципліни – лінійно чи вибірково;
- можливість (її встановлює викладач для кожної конкретної дисципліни та навчальної групи) для тих, хто навчається, вибору схеми проходження навчання з дисципліни – лінійно чи вибірково;
- можливість для викладача застосовувати різні типи контролю засвоєння матеріалу та набуття навичок (відповідь у текстовому форматі, тести різних типів);
- забезпечення наявності у фінальних тестах питань з усіх тем дисципліни;
- можливість для викладача переглядати успіхи кожного у засвоєнні програмного матеріалу, результати тестів, наявність он-лайн питань та індикація, на які з них викладач ще не відповів;
- наявність захисту даних про результати заходів контролю;

- наявність спеціальної сторінки зворотнього зв'язку, на якій викладач розміщує свої відповіді на найчастіші та цікаві питання для інших курсантів (студентів);

- можливість для викладача робити розсилки повідомлень / розпоряджень;

- наявність сугестивного (від англ. *suggest* – пропонувати, радити) зворотнього зв'язку з викладачем – можливість спілкування з викладачем у форматі "питання – відповідь";

- власна система забезпечує постійну підтримку власним штатом, дозволяє оперативно і без ускладнень корегувати її програмний код для вирішення проблем різного рівня складності та розробляти нові модулі;

- може не тільки використовуватися для організації дистанційного навчання, але й бути реальним інструментом підвищення ефективності класичного.

Висновки з даного дослідження. Підсумки виконаної роботи щодо висунення нових вимог до електронних (мережевих) підручників як елементів системи дистанційного навчання та розробки конкретного втілення на їх основі першої черги системи дистанційного навчання Військового інституту засвідчило правильність вибраного шляху вдосконалення стратегії побудови мережевих підручників.

Перспективи подальших досліджень:

- розширення та адаптація системи до використання за всіма напрямками навчання та спеціальностями Військового інституту;

- розробка відеомодуля, який допоможе вирішити найскладнішу проблему дистанційної освіти – ідентифікації того, хто проходить контрольний тест (але це змінює вимоги до конфігурації комп'ютерів користувачів).

- використання системи в майбутньому для реалізації дистанційного навчання як форми здобуття освіти у ВІКНУ (теоретично є можливість – за необхідністю, – інформаційної синхронізації системи дистанційного навчання із системою управління навчальним процесом – реалізація перетинних певним чином двох баз даних). Саме так із Системи дистанційного навчання може сформуватися Система дистанційної освіти ВІКНУ (СДО ВІКНУ).

Список використаних джерел

1. Кравченко О.І. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу [Текст] // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К. : ВІКНУ, 2014. – Вип. № 45. – 317 с. – С. 206–212.
2. Мась Н.М. Проектування діяльності викладача в системі дистанційного навчання [Текст] // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К. : ВІКНУ, 2014. – Вип. № 45. – 317 с. – С. 221.
3. Нагаева И.А. Модели обучения с применением дистанционных образовательных технологий [Текст] // European Social Science Journal. 9 (2) 2012. – С. 50.
4. Положення про дистанційне навчання, затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 25.04.2013 № 466. – п. 1.6.
5. Гахович С.В. Методичні рекомендації для створення курсів дистанційного навчання [Текст] // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К. : ВІКНУ, 2014. – Вип. № 47. – 268 с. – С. 197–203.
6. Краевский В.В. Основы обучения. Дидактика и методика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / В.В. Краевский, А.В. Хуторской. – М. : Академия, 2007. – 214 с.

Надійшла до редколегії 13.01.16

Е.Н. Залесский,
А.О. Аронов,
Ю.Т. Сидоров
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

СИСТЕМА ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ ВИКНУ

В статье дается обоснование задания на разработку электронных (сетевых) учебников как элементов системы дистанционного обучения (СДО) ВУЗ; проведен анализ существующих программных средств создания сетевых учебников, предложены требования к ним как элементам СДО, которые наиболее отвечают современному состоянию проблем применения компьютерно-сетевых технологий дистанционного обучения; очерчена возможность использования СДО как сетевого дополнения к традиционному очному учебному процессу.

Ключевые слова: Веб-дополнение, электронный учебник, сетевой учебник, дистанционное обучение, компьютерно-сетевые технологии, система образования.

Y. Zalieskyi,
A. Aronov,
Y. Sidorov
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE SYSTEM OF DISTANCE LEARNING IN MILITARY INSTITUTE OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

The article provides a rationale for the task to develop an electronic (network) as elements of university's distance learning system (DLS); analysis of existing network creation software for the creation of network textbooks as DLS elements which correspond to the most modern the problems of computer-networking distance learning's technology; delineation of the possibility of using DLS as a network application in course of traditional full-time learning process.

Keywords: Web application, electronic textbook, a network textbook, distance learning, computer-network technology, the education system.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ВІЙСЬКОВО-СПЕЦІАЛЬНІ НАУКИ

Випуск 1(34)

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Responsibility for the opinions given, statements made, accuracy of the quotations, economical and statistical data, terminology, proper names and other information rests with the authors. The Editorial Board reserves the right to shorten and edit the submitted materials. Manuscripts will not be returned.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 8,4. Наклад 300. Зам. № 216-7860.
Вид. № В1. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 07.07.16

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
(38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02